नं० ६

प - ८ अपूर्ण

रसमञ्जरीटीका समञ्जसाख्या

(अलंकारशास्त्रम्)

नं० ६२४ - घ

सं० ६२६८
रसमञ्जरी टीका
३ ...
कर्ता - ...

३२॰ मो पत्र ८८

निशानीनाजरकौल

रसमंजरीसटीक

काव्य

श्री
र.म.
ज.टी.
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ हेरंबमनुजादं तं बकमंबरमणिं वजगदंबां प्रणमामि प्रकृतार्थप्रत्यूहसमूहहानाय १ प्रणम्य संप्रवक्र
तिपत्निरम्यं लक्ष्मीपराविपिधाणिपरायाः विश्वेश्वरेणाक्रियते समासात्संजसार्थोरसमंजरीयम् २ शारीश्चितसमासिश्रितविंध
कदुरितविदः लनायकृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति श्रात्मीयमिति श्रवेन स्वेह विघ्नयत्समूवनं वरणमिति कतेन तद
तिशयद्योतनं पुरत इति वैषम्य प्रत्यदेपि वरणानिधा नात्रेमातिशयसूचनम् तत्रनिपातांतरं इयं वनेन्या पुरतो विडंबनेतिका
लिदासः यश्पामितामतः इतः पुरतःस्थपश्यादिति भवभूतिः पतेन माव्येस्य पुरतः श्रेद्दो निष्प्रभ इति चित्रमीमांसादिप्रयोगो साधुरि
ति रक्षणंगंगाधरोक्तमपास्तम् केचित् दक्षिणागोत्तराभ्यामतः प्राजिन्यत्रतस्यैव वष्ठेवद्भावेन सिद्धं रतस्यैवाविधानेन प्रमतोपितद्दिया
नार्थे यते न पुरधातोः किं वंतादन्यतस्यैव न च वर्गोत्पथायाइति दीर्घोपत्तिः भसेशतात् नवविनाम्याममंतोदाम्नेवाधिनापादिका
पुरा नार्थं तदितिवाच्यं लक्षणानुरोधेन यथोक्तज्ञापनस्यैव युक्तत्वात् अथाह पूर्वस्वग्रामनेइत्यस्मात् डावेकप्रत्ययदोसावे विभक्तिकः
तस्य इत्यस्मैनिष्पतंत्रेति कर्मधारयः न च पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्याभावात् कथं स इति वाच्यं श्रवच्छेदकभेदेन भूमावेव तयो :
सामानाधिकरण्यसंभवात् तरोरिति तत्र स्तब्धकसूचनम् पुष्पमिति स्वल्पप्रयासावचेयत्वं सूच्यते कर्षणं हस्तावधिकविभाग :
वत्स्ततस्तत्तरोरितिपंचम्यंते पुष्पनिष्ठो यो हस्तावधिकविभागस्तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः तथा चलतापेक्षया हस्तावयवानां
काठिन्यात्तदाकर्षणस्य श्रमविशेषजनकत्वं व्यज्यते श्रमस्य गौरीनिष्ठस्य श्राशंकया संभावनयेत्यर्थः इदं च सर्वं व्याख्यायते न

याः पुष्पाकर्षणे श्रमप्रसक्तिरिति भावः एतेन पुष्पाकर्षणे श्रमप्रयोजकत्वोक्त्या तस्याः सौकुमार्यातिशयः सूचित इति केचित्
आशंकाद्वैधत्वे संशयः तत्राप्येवं करणे श्रमनिर्णये किं तत्कार्यादित्याह तद्विताश्रमस्यावश्यभावित्वनिर्णयादेव प्रकृतेऽक
र्षलाघवात् उभाभ्यामाकर्षणेऽपि प्रत्येकस्य कार्यत्वसंभवात् प्रियाकरग्रहणस्य वैयर्थ्यमेवकारः किं चेत्यधिकोक्तौ मृगेति लोमः
प्रातस्तवनम् तत्कपदेन नितम्बात्तत्स्तनस्तवनम् तेनोभयथाप्याकर्षणे गौरवाद् स्पर्शितेऽस्य चित्ते तल्पपदमात्सर्वतत्स्तवनार्थं ।
विशद्वेन यथासंभवमस्यावयवत्वाभावस्तु त्वेनैकदेशाविच्छेदे नापि प्रियोगसंबंधोपपाततल्पेन स्पात्तयास्व प्रतीतिभावः निद्राय
दैतादृशसन्निवेशपरः तेन देवानां निद्राविरहेऽपि न क्षतिः यच्छाश्च यातत्संभवो वाध्यः एतेन भ्रमितस्पर्शो व्याख्यातः महाभार
तादौ इंद्रादीनां तथादर्शनात् देवानां याति लिङ्गानि स्पविरेभ्यः कृतानि मे तानीह तिष्ठतोऽस्मावेकस्यापि न लक्ष्ये इतितत्रैव
दमयन्त्युक्तेः एतेन सम्भोगपराहम्मभावव्यंजने स्रुतः पदवाच्याभिनयवारणार्थम् अलसाश्रुणमितियावत् एतेन गौर्योहरवि
षयकानुरागवर्णनम् अलसइतिप्रथमांतपाठपक्षेत्वरहस्यैवविशेषणं हेतुगर्भं नवोक्तानुरागालाभः अर्थान्तत्त्वाभसंभवा
द्वैदंपर्युक्ततात्व वस्तुतोऽस्मुभयनिरूपितत्वेनरतेरपेक्षणीयं नतुभयनिरूपितत्वेनैवरतिर्वर्णनीयेति नियमः सकलस्य प्रदा
यविरोधात् अतएव पुरुषनिष्ठरतेरालंबनत्वेन प्रथमेनापिकानिरूपणमप्यप्रेक्षंसंगच्छते अन्यथा पार्णिग्रहेऽपुलकितेवपुषे
प्रोभ्भूतिभूषिते जयतीत्यादेरप्याभासत्वापत्तेः अत्रकविनिष्ठपरमेश्वरविषयकोभावः प्रधाने रतिर्देवादिविषयाव्यभिचा

रीतर्थांजितोभावइतिकाव्यप्रकाशोक्तेः ईश्वरविषयःशृंगारस्तद्गतेः तथाचरसवदलंकारः तथाचास्वारकमलंकारकौ
स्तुभे रसभावतदाभासैर्योगेरसवत्प्रेयऊर्जस्वीति हरपदेनविप्रनिवर्तकत्वसूचनम् नचरहस्यप्रियांतराभावान्नमनु
त्पयानुपपत्तिः प्रकृत्यर्थावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोत्कर्षस्यतमवर्थत्वात्तथा स्वाम्यविषयकरतित्वावच्छिन्नापे
क्षयातिशयस्यान्यदीयरतिमात्रापेक्षयैवप्रतीतिसंभवात् उत्कर्षस्यरतावन्वयात् यदीदारतानुत्कर्षान्वयस्तदीयरत्यपेक्ष
येवउत्कर्षःप्रतीयतइतिनियमाभावात् पंडिततमइत्यादौतथैवव्युत्पत्तेः सौम्यमितिविग्रहः प्रियदर्शनीतिभामह सू
र्याश्वैर्मसजस्तताःसगुरवःशार्दूलविक्रीडितमितिवृत्तरत्नाकरः कर्तव्यमाह विद्वज्जनेति कुलेतिपाठांतरेमनप्येवमे
गः सूक्ष्मतमार्थग्राहकत्वात् व्यासंगोरसास्वादमाहात्म्यप्रयुक्तविषयांतरव्यावृत्तिः मयवहेतुः काव्यंतदर्थमितियावत् नि
मित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवार्तिकाच्चतुर्थीः श्रीः प्रतिभाविशेषः रसस्यमंजरीव साहित्यमधुनोजनि
काभवति अत्रप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधःउदाहरणानांरसजनकत्वाद्वा भानुनेतिस्वनामकीर्तनं भीमइतिवदेक
देशप्रयोगः तथाचभाष्ये विनापित्ययम् पूर्वोत्तरपदयोर्लोपइति रूपकस्यकवेराख्यागोत्रायपिवकीर्तयेदितिभावः रू
पकपदंचोपलक्षणंकीर्त्तिद्वाराग्रंथस्यस्वर्गादिहेतुत्वात् तस्याश्चतद्विशेष्यकगुणवत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात् सामान्यध
र्मप्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानसंभवेपि विशेषप्रकारकस्याभ्यर्हितत्वात् तत्ररसमंजर्यामितिकेचित् वस्तुतस्तुरसेषु २

रसमंजरीपदेरसपदजन्यबोधेप्रकारीभूतंयद्रसत्वंतदवच्छिन्नारसानांमध्यश्रेष्ठः शृंगंहिमन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः उत्तम
प्रकृतिप्रायोरसः शृंगारउच्यते तस्याभ्यर्हितत्वंचरसानांनायकत्वंशेषविवादेपिशृंगारस्यसर्ववादिसंप्रतिपन्नत्वात् शृंगार
हास्यकरुणाद्भुतवीररौद्रबीभत्सवत्सलभयानकशांतनाम्नः आम्नासिषुर्दशरसान्सुधियोवयंतु शृंगारमेवरसनाद्रस
मामनाम इतिभोजराजोक्तेः अतएवभरतेनापिप्रथमंशृंगारएवोद्दिष्टः एवंचतच्छब्देनविशिष्टपरामर्शात्तद्रूपोत्तमाश्रयशृंगा
रालंबनविभावत्वेननायिकायाः प्रथमंनिरूपणमिति तच्चिंत्यं पुरुषाश्रयतस्याभ्यर्हितत्वेप्रत्यहेतुत्वात् आदौवाच्यस्त्रियाराग
इत्यादिशास्त्रविरुद्धत्वाच्च अग्रेनायकनिरूपणस्यासंगतत्वप्रसंगाच्च सततस्यपुरुषसमवेतत्वेनरतिंप्रतिअनालंबनाभावात् अना
लंबनत्वंविषयतासंबंधावच्छिन्नरतिनिष्ठकार्यताप्रतियोगिकतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नकारणताशालित्वं एतद्विशिष्टंस्त्रीत्वंपु
स्त्वंचक्रमान्नायिकायानायकस्यलक्षणं तथाचालंबनविभावत्वेनद्वयोर्निरूपणेकर्तव्येइतिशेषः तावदादौ नायिकानिरूप्य
ते लक्षणादिभिःप्रतिपाद्यते तस्याभेदबाहुल्येनखलुतत्रानोप्रथमंतत्रैवजिज्ञासोदयात् सूत्रकृताभरतमुनिनापिप्रथमंना
यिकाभेदानामेवोक्तत्वादितिभावः तथाचनायिकाभेदानांविप्रतिपत्तिविषयत्वात्तदादौव्युत्पादनमितितात्पर्यम् उपमानादेस्त
नुमानापेक्षयैवाधिकस्यान्तर्भावस्यवा निरूप्यत्वात् प्रथममनुमाननिरूपणमितिवैषम्यंपूर्वंरक्ताभवेन्नारीपुमान्पश्चात्तदिं
गितैरितिरागक्रमवर्णनस्याप्रसिद्धत्वात्तत्समवायिनोरपिनिरूपणक्रमइत्यन्ये एवंचकवितत्त्वैर्नायकनिरूपणेपिनक्षतिः

लि२

श्रीः
रस·
मं·टी·
३

जिज्ञासायाश्चनियतत्वतयाकस्यचिल्लज्जावेवप्रथमंतदुत्पत्तेः एतेनप्रतीपनद्दीयसाहित्यदर्पणादौप्रथमंनायकनिरूपणंव्याख्यातं
नायिकेत्येकवचनेननायिकात्रिविधेतिविभागोविशेष्यस्यैवतथैवति दैशान्तरेयात् पृथिवीद्विविधेत्यादौतथैवसूत्रत्वात् वि
भाजकोपाधिविशेषणतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्यतावतैवनिर्वहात् त्रिविधाउपाधिभिन्नयावच्छिन्ना तत्रतासांमध्येस्वा·
मित्वैवेति स्वामीविवाहजन्यसंस्कारविशेषवान् विषयत्वंसमभ्यर्थः अनुरागस्यसविषयकत्वात् एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छे
दार्थः अन्यत्वंस्वामिप्रतियोगिकंयोगश्चविषयित्वंसमभिव्याहारान्नभासते अनुरागाभावश्चसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रति·
योगिताकोग्राह्यः तेनसंबंधान्तरमादायनातिव्याप्तिः समवायित्वंरूपमाश्रयत्वंक्तप्रत्ययः तेनभर्त्तरिनातिव्याप्तिः तथाच
पतिभिन्नविषयकोऽनुरागाभाववत्वेसतिपतिविषयकानुरागवत्वंवाक्यार्थः पृथिव्यामेवगंधः इत्यादौपृथिव्यामेवसमवेतत्वाभा
ववत्पृथिवीसमवेतत्वयोर्गंधेबोधात् लक्षणेनसत्यविशिष्टमनुरागवत्वमेव अन्यविषयकानुरागस्यसत्वेतेनैवव्याहतौप
तिविषयकेतिविशेषणस्यवैयर्थ्यात् स्यादेतत् पतिभिन्नमात्रायनुरागवत्वांमग्यादौअसंभवः यत्रअनुरागपदरतिपर
मिति तत्र मात्राद्यनुरागस्यापिरतिरूपतयादोषानुद्धारात् तथाचसत्यंतमपहायपतिविषयकानुरागवत्वमेवतल्लक्ष·
णंवाच्यं अतःपतितद्भिन्नोभयानुरक्तायांव्यभिचारइत्याशंकतेइत्याशंकते नवेति समाधत्ते अत्रैवेति पतिव्रतायाःपतिवि
षयकानुरागवत्याएव अत्रप्रकृतलक्षणेतथाचसत्यंतमावश्यकमेवेतिनोक्तव्यभिचारइतिभावः परगामितयापरानु ३

रागविरुद्धत्वेन परस्मान्मितेऽपरानुरागवत्त्वमप्यायाति तथा च विशेष्यसंबन्धेऽपि अनुरागाभाववद्रूपविशेषणाभावान्न दोष इत्यर्थः
तर्हि उक्ताया असिद्धेः कुतः परिहार इति चेत् उच्यते विषयताविशेषरूपसंबन्धेनावच्छिन्नाया रतेरेवात्रानुरागपदार्थत्वात् न च तत्र भा-
नाभावः आभासत्वप्रयोजकतया तस्यावश्यं स्वीकार्यत्वात् तथाहि गोपीनां भगवद्विषयकरतेराभासत्वं दोषयादीनां च तस्या
अनाभासत्वं सर्वं सिद्धं भक्तेश्वरतिरूपत्वे सर्वप्रामाणिकसंप्रतिपन्ने रसान्तरत्वस्य भरतमुनिवचनविरुद्धत्वात् तत्र गोपीनिष्ठ
रतेराभासत्वेन तद्विषयकत्वस्य प्रयोजकत्वे दोषयादिनिष्ठायामप्याभासत्वापत्तिः अतो विषयताविशेषः शृङ्गारत्वप्रयोजकतया
वश्यमाश्रयितव्य इति दिक् केचित्तु समंजसत्वाय च तृतीयमाह नवेति अतिव्याप्तिपदमव्याप्तिपदमव्याप्तिपरं तस्यालक्ष्यत्वं तन्निषे-
धति अत्रेति तथा च तद्धारणात्स्वस्य तमावश्यकमित्यर्थः उभयानुरक्ताया कुत्रान्तर्भाव इत्यत आह अस्यामिति वस्तुतोऽपि
देवार्थे अतस्तस्या अलक्ष्यत्वात्तत्संग्रहे तु युक्तमेवेत्यर्थ इत्याह अन्ये तु तस्यालक्ष्यत्वमाशंक्याह ववेति समंजसोपादाने इति विशेषः
उत्तरमाह अत्रेत्यादि तस्यामिति पूर्ववदित्याद्युः परकीययोरनुरागतदभावयोः परप्रसक्तिविरहेण लक्षणेऽज्ञानार्थं तदनुमाप-
कहेतुज्ञानार्थमाह अस्यामेवेति शीले सहजमहेतुः स्वभावविशेषः सुचेतनचरित इति शीलमिति तत्कार्ये कारणोपचारात् वेदो
ऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेति मनुना आचारशीलयोः पृथगुपादानादिति हे-
मादिः तस्य रक्षणेन तदपगमे हेतुः कुलवधूदिसंसर्गपरिहारः तथा च स्वीयाधिकारे रतिरहस्ये मरुदपि कुलवधूभियोगिनोमि-

श्री· रस· मं·टी· ४

त्वकादिभिनेकपटवृत्तिताभिः संसृजेन्मालिकाभिरिति शैवस्य तावदुक्तं नगारिकाभर्त्रीभिसारिकी प्रव्रजिता प्रेक्षणिका·
मायामूलकुहककारिकाद्यः शीलादिभिः संदेहकं तीति हेतुस्वर्गेणाहिवारिंजेदुष्यतीति शीलस्य महत्वस्य सेरक्षणमनन्यथाकर
णमितिकेचित् तथाचसीयाइतरेभ्योभियतेपतिभिन्नविषयकानुरागाभाववत्वेसतिपतिविषयकानुरागवत्वात् यन्नैवं तन्नैवं य·
थापरकीयादिभिरितिइतरभेदानुमाने लक्षणस्यकेवलव्यतिरेकिहेतुत्वादितिस्पष्टंशास्त्रेगातेतिभावकप्रत्यय कुतूहलपदे
नकदाचित्कत्वसूचिते अपांगोनेत्रयोरन्तेत्यमरः एकत्वेनव्यासंगात्तयोरल्पत्वमिति भीतिद्वाराभर्तुः भ्रूक्षेपाभिव्यंजनमित्याहुः अवधिपदे
गतापेक्षयाउत्तरावधिआगतापेक्षयावपूर्वावधिंसमर्पयति अनेनकटाक्षवर्णनम् तथाचशार्ङ्गदेवः एकस्तारागतविश्रांतिवैवि
श्रेणनिवर्त्तनम् तारकायाःकलाभिज्ञास्तंकटाक्षंप्रचक्षते १ नन्वनेनकथंसतीत्वप्रतीतिरितिचेन्न विषयांतरविषयकावि
लक्षणदर्शनव्यतिरेकव्यंजनद्वारातदुपपत्तेः अपांगोनेत्रनायकम नोविकारपर्यंतमित्यप्यन्ये उर्मिमंकेचित्तेननतमित्य
मरः नतेवक्रेक्रूवौयामाननातनत्र्यवःकुलमंवंधेनपतिवत्संलक्ष्यतेतत्संवेधितमात्रस्यसाधारणत्वात् कुलेस्वजनेनतत्रू·
वोनत्वरहस्यःकिंतुनरसंत्रेत्यपिवदति ईषद्विकासितैर्गण्डैःकटाक्षैःसौष्ठवान्वितैः अलक्षितद्विजंधीरमुत्तमानांस्मितंभवेदि
तिभरतः १ अधरेःधरस्थितेओष्ठे नतूपरितने दशनप्रकाशप्रसंगात् एवकारेणकपोलादिव्यावृत्तिरितिकेचित् विश्राम्यती
त्यनेनविश्रमस्यश्रमोत्तरकालीनत्वनियमात्तत्पर्यंतेकथंचित्स्मितवशात्परिस्पंदइतिव्यज्यते अनेनलक्षितदांतत्वेतशीलस्ये ४

रक्षणं स्मृत्वितं नहसेदपाहतमिति शंखेवाक्रम् पियतमिति व्याख्यातम् तस्यश्रुतेः श्रवणेंद्रियस्य यातिथिरेवकदाचिदेव श्रवणात्
श्रनेनकलहादिनिषेधः ववोवक्तेयोग्यमितिनतशाह्यार्थः एकवचनेद्वितीयश्रुतिविषयतनिषेधात्मुतरांगुरुषांतरश्रुतिविषयत
निषेधइतिकेचित्कोपस्यक्रमश्चारंभः एतेनतत्कार्य्यव्याहतिः चेत्सदमभ्युपगम्यवादपरंकोपक्रमपवचस्त्वतोनभवेतियदिनकदाचि
दुवमितदाकेवलेमनसिविनेएवमजनितकार्य्यानुदयेनपरेषांतकोपत्वानानुदयात् मजनोक्त्वामनसोरसमूलेतेव्यज्यते तथाच
संभोगानुकूलयवकोयोः स्मुदेतिननुतद्यनिकूलइतिस्वयंते केवलेकान्तामिकेचित् तोविभजते स्वीयायीति श्रेकुरितिति तार
कादेराकृतिगः त्वादितन् श्रेकुरस्यहृदादिधर्मत्वात्प्रत्यग्रेलक्षणा प्रेमातिशयोयेम्यः स्वीयातेसतीतिविशेषणेनतइहप्योउभयत्रापि
ज्ञातव्यं यत्किंचिन्निष्ठज्ञानविषयत्वेनतज्ज्ञानस्यधर्मविशेषनिष्ठत्वनियमः तद्विवक्षायांप्रयोजनाभावात् अज्ञातेत्वनाविषयोर
यौवनेयस्याइतिबहुव्रीहिः एवमग्रतरत्रापि एतेनप्रथमयौवनेलक्ष्यते तथाचभरतः पीनोरुगंडजघनस्तनाधरेकर्कशेरतिसतो
ते स्मरतेप्रतिमोहोत्वाहेप्रथमेतयौवनेविंशात् १ पीनपदंकिंचिदपचयपरे गात्रेषुग्णावयवेपीनोचपयोधरोनतंमध्यंकामस्यसार
म्भतंयौवनमेतत्द्वितीयेवइत्यग्निमग्रंथानुरोधात् केवलकौमारावस्थायांचत्वालेवनतेप्रमाणाभावात् यौवनविशिष्टस्वोतस्येवस्व
रूपयोग्यतावच्छेदकत्वात् ततश्चप्रथमयौवनमेवपूर्वापरावस्थाभ्यामज्ञातानतयाचविवादितत्वाद्देहद्वयमक्रमकमिति रहस्यंशे
वोभयविषयाविक्रमश्चःकालभेदेनलज्जाभयेभावविशेषोनम्रायोनानन्दायनारतिर्यस्याः रतियदेतज्जन्यंवायारयरेरतेत्वाभ्यामप्रतिरो

श्री॰
रस॰
मं॰टी॰
५
5
टि ५

यात् मप्रभ्रयाप्रशायाधिक्यवतीतप्याचलज्जाभयरतीनां समप्राधान्येन वोढाः उभयापेक्षया रतिप्राधान्येन विस्रब्धनवोढाः अतो॰
भेदांतरं नाशंक्यमिति भावः ह्रियमाणो ह्रिया लज्जया आश्लेषादावपि रतिर्मन्मथो येन स्वविषयकानुरागाभाववत्त्वमानमानादित्य
र्थः केचित्तु ह्रियाह्रियेति पठित्वा ह्रियाविषयकलज्जयेति व्याचक्षुः यत्तु कामप्रशास्त्रम् बाला आषोडशाब्दात् उपरि तरुणी॰
त्रिंशते यावदूर्ध्वं प्रौढा स्यात्पंचपंचाशदब्दं परतो वृद्धतामेति नारीति तत्परिभाषामात्रं बालात्तनसंगमे रतिकरी संज्ञांय॰
कारे भवेदा लोके स्वप्रमाणत्वान्नोत्तरुणी प्रौढानामिति ऽगतेस्तादृशोपयोगात् एतेन बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडशतत
स्तत्तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधीः तदूर्ध्वमधिप्रौढा स्यात्पंचाशद्वत्सरावधी अधिप्रौढा प्रौढेत्यर्थः वृद्धा तत्परतो ज्ञेया स्मरतोत्स
ववर्जिता निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणो मता तरुणी द्वाभयेऽङ्क्षिं प्रौढोज्ञावयते जरामिति वैद्यकमपि व्याख्यातम् तत्र
संवादइति बोध्यं अत्रायं निष्कर्षः लज्जापेक्षायकर्षवइति कतमग्ध्यात्वं अपकर्षश्चद्वेधा स्वरूपेणानन्यातिहृद्व्यापारकत्वेन च
द्वितीयमपि द्वेधा व्यापारे यावत्त्वयत्किंचित्तयोर्विवक्षाभेदात् तत्राद्याज्ञातयौवना द्वितीया नवोढा तृतीया विस्रब्धनवोढेति विभा
गः सैवेन्यत्रतत्क्षतोऽपिज्ञातयौवनामात्रपरामर्षकः तत्रतः स्वरूपेणाधिकोपितद्व्यापारस्यैवबहुभदऽर्शनादेर्लज्जया प्रतिबंधात्
विस्रब्धनवोढायाश्च दर्शनादिसतेष्वाश्लेषादेरेव तथात्वात् नवैवं मध्यमायामपि प्रत्येकं वातभाव प्रसंगः तत्र निष्कर्षस्य वक्ष्यमा॰
णत्वात् केषांचित्विशेषापत्तेः तथाच विभानाद्यः उ[illegible]दयौवनामुग्ध्यालज्जापिहितमन्मथा लज्जामन्मथमध्यस्थामध्यमोदित ५

५४८

यौवनाः स्मरमेदुरितश्रीकामसंपूर्णे यौवने इति दिक् आरम्भमिति अनेनानुल्लंघनीयत्वसूचनं यद्विषयानन्तरस्थाने नियोज्य
स्यभयेन तस्या वक्तव्याया आज्ञापदार्थत्वात् एतेन धरणीपालपदमनुल्लंघनीयाज्ञात्वव्यंजकमिति व्याख्यातमपास्तं उदंता
रूपविशेषणमिति केचित् तत्र कर्मणि कृत्यप्रत्ययः यद्वा कामेनेत्यस्य भावप्रमितत्वन्वयः तत्र भावे क्तप्रत्यय इति विशेषः काम
पदेन सर्वानुभवसिद्धत्वं सूच्यते देवपदेन विजिगीषावत्त्वं तेन च पूर्वकालीनविजिगीषानन्तराणां फलोपहितत्वं व्यज्यते उत्कटविष
यसिद्धौ तज्जातीयविषयके ज्ञानान्तराणां स्वारसिकोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वात् तेन च ब्रह्मेन्द्रादिभिरप्यनुल्लंघनीयत्वसूचनं एतदेव
यस्य उपसर्जनत्वेन पूर्वनिपातप्रसक्तावपि विजिगीषया प्राधान्यविवक्षणान्नेति न चिंत्यम् सामान्यविशेषयोर्विशेषस्यैव
विशेषणत्वमिति शिंशपावृक्ष इत्यादौ महाभाष्यादौ प्रसिद्धत्वात् अतएव शब्दप्राणमहकारयादपादित्यादिप्रयोगाः संगच्छं
ते प्राधान्यं च किं चैवादिकमभ्यर्हितत्वरूपं उत्तमविशेष्यत्वरूपं नाद्यः तस्योद्देश्यमात्रविषयकत्वात् नांत्यः विशेषणसमासे गुण
वचनशब्दभिन्नशब्दस्थले विवक्षादिनियमस्य महाभाष्यादिग्रंथप्रसिद्धत्वात् असाधुत्वापत्तेः अन्यथोत्पलनीलादिशब्दानामपिप्रा
पूर्वप्रसंगात् निरूपितं वेदसिद्धांतलक्षणावस्थाभिः एवं धरणीपाजस्य पूर्वनिपातशंकापि मेघरूपकसमासस्थले उपमेया
स्यैव पूर्वप्रयोगात् मुखचंद्र इत्यादिदर्शनात् मयूरव्यंसकादित्वान्न समास इति हरिवार्तिककारादयः उपमितसमासेपि तस्यैव
उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इत्यत्र उपमितमितिपदस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेन पूर्वप्रयोगात् अतएव तत्संदेहनिर्ण

श्री.
रस.
मं.टी.
६
6

यार्थ्यप्रकारोन्तरस्यकामप्रकाशनादावादरस्तत्रामात्तावत् राजन्नारोयोः प्रत्नादानस्यौचित्यव्यंजनार्थः तृतीयपादस्य मल्लिला
भायौवनस्यकामोत्तरंगतस्सूचनमितिकेचित् तत्र राजप्रेरितपदातिप्रवर्त्तितेपि रात्नाप्रेरितइतिव्यवहारात्स्वयमङ्केरशाहार्थता
त् कालस्यप्रभत्वेव स्वावच्छिन्नप्रवेशाकर्तृत्वेनगाढिजयहेतुत्वे बलमितितन्मन्त्र्ययोगाद्रासस्योदेप्रपत्तलाभाजन्यशरीरावच्छिन्नका
मप्रवेशस्य पूर्वमसिद्धत्वव्यंजनम् वास्तुपदमाश्रयपरंवस्तुवास्तुवदतेनभिधानामित्यादिप्रयोगाद्विधिः संस्कारः पश्चा वास्तुपदं
स्वाश्रयाधारदेशपरं वेशमभूर्वास्तुरस्त्रियाधारदेशपरं वेशमभूर्वास्तुरस्त्रियामित्यमरोक्तेः भवतिहिकामस्य वासयोग्यत्वेनापिकाश
रीरेतदवयवाश्चदृष्टिमुखादयः दृष्टिपदस्य लोकप्रसिद्धागोलकादिसमुदायपरत्वात् अतएव श्रितेषामेवसंस्कारं वदत्यति पुक्के
वैतत् अवयवसंस्कारेणैवावयविसंस्कारात् वावस्तुयद्यपिनशरीरावयविनं तथापि शरीरावयवावच्छिन्नप्रयत्नासाध्यत्वात्तद
तिशयेनशरीरातिशयवुद्धुदयाद्यावयवत्वारोपइतिवोध्यं वास्तुविधिंवास्तुदिवतापूजनरूपमितिकेचित् तत्रदृष्ट्याखंजनेत्यादेर
भुक्तत्वोत्तरप्रसंगात् उक्तरीत्यातत्तदवयवयोग्यसंस्कार्यत्वेनोपपत्तेः विधास्यतीतिभाविततलाभादयोत्साध्यत्वलाभेनतत्कार्यत
विषयकेच्छाव्यंजनादाशालाभः एवंवाहानेतरंसंस्कारस्याविलंवेनकर्त्तव्यत्वेसंस्कारकसंवंधाभावेवसंस्कारानुपपत्तेनरुतारुएव
संयोगस्याविरस्थितत्वाद्दशायौवनस्याङ्कुरितत्वंव्यज्यते एणीदृशइतिपदेनवनरूपप्रतिपत्तिद्वाराडगीभूमितत्वंव्यज्यते केचित्
स्वभावादेणीदृशियंतत्रापियौवनमितिकीदृशपलावण्यविशेषस्यशालिनीसेतिविशेषीकरणार्थककिलशब्दयोगेविधास्यतीति ६

शेषेल्लिडुदाविति भूतकालार्थकस्य लिट्प्रत्ययस्य यौवनेन वास्त्वविपि पूर्वकं तत्र वसतिं कृतेति भवद्भिरर्पितत्वाद्गंतव्यमित्याकार्यंते इति श्लो
कार्थमित्याहुः तदशुद्धं लिट्प्रत्ययांतक्रियाजन्यविषयस्य वल्गुदोविधानात् त्वं[illegible]जरीटः कणाका[illegible]नः स्वजलेव स्वत्वं जनः
इतिहारावली वतरस्य भावस्मात् यथेंगुणएवचनत्वात्ष्यञ् षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीषू हलस्तद्धितस्येति यलोपः एवं माधुरीति व्याख्येयं
लावण्यमिति तत्र ख्यजात्तेवोध्यं न वैणीदृशा इति दृष्टि रोमणीयकस्योक्तत्वात् त्वंजनवातत्वव्यांमंत्रणेगतार्थम् भित्रोपमानतिरूपि
तोपमायातदयोगात् आयेनदेहस्यश्येनेनवशपामतस्यलाभात् अतएववकजयतिवहिमांशोनिष्कलंकस्य लक्ष्मीमभिनव
कर्विदंतच्छेदकांतःकपोलउत्यादिकं संगच्छते ष्यञेत समयविशेषसेवारितेसूक्ष्मविषयहृदर्शिनेत्वंजनस्यानिषिमदेकदेशयोग
शालित्ववर्णविशेषवदेकांतविषयप्रेमशालित्वेवालेनव्यज्यते इत्याहुः तथाचवराहः तस्मिंस्त्रिषिर्भवति[illegible]नेमतियस्मि
न्यास्मिन्मनवेसतितस्यतलेस्तिकाचः शृंगारमेणुपदिशंतिश्रीषणस्यतकौद्वकायनयनस्यत्वनेद्धरित्रीमिति यत्र एणीदृका
देमृगीस्कंदोयलदकं मृगपेतगवेषितेनतउत्तस्ततः स्वयंसंवरतितन्समनेत्रनयाद्भियाक्रियामनोहरत्वंव्यज्यते वल्लतयणीऽ
तिएणीतिसुतस्यायमायातवत्संबंधिवर्कीर्तेनेनस्वतत्सदभावेननतदेवव्यज्यतइति तच्चिंत्य उभयत्रापिजातिमात्रप्रकारबोधो
त्पत्त्याऽवयवार्थानमुपगमात् मृत्वत्वाचेद्माधुर्यामंत्रणेसामानाधिकरण्यसंबंधेनबोध्यम् तेन मृत्वस्यचेद्साटश्येसिद्धे
साक्षात्संबंधेनामंत्रणेन मृगत्वशोभायायवंवेदः साहश्यमिति सिद्धिप्रसंगात् यत्रयद्धर्मसंबंधोवर्ण्यतेतत्रतत्साहश्येसिद्धा

श्री॰
रस॰
ज॰टी॰

तीत्यस्यानिदर्शनायां प्रसिद्धत्वात् सौधाधरीत्येवपारः अत्र निदर्शनालंकारः अन्यधर्मस्यान्येन धारणानुपपत्त्या सादृश्यपर्यव
सानात् तदुक्तमलंकारकौस्तुभे उपमापर्यवसन्नो यत्र वस्तुयोऽन्योन्यमन्वयानर्हः यत्र क्रियायां कारणकार्यान्वयधीर्निदर्शना
सोक्ता यत्तु कैश्चिदुक्तं अत्र निवासीत्युक्तकामात्मताहरायविकीर्षितेवास्तुविधानस्येतरवाक्यार्थहेतुत्वात्काव्यलिंगमलं
कारः सर्वप्रस्तुतनायिकादृगादिप्रशंसार्थं तत्र लेशगुणप्रस्तुतत्वेजरीदादिवान्याद्याविप्रशंसनात्तस्यैनतदन्यतस्याक्षेपरूपाप्र
स्तुतप्रशंसाप्राणितः अप्रस्तुतप्रशंसाश्चासैव प्रस्तुताक्षेपेति तल्लक्षणादिति तन्न वास्तुदेवतापूजाविधानस्य तत्रव्याख्याने
तस्य तेजनवात्यार्थाधामेत्रणहेतुत्वस्यासंगतत्वात् वाससंस्कारस्य तदर्थत्वेन अभेदेन हेतुहेतुमद्भावानुपपत्तेः सामान्यविशेष
रूपत्वात् अप्रस्तुतप्रशंसाप्यनुपपन्ना अप्रकृतविशेषकवाक्यार्थबोधात्मकृतधर्मास्येव तद्विषयत्वात् अप्रकृतनिर्देशमा
त्रेण तथात्वेऽदृश्यमानत्वमित्यादेरपि तत्प्रसंगात् निदर्शनालंकारविलयप्रसंगाच्चेतिदिक् सामान्यरूपेणोदाहृत्य विशेषोदा
हरणमप्युक्तमाह अलातयौवनेति नारादिति नयतिनीरमिति गुप्तस्थानितवगौरवादागतकमशक्तापितहृदरीभिरागती
तिकेचित् तन्न चतुर्थ्यंवर्णविरोधात् नीरादित्यपादानपंचम्या नीरस्य प्रकृतक्रियायादित्यलाभाच्च नीरविशेषलक्षणादौ गौ
रवात्प्रमाणाभावाच्च नवेयंहेतुपंचमीतिवाच्यं उपपदविभक्तितः कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वादपादानपंचम्यंताध्याहारापत्तेश्च यद
प्युक्तं तीरस्य समीपमेवागतानतुतीरमिति तदप्यसत् आगमनकर्मत्वाभावेतीरमितिद्वितीयानुपपत्तेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञादेर

त्वदुक्तेर्वक्तृत्वात् तस्मादुपशाद्वेनजलस्यासंतस्समीपवर्तिनोःऽर्थंगेनेत्युच्यते तेन प्रतिबिंबदर्शनान्नेत्रेनीलकमलभ्रमोत्पत्तिः सं
गच्छते स्फुरन्नेत्रयोरितिबहुव्रीहिणाश्रवणयोर्विशेषणे तत्सौम्निकरेम्यस्तीन्वयः श्रवणपदस्यकविवाकांतर्गतत्वात्
श्रोत्रेलग्नमित्यस्यवनायिकानिष्ठसंशयविशेष्यत्वइदंपदार्थविशेषणतयोल्लेखोत्रपौनरुक्त्यम् नवश्रोत्रलग्नविशेष्यकेभ्र
मेतत्समीपदेशेकरन्यासानुपपत्तिरितिवाच्यम् संभ्रमविशेषयोषकतयागुणत्वादितिकेचित् अन्येतश्रोत्रयोः स्फुरदिद
मुत्पलेश्रवणयोर्नेत्रयोश्चसीम्निकिंलग्नमितिज्ञातेकरेम्यस्ति सीम्नितेकत्वमेतेत्रं एकस्यैकवरस्योभयत्रउत्तरव्यापार
करणात्वेनव्यमातिशयोयसुतेरुऽप्याहुः तदुभयमपिविंमे श्रोतत्रलग्नत्वस्यनायिकानिष्ठसंशयविशेषतावच्छेदकतयाभान
कल्पनेप्रयोजनाभावात् अन्वयव्यवधानाच्च श्रोत्रःस्फुरणविशिष्टोत्पलविशेष्यकयथोक्तलग्नत्वप्रकारकविपर्ययस्य
उपमेयविशेष्यकताभावेनालंकारत्वविरहाच्च अपरेतु स्फुरन्नेत्रयोश्रवणयोः सीम्निकिमुत्पलेलग्नमितिज्ञातमित्यन्व
यात् श्रवणयोरित्यादिकमपिनायिकाभ्रांतिः स्फुरन्नेत्रयोरितिकर्मधारयात्समीपेद्विवचनं श्रोत्रेलग्नमितिकरविशेषणे त
थ्यावेदंकिमुत्पलमितिभ्रमेतजिज्ञासायांसत्यामुत्पलतव्याप्यस्पर्शीविशेषसाक्षात्कारार्थंकर्णेवतंसोत्पलेकरस्पर्शेकृ
तासविशेषोनास्तिनवेतिनिर्णयार्थंश्रवणसीम्निस्फुरतोनेत्रयोरुपरिकरव्यापारइतिभावः युगपत्स्पर्शद्वयसाक्षात्कारा
र्थंचसीम्नित्युक्तं तथासतिनेत्रद्वयोरवधारणेदर्शसौंदर्यादितितात्पर्यम् शैवालेजनयत्नीलिकेनिशाद्यार्णवः ग्रंकु

रः सद्यस्तनावयवः शोकावशेषान्तिः केचित्तु संशयमित्याह तद्विसं शैवालं नो भावत्युभयकोटिकसंशयस्यैवालंकारत्वात् तस्यैवा
ज्ञातयौवनात्वायत्यावक्रमशक्यत्वात् शैवालेनवेत्यादेश्चानलंकारत्वात् मुग्धेति सख्योऽप्यपितयौवनानवगमस्तु वनम अ
न्यथा तदङ्गेरणगितामानिहसौष्ठवान्तरानुपपत्ते स्वयमेवेति अनेननायककरपरामर्शपूर्वकालीनस्वाभाविकमात्रो
पचयपल्लवनेशोभतारोपोविशिष्टत्वेस्यानलाभार्थः तत्रस्वयमेवेत्यौवनस्यप्रतिष्ठानपेक्षत्वमुच्यते तेनस्तनस्यस्वभावतो
मनोहरत्वव्यंजनेसेवुस्त्यायौवनोपविंगीनतरतानेसखीनिषेध्यते तत्पयोधरस्तनः रूपत्वेनावयवार्थस्यानपेक्षणा
त् अवयवार्थयत्रपयोधरतावच्छेदकस्तनत्वजातिमत्वात् अन्यथावल्मीकस्तनादीनतद्योगानापत्तेः केचित्तु केचि॰ पयो
धरएवपयोधरोमेघः तथातद्दर्शनान्मयूराणामुल्लासस्तथैवतद्दर्शनेनास्मदादीनामितिरूपकम् यद्वा तस्ययथासंत
मयातकाङ्क्षादकारितेतथैतस्यकामानलतमकांतसंतोषकत्वरूपम् नचसाधारणधर्मवत्वेनयणार्थीयेत्वायामश
क्ततायांप्रकततायोवासइतिवाच्यं हीरनाडः कुमारीणांजलेनपरिस्फुरिताः हीरेनवहतेनतस्मादार्द्रवेवापिकेततः प्रसृ
तास्तुवनारीषुजलेनसहस्त्यते तेनश्रोतोविशुद्धिःस्यात्तीरमासाप्रवर्त्तते इत्यायुर्वेदवचनादप्रस्तुतास्तनयोरपिपयोयो
गादित्याह वस्तुतस्तु एकपादोपादानायत्राभेदारोपस्तत्रसाधारणधर्मान्तरस्यनावश्यपमपेक्षा विद्यन्मानसराजहंसेत्यादौ
तथैवदर्शनात् मयूराणामप्युक्तं रूपकमात्रस्यसावयवतायांमौनत्वात्स्वविरोधात् यद्यपिस्तनादीनांहिताधिष्ठातजा

त्तिः प्रायेणेतिवामनेनोक्तम् छिन्नबोधकत्वविभक्त्यंतपदार्थस्याप्यविशेष्यकशाब्दबोधे प्रकारत्वमिति वचनदर्थः तथा च एकवचनां
तत्वमपि प्रामाणिकं प्रायेणेत्युक्तत्वात् तथा च पयोधरे विलसितकुंभयवेत्यादयः श्रीहर्षादिप्रयोगाः चेड्पदं तत्सादृश्येलाक्षणिकं
न त्वेनकृत्वा चेड्स्पृशां दत्तं वेडायां यस्य तादृशो भविष्यति कस्य तत्रानस्येत्यर्थः को नाम धन्यस्तस्य पतिरिति केचित् तत्र स्त्रीयासामा
न्यलक्षणानौकांतत्वापत्तेः तस्य पतित्व इति तत्वेन परिणयगर्भत्वात् परिणयस्तत्वे च पतिविशेषत्वानस्य सख्या आवश्यकत्वात् अ
न्ये तु धन्यस्य भाग्यवतस्तव प्रियस्य कस्य दाक्षिण्यस्य वा हस्तं न त्वेनेति यावत् अभुः अपीनत्वानस्य नायिकास्तमेव तत्वनियममंगीकृत
या वाभुः करकलितकमलकुड्मलेन कुचसादृश्येन निहूयंती कोवित्त्वाखीत्याह अंभोजेलोचयंति पश्यंतीति अंभोजलोचना वकु
लग्रहणाकर्तरि प्रत्ययः पयोधरइत्येकवचनेनोदयसमयमेवतादृशानिरंतरत्वे ऽ प्रेक्षीदृशं तदिति व्यज्यते कस्य विदग्धाणितगुणग्रा
णगुरापसंभारशालिनो ऽ तएव धन्यस्य सौभाग्यवतः प्रियस्येति यावत् वेड्स्पृशो भविष्यतीत्यपि शब्दाध्याहारेणान्वयः अन्यत्सर्वं व
दित्याहुः तत्र स्पृड्प्रत्यये ऽंभोजलोचनेत्यादौ तप्रयोगानां पत्तिः छित्वा डीवापत्तेः नेत्यादित्वाल्लघूप्रत्ययात्वस्मरणे पि वकुलग्रहणा
दित्यभियानानुपपत्तेः अम्भोजलोचने यस्या इति व्याख्याने पूर्वार्द्धे पूर्वोपन्यस्तरीत्या उत्तरार्द्धे त्वयं तद्रीत्या व्याख्येयमिति तत्र रहस्य
न त्वपदे तदीयवृत्तपरे यमेनयतीति वदंभे दस्तीत्यर्थः नत्वदन्तामित्रं वेत्र विशिष्टे स्पृड् इतिभावः हस्त इति अनेनोवलक्ष्या
वृत्तिः धाता गृहीता शायने मंचपर्य्यंकपल्यंकाः शाट्या समाः इत्यमरः विशाद्दस्तस्याः शायनसंयोगप्रतिबंधकव्यापारसत्वेपि स्वया

श्री॰
र॰मं॰
टी॰
५
९

पारमात्रजन्यतत्संयोगपरत्वनार्थः क्रोडे वक्षसि कृता निहितापि यदेकुचस्याग्र्येतिगम्यते इति भावोक्तेः बहिर्नायकाद्विकरण
देशाभिन्नदेशश्च यत्तेयत्नं करोति एवकारः केलीगृहाभ्यंतरे पियति संयोगराहित्येनावस्थानसंभवाभ्यावारणार्थः केचित्
गेहेपि एव यततेन न बहिरपि स्यादिमितर्थः अत्र कामशास्त्रम् अपि सामीप्यगां भीरुं नवोढां सन्त्रिणिनयेत् विश्वासाद्धि प्रमा
णाद्वाह्यिंगनां माजयेद्वयम् स्यादेतत् स्थिरयितुमिति प्रयोगोऽनुपपन्नः स्थिरं कर्त्तुमित्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे इति णिच्प्रत
येणाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्येति अतिदेशात् स्थिरयति इत्यादेशे कृते स्थापयितुमित्यस्यैव साधुत्वात् उच्यते स्थिरशब्दा
दाचारक्विबंतात्कर्तृप्रत्ययोऽस्थिरं तत्करोति णिपंताहि लोपे कृते तृप्सिद्धिः तेनास्थिरस्मात् प्रपकरणमप्यशक्यावार्तास्थिरत्वस्ये
ति प्राकृतानुगुणमयीतिदिक् दरेति ईषदर्थे दरोव्ययमिति विश्वः ईषन्मुकुलितौ नेत्रशल्यायत्रेति लज्जिता दृष्टिः मनागं
चितयन्मायाग्रात्रयास्तत्कनीनिकामंत्रलोडाईतुरादृष्टिर्लज्जायां लज्जितस्त्रियः इति तल्लक्षणादितिकेचित् दरपदस्यभयार्थेतमा
श्रित्यत्रस्ताद्दृष्टिरित्यन्ये तन्निंत्यं निःकंपोत्फुल्लतारास्याश्चासेत्रस्ताऽमता दृदेति लक्षणाविरोधात् वस्तुतः प्रियस्पर्शेन दा
न्मुकुला दृष्टिः स्फुरत्तां ज्ञिप्यन्मायाग्रारूवविश्रान्ततारकाः मुकुला दृष्टिरानंदे तन्हयोः स्पर्शांगेषयोरितिशार्ङ्गः दे
वीयान् नीविरागंथनं नार्थ्याजघनस्य वस्त्रवाससः ग्रंथमभिधाने तत्र नियमितो विशिष्टव्यापारितो वाउर्यत्र तद्धोपिल्पहेत
व्यापारसत्कूप्रियकरसंयोगप्रतिबंधार्थमिति भावः कृतहरयुग्मस्यबंधः परस्पराश्लेषो यत्र करेण द्वितीयेन कलितात्का

दितेकुचस्य लेयत्र कलिमलिकामधेनुरुत्तिशाहिकसंप्रदायात् इतिवत्तद्रूपं क्रियाविशेषणं स्वभावोक्तिस्तु डिंभादेः स्वक्रिया
रूपवर्णनमिति काव्यप्रकाशे पुष्पितावृत्तं अयुजिनयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा इति वृत्तरत्नाकरः मध्यो
लङ्घयति समानेति समानौ तुल्यौ लज्जामदनौ यस्याः तुल्यत्वं च परस्परनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितबध्यताशालिव्यापार
त्वं तथा च लज्जाप्रतिबद्धमदनव्यापारकत्वे सति मदनप्रतिबद्धकिंचिल्लज्जाव्यापारकत्वं मध्यात्वमित्यत्र तात्पर्य्यम् स्यादेतत्
मुग्धायामितियाम्भिः प्रियसन्निहितदेशानवस्थानरूपलज्जाव्यापारस्य मदनेन प्रतिबन्धात् स्वपितृसमीपमपेत्येत्यादौ दर्शना
त् न च तत्सन्निध्यनवस्थानेन लज्जाव्यापारोऽनुरागसाधारण्यात् किं तु तत्सन्निधानेच्छाविशिष्टमेवेति वाच्यं तत्सन्निधानेच्छाया
मदनकार्य्यतया तद्विशिष्टस्य लज्जाकार्य्यत्वाभावात् न वा कार्य्यस्यापि घटत्वादिवत् कार्य्यतावच्छेदकत्वं संभवेति वाच्यं तस्यापि मत
यातथात्वेपि अन्यनिष्ठकारणतानिरूपितकार्य्यताशालिनस्तद्योगात् अन्यथा नीलघटत्वादेरपि कार्य्यतावच्छेदकप्रसंगात्
तत्र स्वस्वसामग्रीवशान्नीलत्वावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नयोरुत्पत्त्या तदाधेयसमाजस्यत्वमिति चेन्न अत्रापि मदनेन तत्सन्निधानेच्छाया
लज्जया च तदभावस्य सिद्धस्तुल्यत्वात् तत्सन्निध्यनवस्थानानुरागादिसाधारण्येपि लज्जाकार्य्यत्वानपायाच्च नहि लज्जानिष्ठ
कारणतानिरूपितकार्य्यतावच्छेदकपर्य्यन्तं विवक्षितं असंभवात् प्रयोजनाभावाच्च लज्जामात्रकार्य्यभावस्य भरतादावनुक्त
त्वादप्रसिद्धेः न चातिविस्रब्धनवोढायां समत्वं प्रतिबध्यव्यापाराणं विवक्षितमत्र तु लज्जाप्रतिबध्यव्यापारापेक्षया मदनप्रा

श्री॰
रस॰
मं॰टी॰
१०
10

तिवध्यमानाग्रणमाधिक्यमितिवाच्यं समसंख्यत्वस्य द्वयोः साधारणत्वात् अत्रोच्यते व्यापारपदमत्र कार्यज्ञापकसाधारणन्तदनु
मापकमात्रपरं तथा च तत्सन्निधाने क्वाविशिष्टत्वतत्सन्निध्यनवस्थानं लज्जानुमापकं न तु तत्सन्निध्यनवस्थानमात्रम् उक्तव्यभि
चारात् तत्र लज्जानुमापकत्वमदनप्रतिबध्यत्वयोर्यत्तत्त्वं पर्यवसानाधिकरणं तदत्र विवक्षणीयं उक्तं च न तथा प्रियसन्निधा
ने क्वापि प्रतिमदनस्यानुकूलत्वयातत्र स्याः प्रतिकूलत्वात् एतेनापसरणादिकमपि व्याख्यातं तथा च मुग्धायां लज्जायाः स्वव्यापार
स्यैव प्रतिरोधो मध्यमायां तु स्मरेण लज्जाव्यापारस्यापीति भावः तेन समत्वापायोर्व्यभिचारवारणाय मदनेनेति उभयत्रापि व्यभिचारेण
रत्वाविवक्षया मसंभवापत्त्या तद्विवक्षासूचनार्थं किंचिदित्युक्ते प्रौढायां व्यभिचारनिरासार्थं ससंतेन लज्जाविरहादेव तत्र न प्रसंग इ
तिवाच्यम् अनुभवविरोधात् स्मरमेदीकृतव्रीडेत्यादिविरोधाच्च न च गुर्वादिलज्जया मदनव्यापाररहितायां तस्यामतिव्याप्तितादव
स्थ्यम् पतिनिरूपितलज्जाया एव विवक्षितत्वात् न च गुरुपत्नभयनिरूपितलज्जामादाय दोषः पतिविषयकत्वेन प्रतिबंधप्रयोज
कस्य तस्य विवक्षणीयत्वात् समत्वाले च न लज्जायाः गुर्वादिविषयकत्वे नैव मदनव्यापारप्रतिबंधकत्वेन तु पतिविषयकत्वेनेति
दिक् स्वापश्यति स्वात्रिद्राशयने स्वापश्यत्यमरः प्रियेति प्रेमविषयत्वसूचनं आननं पतिजीवयतीति आननमिति मुखस्यादर्शनं हा राजी
वनहेतुत्वव्यंजने विलोकनपदे न लज्जावशात्प्रियपराङ्मुखावस्थायितयोत्तने विलोकिते दृष्टतः स्यादिति भरतवचनात् हातिपदे
न प्रियदर्शनस्यासंनिकेच्छाविषयत्वसूचने अप्रभीष्टवस्तुनवाप्नेरेव हातिपदार्थत्वात् एवकारस्तस्यास्तस्यानभिमतत्वव्यंजनार्थं हा १०

निपदेन प्रियदर्शनस्यात्यंतिकेच्छाविषयत्वसूचने अत्यभीष्टवस्तुनवाप्तिरेव हानिपदार्थत्वात् एवुरेवमवतिस्यापस्यचिरकालस्थायित्वा
त् नतस्येच्छाधीनानवदल्पकालावच्छिन्नत्वमात्रमितिभावः श्रुतिर्निर्हानिः प्रियकर्तृकस्य करग्रहणस्य प्रसंगापत्तिः केचित्तुकरो
राजग्राह्यभावः तत्रत्यंकरग्रहणमित्यवधार्यदेयत्वं व्यज्यते इत्याहुः नचस्यापसतेपियत्वमसंगोत्स्येवेतिवाच्यं विप्रलब्धायाःस्त्रियःका
र्यमिंगप्रत्येगवीक्षणेंअपान्यथाक्रियमाणेतत्रउद्वेगायजायत इत्यादिकामशास्त्रविरोधात् अन्येतुयदिस्यापेनक्रियतेतदाप्रियकर
ग्रहणानिवारणकृतलज्जाहानिरूपानिष्टमापाद्येतेतिप्रावरणः विलोकनस्यावश्यकत्वेऽवकरग्रहणस्यनिवारणानर्हत्वेऽपिप्रिय
त्वस्यैः प्रयोजनकत्वात्रकथितपदत्वमितिकेचित् स्यादेतत् उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थलेकथितपदंनदोषः इतितावदालंकारिकसंप्र
दायोऽनुभवसिद्धः सचत्रिविधः पूर्वंविधेयत्वेनोपात्तस्यपुनरुद्देश्यत्वेनोपादाने यथा कोदंडेनशराःशरैरिशिरइत्यादौ पूर्वंस
द्देश्यतावच्छेदकत्वेनोपात्तस्यविधेयतयेपितथाउदेतिसविताताम्रस्ताम्रएवास्तमेतिचेत्यादौ किंचिद्विशिष्टसंबंधनिरूपकत्वेनोपात्तस्यपु
नस्तन्निरूपितसंबंधतयाप्रतिपादनेयथा नाथेनिशायानियतेर्नियोगादस्तंगतेहंतनतानिशापीत्यादौ चेद्वनिष्टमर्तृत्वनिरूपक
त्वेननिर्दिष्टायानिशायाश्चंद्रइतिष्टमर्तृत्वनिरूपकत्वेननिर्दिष्टायानिशायाश्चंद्रनिष्ठतभार्यात्ववत्तेनप्रतिपादयत्वात् प्रकृतेचनैकमपि
संभवति नचतदन्यस्थलेपिकथंचिदुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावःकल्पतामितिवाच्यम् अग्रिकरतलतल्पेकल्पितस्यापलीलापरिमल
नतिमीलत्तोडिमागेडयाली सतत्रकथ्यकस्याबेज्रयत्सेजसेवस्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेके अत्रलीलापदेकथितत्वोदा

हणस्य काव्यप्रकाशादावुक्तत्वात् तद्विरोधात् कथितपदस्य शेषत्वाभावप्रसंगाच्च सर्वत्रैव किं विकल्पनाया असंभवात् उच्यते
ज्ञातननिष्ठसंवेधनिरूपकत्वेनोपादानस्य प्रियस्य करनिष्ठसंवेधनिरूपकत्वेनोपादानस्यापि तृतीयप्रकार एवांतर्भावसंभवात्
नवभेदांतरापत्तिरनुरागनिरूपायाभावादिति वाच्यम् संवेधद्वयनिरूपकैकत्वे प्रकृतानुगुणैकधर्मावच्छिन्नतयानुगतत्वात्
तत्र हि निष्ठानिष्ठे भार्य्यात्वे वेद्यनिष्ठभर्तृत्वे तन्निरूपकेगतानि निष्ठापीत्यत्रानुगुणं यत्र तदुभयत्रापि प्रियत्वमेव तथा तत्संवेधित्वे
नैव मत्स्यदर्शनादेविद्यमानत्वात् तदुदाहरणेपि तदभावस्य स्पष्टत्वात् अयं तु विशेषः तत्र भार्य्यात्वादिकमारोपितमाक्षेप
लभ्यं च प्रकृते प्रियत्वं तु शाब्दबोधकारीभूतमेवेति स्वपदस्य तद्बोधकत्वेनान्वय यद्रूपेणा तस्यैकानिष्ठप्रयोजकत्वमुक्तं तद्रू
पावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभावस्यानिष्ठांतरप्रयोजकत्वलाभार्थं तदुपादानादिति दिक् प्रौढां लक्षयति पतीति पतिमात्रेति के
लिरत्नरागपूर्वकचुंबनालिंगनादिस्तदेकदेशेन रागे पतिमात्रविषयकत्वस्याभेदान्वयः कोविदत्वमिच्छापूर्वकप्रयोगोपं
धायकत्वं केलीकलाया विषयतया तदेकदेशेच्छान्वयः पतिपदस्य प्रयोजनमाह वेश्यायामिति मात्रपदकृत्यमाह कुलटा
यामिति परकीयायामिति जहत्स्वार्थलक्षणापदद्वयस्य लक्ष्ये प्रत्येकं व्यभिचारवारकत्वेपि पतिमात्रेति विशिष्टस्य लक्ष्या
यस्योभयत्र तद्वारकत्वमित्यभिप्रायेरमसमस्तयास्वप्रकारः तथा च पतिभिन्नविषयकानुरागरहितत्वे सति पतिविषयं
कानुरागजन्यचुंबनादिविषयकेच्छापूर्वकचुंबनाद्युपधायकत्वं लक्षणार्थः प्रियचुंबने कुर्य्यामितीच्छाकलिस्वादिभ्रम

नप्रियचुम्बनादिफलोपधायकत्वसमव्याप्यामपि स्वतातत्रव्यभिचारवारणाय पूर्वोक्तेनैतच्चुम्बनादीच्छाविशेषणेनत्वयथोक्तानुराग
जत्वे नहि स्वानुरागसत्वेपि सख्यादिचुम्बनेच्छायाः पत्युरनुरागजन्यत्वेन तस्याऽन्यत्रासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वेन कार्यसंभवेनतत्सहभूतत्वम
न्यथासिद्धमित्यन्यथासिद्धिकवलितत्वात् साक्षीभूतजन्यचुम्बनेच्छादौ सख्यौविषयकस्नेहस्यैवजनकत्वात् नवपतिचुम्बनेच्छाजन्य
चुम्बनाद्युपधायकत्वमेवास्तु किमिच्छायां पतिविषयकानुरागजन्यत्वविशेषणेनेति वाच्यम् यत्र सखीचुम्बनपतिचुम्बनयोस्स
म्हालम्बनेच्छया सखीभ्रमेण प्रियचुम्बनेजातेतत्रप्रियचुम्बनेच्छाहेतुत्वतयाऽतडयपहितसम्भवायामतिव्याप्तेः तद्वारणाय यस्या इच्छा
याः प्रियचुम्बनविषयकत्वेन यथोक्तचुम्बनेयोप्रयोजकत्वतदिच्छायोस्साम्यवायग्राह्यत्वात् तदर्थं प्रकाशनायैव पतिविषयकानुराग
जन्यत्वविशेषणस्योक्तत्वात् अनेनाप्युक्तव्यभिचारनिरासोपपत्तेः तथाविवक्षायां तथाविधलक्षणेपि दोषाभावात् तादृशचुम्ब
नादियोग्यतामात्रस्य सम्भव्यादावतिव्याप्तेरुपदायकत्वस्य निवेशः एतेन पत्यतिरिक्तकेलिकलाप्रवीणयाभावववत्सतीतियथा
श्रुतार्थव्याख्यानमपास्तं पूर्वोक्तमतेनैवत्रयेतात्पर्यादिति दिक् अस्याश्चेष्टामाह अस्यास्त्विति यत्त्वेवं प्रथमापद्येस्याप्रिम
विरोधः नायिकाविभाजकोपाधिभेदानामेवोदाहरणभेदप्रयोजकत्वात् नचचेष्टाभेदादप्युदाहरणभेद इति वाच्यं भर्त्तृस्वस्त्र
षेत्यादावपितद्भेदापत्तेः तस्मादस्याश्चिन्तत्रभेदद्वयामितिशेषः इतीसंभोगेप्रीतिरितिरापेत्तयायस्याश्चर्यः आनंदात्स्वेत्वात्से
मोहोऽस्तातानहती तत्स्याहारादइति तदशुद्धं पाद्यस्तरात्नेताभावसमानाधिकरणस्यैवोपाधिद्वयस्य विभाजकत्वप्रसिद्धेः रतिप्रीत्या

श्री· रस· मं· टी· १२

१७

नेदमस्मोहयोरस्य विरोधाभावेन मिथस्सामानाधिकरण्योपपत्तेः भवति हि पृथिवी द्विविधा नित्याऽनित्या चेत्यादिरेव विभागेन·
तद्रूपवती रसवती चेत्यादिरपि न च चेष्टभेदादुदाहरणभेदो न स्यात् इति वाच्यम् स्वदर्शनमात्रस्य पुरुषं भावादप्रयोजकत्वात्
स्मरान्धागाढतारुण्या विचित्रसुरता तथा भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायके साहित्यदर्पणे तु प्रगल्भायाश्चेष्टाभेदो नोदा
हरणभेदस्याकृतत्वात् आवयोरंगयोर्हेतेरिति वासकसज्जाप्रकरणे मनोरथरूपचेष्टायाः शेषकृतैवोदाहरणभेदस्य वक्ष्यमाण
त्वाच्च मुग्धायोः सामान्योदाहरणेनैव विशेषोदाहरणमित्यस्य स्वहस्तेन तन्नियमाभावादज्ञातयौवनस्य तयापि स्वीकारात् से
स्पृशेति स्तनमित्येकत्वेन चीनत्वातिस्तवने सेस्पृशेति मदनपरिमितिकेचित् आलिंगनविशेषो योगः उरसिकमितस्ये
दिशन्तीव रागात्स्तनभरमुपधत्ते यत्स्तनालिंगनं तन्न दितिरहस्याके वदनाकलनेऽचुंबनार्पितन्मुखेन स्वमुखसंयोऽजने यद्वा
मुखमभिमुखमर्पणेऽहादिति स्वहस्तादलिकपट्टेनेति लालादिकं तदिति वा वाच्यम् सेस्त्रिष्येति दीरनीराखे जघनोपश्लेषा
त्वेवा आलिंगनमित्याहुः तदुक्तं रहस्ये अभिमुखमुपविष्टायोषिदंकेऽथ तल्पे हृचितहृविरागाढालीनता वल्लभस्यप्रसरदसम
रागावेशान प्रपादितौ विशतश्चामिथो ये गदोरनीतंतदाहुः १ जघनकलितकांत श्रोणिरस्योपरिधाद्दुजतिपदिस्त्रीरीस्तनकेशा
न्तरीयाकरजदशनकृतं वेदनेवाविधित्सुः कथयति जघनोपश्लेषमेनं मनीषाः २ नवतल्पपीतिर्दैव निषेध्यायित्सिवत्ते निपीय
स्तनपपत्रमितिवाच्यम् पीडःपानेऽवतिदैवादिकस्य रूप[illegible]ति वा मनादिभिहकत्वात् अधरोविंबमिते तिउपमितसमासः यत्तपरम १२

भि

पक्षेहेबिंबेबेडमंडलंयस्मादिति तदुपेतं अधरंकिलबिंबनामकंफलमस्मादितिभवममन्वये लभतेऽधरबिंबमित्यहः पदमस्मा
रदनक्षतंवददितिनैषधार्थोपहारमात्रत्वात् एवंवाकर्षणेनापिकोगात्रहिभागः अलकपदंकेशसमुदायपरं उरस्तनषमिलत्र
पसेस्थानेविशेषोन्मावने पक्षकामशास्त्रे नविनाकेशनिमोकंनविनास्वरमावनम् कुर्वंतिकामिनोभोगेनचबाह्यरतंविनेति
वाह्यरतेसस्पर्शपालनमित्यादिवोक्तं प्रायोगनानोपुरषवत्स्नाभावावसानेपुरुषालभेते इदंतुविसायतत्रोपवर्ण्यायथाश्वेती
व्रतपवानार्थ्यः रितितदुक्तेः केचित्त आदौरतेवाह्यामिदप्रयोज्यंतत्रापिचालिंगनपूर्वमेवेतिकामशास्त्रात्पूर्वमालिंगनौविस्तारेनये
वयोजनीयमितियाबाह्यः तथिते यथाक्रमत्वेतेप्यालिंगनस्यचाख्यानात् शास्त्राणांविषयस्तावद्यावन्मंदरसोनरः रतिचक्रेप्र
वृत्तेतुनचशास्त्रंनचक्रमः इतिकामशास्त्रोक्तेश्च एवंतुजिनीपतिःसाहचर्योदेवपदेस्सूर्यपरम् जिव्हासमानेइत्यत्रत्वाक्रमस्तुदशाम
नइत्यात्मनेपदः कर्णेववतेसनीलोत्पलनिद्रवनिद्रवश्च नहिकामस्यदिवसानुमायकत्वाद्दिवसावमितितात्पर्यंतत्रांनदिवामैथुनंकुर्यादि
तिनिषेधानुसंधानात्संभोगात्रिहतौमाभृदित्यभिप्रायेणेतिरितिशीतिसूचनमितिसंशयापविरः अन्येतु देवस्यक्रीडारसिकस्यचे
तुजिनीपतेःकमलिनीनायकस्यसमुदयेरात्रिदिनविभागज्ञापकेप्रियेप्रियरतिदातरि रजनीसुरतेषुयत्नतीनसूर्येयातिति
सर्गतःक्वचित् दिवसेशिशुरुद्रोगतोपिसाविकसत्येतुजिनीयथावैवेरित्यादिकामतेश्रोभयापाक्षिप्यादिवससुरतप्रियताद्रात्रि
शेसेवास्मरतेविधायेतररतार्थेकामतेचनिपुणेप्रियेदिवसत्ताथेसूर्योदयेजिव्हासमानेसमिविसनोवजेरितिबहूतेनविकासर्

श्री॰
रस॰
ज॰टी॰
१२
13

भमस्तथावक्षःप्रयत्नगोप्यत्वेस्तनयोरितिहितेनैकस्यैवपर्य्यायेणोभयभूषणतात्पर्यवं तेनवक्षस्थितिहितत्वेप्यजते पोडुरोऽनदेतदवतेस
स्यैवयोगपत्ताचीलेति निरूवेगोपयतिदिग्महान्तेसत्ययेरतिविरतिंकरिष्यतीतिश्रोतादिवस्तापककमलस्यगतमकरोरितिदि
तिप्रीतिव्येजनमित्याहुः यत्तैनेनन्वीलोत्पलेकिंनतदान्विकटाक्षसैवेधादृष्टानक्कटाक्षत्पलदप्यति नीलपद्मामाल्वीपदस्याक्ष
स्यात् उत्पलस्यानेकदलवत्वादेवलेरितिवद्धत्वेवेगप्रारब्धदितितत्रैवसनोवलैरिमसोक्तनिरूवाउपयुक्तात् एतेनापहृतिस्वा
लेकारस्यापिनिरस्तम् नवेति स्थलेति स्तनकृतकारिमवेजेतेनदत्तस्यवद्धविघातमासाध्यतघातने एतेनोत्कुरितांखिविव
र्तितेति तथावशाङ्देवः यदंगुलीपंचकेतमशङ्केनवलेखने कुचादौकामसूत्रनाम्लहृत्कुरितेकविडः उरइतिस्तनोमर्मतानत्र
प्रमत्तत्तस्यपीडातिशयजनकत्वस्थनेऽउन्नरोष्टेत्ततत्तुवनादिनिषेधात् ग्रथरेति दलेतिकोमलत्वसूचने तलेतिपाठांतरं तसम
धःप्रवेशः तस्योपरिभागापेक्षयाकिंचित्कामिमादायासदतेदंतदत्ततेवयथाकरमपितावगतमितियोगपमितिकेचित् ग्रयंचपाठउ
पेक्ष्यः नपाक्षविरोधात् ग्रणोस्त्रियामोर्मिमनुरित्यमरः ग्रत्रकामशास्त्रम् एवमीगतिमुपेत्यवीक्ष्यतेस्याएववादिनत्रैरोगमोपपद्या व
कामकावपितथास्मराहवेल्केदयातकरजात्रयपयस्पतः एवंचपीडायाग्रप्यानंदातिशयेनग्रभिभवानदानीतनमानात्कारविषयता
भावेपरेषांकावान्तैनाशायेनाह च्युतेति मालिकेतिकप्रत्ययेनमृदुतातिशयसूचने ग्रतएवच्युतेतीत्युक्तं ग्रल्पपरिरंभव्यापार
मृदितत्वेनपुष्पाणामेवस्वरूपहानेर्हततात् हारोमुक्तावलीदेवेत्यमरः तस्मात्तामौक्तिकानांकाठिन्यातिशयात्परिरंभमात्रे

णासंभवात् गुंफनसूत्रछेदनादेवगलनमात्रमितिभावः एवंचमौक्तिकव्यवधानेपितत्सूत्रभंगपर्य्यंतालिंगनादितोऽतिशायित
पीडासंभवेपितदनवगमाद्दानेदसंमोहएवाभिव्यज्यते रतांतेतस्यचक्रामणाग्रहम् धातलयेसमुद्भूतेशोनेचरतिसंगरे विरामोजा
यतेजातलज्जयोरुभयोरपि तस्मान्निवृत्तौपिडर्वारत्वाडपवातइतिसमटापदेनसूच्यते आलोकितेस्तानमित्यर्थः अत्रस्मृतिः
स्मरणंसामान्यंकरतिस्तत्स्मरणमपिकसामान्याभावेनहिविशेषस्याप्यनुपपत्तेः शिलापदमप्योरतिविशेषपरं तद्विधिरपिक
नायकारब्धरतिविशेषेणैवताद्दशवस्तोतस्यास्वयंविशेषातरोल्लासनशक्तिर्वैकल्यादितिकेचित् अमेत अत्रङ्ः सहृतत्वं
लताद्दिरुपवात्स्मरतमपितद्व्यवहितोतारतश्रेसंगोविस्मृतकतत्रयथोक्तविलक्षणानेदप्रतिकूलतद्दीपमानधारणागुणपदेशस्म
रणमितिस्मरतिपदस्यार्थइत्याहुः उत्तरोक्तौहेत्वीयाभेदोविशेष्यतावच्छेदकीकृत्यविभाजकोपाध्येतरारापाह मध्याप्रगल्भेति धी
रादिभेदानांसंभवसमयमाह मानावस्यामिति यद्यपिविभाग्यावाक्येविशेष्यतावच्छेदकतयातदुपाधिसामानाधिकरण्येविभाजकोऽ
पाधेर्गम्यतएवविभाजकोपाधीनांपरस्परसामा नाधिकरण्याभावस्यैवनियतत्वात् तस्यापिस्पष्टार्थंप्रत्येकमित्युक्तम् धीरेति सप्र
तियोगिकास्येताभावासमानाधिकरणधैर्यवतीआद्या प्रतियोग्यसमानाधिकरणधैर्य्याभाववतीद्वितीया प्रतियोगिसमानाधिक
रणधैर्य्याभाववःतीततृतीयेतिविभागः नचधैर्य्यंतदभावयोःकथंसामानाधिकरण्यमितिवाच्यम् संयोगतदत्यंताभावयोरिवा
नुभवात्तत्सिद्धेः वस्तुतस्तत्रापिधैर्य्यं नधैर्य्यात्यंताभावः असंभवापत्तेः किंत्वनभिमतार्थज्ञानसत्वेपिपुरुषवचनादिभ्योनिवृत्तिर्यै

श्री
रस·
गं·टी·
४८
15

ध्यं तत्रेहत्रिविधेयत्वमिति लक्षणेतत्प्रतियोगिपदंविरुद्धपरं त्रैधेयंप्रतियोगिविरुद्धेयस्यतस्यप्रतियोगिकः आत्यन्तिकोभावोयस्यसोत्यन्ताभाव ः
इतिविरोधप्रदर्शनमात्रे तृतीयविधेयत्वाभावपदेनक्वाधेयत्वपरमेवबोध्यं तदेवेदर्शयति धर्मेति धर्मोव्यंजनावृत्तिमात्रजनकोपस्थप्रका·
रेणज्ञानेयस्याः यत्पदोत्तरषष्ठ्याः समवायतमर्थः तथाचकोपाधितेज्ञानेवनाथकसमवेतेनत्रयंगपदार्थान्वयेतात्पर्यम् तथाचव्यंज
नमात्रजन्यनायकनिष्ठज्ञानविषयकोपकत्वलक्षणेऽप्रधीरादिवारणायजन्यान्तेज्ञानविशेषणे तदीयकोपस्यापिव्यंजनगम्यता
व्यभिचारतादवस्थ्यमतोमात्रेति सख्यादौप्रकारांतरेणापितत्कोपज्ञानोदयात् नायकनिष्ठेतिज्ञानविशेषणे नन्वयेनप्रका
रान्तरेणसख्यादौतदीयकोपज्ञानेतेनैवनायस्यापितज्ज्ञानेहेतुतयाव्याप्तिः यथासख्यौप्रत्येकोनेनायिकायातद्व्यक्तौअकस्मा
न्नायकेनतद्व्यक्तौश्रवणादिस्थलेइतिचेन्न मन्निष्ठकोपोव्यंजनामात्रेणनायकज्ञानविषयोजायतामित्याकारिकेच्छायास्तत्रा
वश्यकत्वात् तथाचमन्निष्ठोयोव्यंजनातिरिक्तयाव्यापारस्तदजन्यत्वेसतितज्जन्यत्वंतत्प्रकारतानिरूपितायानायकज्ञाननिष्ठ
विशेष्यताख्यप्रकारतानिरूपितविषयतानिष्ठप्रकारतानिरूपितायामः निष्ठविशेष्यतानच्छालीच्छावत्त्वमेवधीरात्वमितितात्प
र्यम् नायकनिष्ठशाब्दबोधहेतुभूताकांक्षादिज्ञानव्यतिरेकेणतस्यनायिकावाक्याच्छाब्दबोधान्नतस्मात्तन्मूलकव्यंजनव्यापारस्या
प्यनुल्लासाद्व्यंजनातिरिक्तव्यापाराजन्यज्ञानविषयत्वंकोपस्याप्रसिद्धंस्यादतोव्यापारेमन्निष्ठत्वंविशेषणेनचमन्निष्ठपदस्यमत्स
वेधितमात्रतात्पर्यकतयाव्यंजनातिरिक्तेनशाब्दरूपेणोपायेनजन्यत्वादप्रसिद्धिरेवेतिवाच्यम् व्यंजनपदेनतत्तदुपस्थापकस्यापिविवक्षि· ४८

तत्वात् शब्दस्य तदतिरिक्तस्याभावात् यत्तु प्रकाशस्य तेनोपमेनादृत्तेनाविर्भावो लक्षणे कोपानोद्भतेवं व्यंग्यं व्यंजनसमधिगम्य कोपा
विर्भावो यस्मादिति तद्धेयार्थव्याख्यानवासनामात्रविजृंभितं ह्याविर्भावस्य लक्षणप्रयोजनाभावात् अधीरादौ व्यभिचाराच्चेति दिक्ः
धैर्यमिति लिंगानुमेयकोपवत्तेतात्पर्यं अत एवकेनचिल्लिंगेनानुमेय इति पूर्वलक्षणव्याख्यानान्तरमपास्तं व्यंग्यावेग इति कोपव्यंज
कानमापकाभयव्यापरिज्ञावत्रमित्यर्थः गीरिति उभयसाधारणीति शेषः इदं च नेत्रव्यापारादेरप्युपलक्षणं व्यंजनस्य शब्दमात्र
हत्ति तस्यालौकिकैरनेगीकारात् तस्य च कश्चिल्लिंगविषयाकोपगमकत्वं कश्चिद्व्यंग्येवेति सहृदयानुभवसिद्धं तत्राद्यः धीरत्वं
तत्वमेरत्तिनदोषः धीरितिपाठांतरे परस्त्वापरायोग्यतया व्यंजकत्वात् व्यापारविशेषो लक्ष्यत इति व्याख्येयम् यत्तु एवं निष्प्रयो
जनलक्षणा धीराधीरयाववचनहृदि तेकोपप्रकाशकेत्यग्रिमग्रंथविरोधः वचनेव कामिति स्वयमपि तद्व्याख्यानात् श्रोत्रेंद्रियस्या
पि विशुद्धमातापितृजनसादेर्व्यंजकत्वांगीकारान्न हि दोषश्चेति तच्चिंत्यं तथाहि नाद्यः निष्प्रयोजनलक्षणायाः काव्येष्वदोषत्वात्
प्रकाशपरस्याविर्भावलक्षणायाः स्वयमेवोक्तत्वाच्च न च तत्र कोपादौ द्धतेवं व्यंग्यपदेनैव तत्सिद्धेः न द्वितीयः तत्राहि वचनद्वयं व्यंजकं
के वा दोषः व्यापारपरेन हृदि तस्यापि संग्रहः न प्रथमः गीरितिपाठे पितृव्यातत्वात् नांत्यः धीरितिपाठे यावतो संग्राह्यत्वे व्यापार
पदे नापि तावतामिव संग्राह्यत्वात् अयं तु विशेषः आद्यपाठे गिरः शक्तामेषो लक्षणया संग्रहः एतत्पाठे तु गिरो ऽपि लक्षणया
ति न तृतीयः शब्दविषयीभूतस्यैव विशुद्धमातापितृजनादेर्व्यंजकोपगमात् न चात्र जनस्यापि तद्येवेति वाच्यम् तत्रत्वाना

श्री· रस· मं·टी· १५

15

यिकायाः स्वनिष्ठत्वादग्राह्यत्वानवाचकः शाठ्यः अंगस्य कोपदत्वानुपपत्तेः नापि सख्यादेः तस्यापिनायकानिष्ठत्वानप्रत्यक्षायोगात् नाय
कत्वलक्ष्यायोगत्वेमतात् नवनायकाशाठ्येन सख्यास्तत्कष्टेनवनायकस्यतद्धानेशाठ्यमितिवाच्यम् तदन्यस्थलेगतिविरहादितिनाकिं
चिदेतत् प्रकृतमनुसरामः शठपदवाग्मिति शठपदस्यकोपव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वमित्यर्थः इदंहृदितस्याश्चुपलक्षणमि
तिकेचित् तत्रप्रमाणाभावात् पार्थक्येनकथनानुपपत्तेश्च एतेनाग्रहृदितपदंशठपदवचनस्याश्चुपलक्षणमित्यपिनिरस्तोर
तौदास्यमिति कोपसाधारणव्यापारेणरतान्निहृतिरित्यर्थः तदुक्तम् साहित्यदर्पणे धीराचाप्यधीराच धीराधीरेति षड्विधे
तितेमध्याप्रगल्भेपियेंसोत्प्रासवक्रोक्त्यामध्याधाराधीरातुरुदितैरधीरापरुषोक्तिभिः प्रगल्भायदिधीरास्याच्छन्नकोपाकृतिस्त
दाउदास्तेसुरतेतत्रदर्शयत्यादरंबहिः धीराधीरातुसोल्लुंठभाषितैःखेदयेदमुं तर्जयेत्ताडयेदन्येतिप्रगल्भाधीरेत्यर्थः स्पष्टम·
न्यत् प्राचीनलेखनमितिपाठोयुक्तः लिखनमितितुयुक्तम् जहृपवर्णस्यडंबरत्वात् केचित्तु प्रहृत्यैवलब्धाक्तिमपिलि
खितंदैवहतकस्मादिप्रयोगानुरोधात्संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिसमाधानेकल्पयामासुः अयंवात्रप्राचामभिप्रायः तथापि
तदुदाहरणानुपपत्तिः नायिकांतरस्यसंभोगस्यकदाचित्कतयानिमित्ततोपपत्तेः स्वीयायाअपिअन्यसंभोगानभ्युपगमेनानुरागो
त्पत्तौप्रमाणाभावात् स्यादेतत्कन्यकायांतुमानसद्भावेनत्वन्यायतयासुग्धायामपितत्संभवात् तथांतरीयकतयाधी
रत्वादिसंभवात् तत्रधीरादिभेदाः कथंनोक्ताइतितत्रकन्यकात्वस्यचप्रतियोगिकसंभोगध्वंसासमानाधिकरणसंभो १५

गात्येनाववनत्वपत्तयात स्ववयोवस्थाविशेषानियमात्प्रागल्भ्यावस्थायांतत्संभवात् मुग्धात्वस्य तु वयोविशेषमात्रनियत
त्वयातत्र तद्दशासामग्रीविरहात् यत्तु तथापिमुग्धाविशेषस्योक्तभेदसंभवोऽस्त्वेवेति तच्चिंत्यं नायिकासाद्वाद्दिभाजको
पाध्यवच्छेदेनैवधीरादिभेदानांवाच्यत्वात् वंगाववचनादितत्कार्याणांमुग्धादिसामानाधिकरण्यस्यापिनाप्यसंभवाच्च विश्रब्ध
नवोढादावपिलज्जाप्राधान्यानियमादित्यालं विस्तरः लोलेति भवदंगसौरभ्यलोलुपतयाभ्रमगणांलोलत्वेनायकसं
बुद्ध्यानुपादानात्कोपाविष्टः यद्वा लोलेतिसंबुद्धिः आलीनांपुंजोपत्रेतिसमासइतिकेचित् तन्न व्यधिकरणबहुव्रीहि
प्रसंगात् एतेनआलीनांविहंगलक्षणयाभ्रमरीणांसत्त्वपत्नीनांपुंजोपत्रेतिपिऽवनिरस्तं सामान्यलक्षणेनवाक्षित्रताप
त्वेश्च यद्वाआलीनांपुंजइवालिपुंजः षांतराशिमसृष्टशेइतियावत् एवंवामजनानवलोकनीयतयानिःशंकवद्कुलकेलिविधा
नाद्वेदातिशयोयंगइति तदपिचिंत्यं निकुंजकुंजौवाक्यीवेल्लतादिपिहितोदरेइतिभ्रमरोक्तयाकुंजपदेनैवघनत्वलाभात् त
स्मात्धर्मिणेरावेवलत्वेनतत्रजननगमसिद्ध्यातस्यकुंजगमनस्वरूपासिद्धिनिरासइतितत्रभ्रमजतस्तत्रिवारणस्वंकेवेगेनयाक्षत
इतितुनार्थः कुंजसंबंधिभ्रमरसंबंधस्यकुंजगमनपूर्वकालेऽनुपपत्यातद्वारणस्वंकत्वस्यगमनेनव्यपनेः व्रजतइत्यत्रलक्ष
राहितोः क्रियायाइतिहेत्वर्थेशतृप्रत्ययः भ्रमवारीत्यत्रभ्रमजन्यंवारिस्वेदरूपमित्यर्थः तदाहभरतः श्रमगतिव्यायामात्
स्तसंजायतेश्रमोनाम निश्वासदर्शनस्वेदैस्तस्याभिनयःप्रयोक्तव्यः देदपदेनांतरग्लानिविरहसूचनेनलिनीदलेतिजलसं

श्री·
रस·
ज·टी·
१९
16

श्रान्तस्य वनात् जलावयवसंबंधेन तस्य शैत्यं वनस्य शैत्यव्यंजनं धीरपदं श्रमबाहुल्यव्यंजनाय वायो रतिमंदत्ववारणार्थं स्वेदस्या
भिनयो योऽङ्गस्तथा वाताभिलाषन इति भरतः अत्र लोलालिपुंजेत्युपादानान्नायकविलोकनविलोचन नायिकासमूहवन
कुंजसंबंधरूपे तेनानातरथानिकुंजगमनेऽर्थदस्य भवानेव सह इति काकुस्थापिततारश्वाविलासिनीसमूहकेलिप्रयासिनीस
मूहकेलिप्रयासेन सस्वेदो नमः सपत्नीनवनिकुंजगमनेऽपि वाक्लिरितिकेचित् तच्चिंत्यं एककुंजे बह्वीभिर्नायिकाभिरे·
कस्य नायकस्य संभोगो गोकेरसाप्रदायिकत्वात् यत्तु भ्रमद्भ्रमरपत्तसमूहजातवातपीनलतरणिकरसंपर्कं स्यमदेशागम
नेन स्वेदानुपपत्त्या नायिकांतरसंभोगेनैव स्वेदयोगोदय इति व्यंग्यमिति तदपि वस्मे निकुंजगमनान्मूढं विदोत्तरे रसे भवा
त् किंच व्यंजकवाक्यार्थस्योभयसाधारण्येव व्यंजकतायामपयुक्तमिति ध्वनिरहस्यविदः तथा च काव्यप्रकाशे निःशेष·
त्यादौ गमकतया यानि वदनव्यवनादीनि कारणांतरेतोऽपि भवंति यतस्त्रत्रैव स्नानकार्यत्वेनयो यातानि तिनोपभोगएव प्रति
बद्धानीत्यनेकांतिकानीति असाधारण्येनतु अधमेत्येव व्यंजने गतार्थं स्यात् तथा च लोलालिपुंजपदेन तद्ध्वीत्यानिकुंजे वि·
श्रमितमशक्यत्वाद्गमनजन्यश्रमप्रतिकाराभावः भ्रमरसंबंधात्सुरभितमात्येन उद्दीपनविशेषवत्वादिसंवलरतेनापित
त्संभवश्चेत्त्युभयसाधारण्येवक्त्रादिवैशिष्ट्यावशान्नायिकांतरसंभोगध्वनिरित्येव रहस्यम् जातस्त्वं इति जागरो विनिद्र
त्वे इति विश्वनाथः तथा च भारते अभियुक्ते बलवता दुर्बले हीनसाधने हृतस्वे कामिने चौरमाविशंति प्रजागराः अत्र १९

वेत्तनवाधमहकारात्रायिकोंतरसंभोगस्तद्वेततयास्फुटमेवपर्य्यवसतीतिपुरुषत्वसिद्धिः पुनःशाहीर्वैषधिकरण्यस्फोरण
र्थः नेत्रमेवुजमिवेत्युपमितिसमासोनेत्रनिहतेनश्रोणिस्तावर्णनीयत्वात् अंबुजपदेदाशिशुदितवंजनार्थमितिकेचित् ए
कपुष्पनेत्रदागमनमार्गदर्शनद्वैपेकयापास्वनलाभार्थम् प्रविनतमितिमनोविशेषणंमहतोपिघूर्णितत्वादद्भुतत्वसूचनार्थ
मितिकेचित् प्रविततेनेवद्रुतयथास्यानयायात्राघूर्णितमितिक्रियाविशेषणमित्यपरे वहन्नेतोमधुनस्तादिविशेषणं तेनकारा
णोत्कर्षैकायोत्कर्षाद्याघूर्णितत्वातिशयोवगम्यः नवकार्य्यातिशयेनैवमधुनउत्कर्षीयस्यतामितिवाच्ये आघूर्णितत्वस्यैव्या·
हारारतिपरिपोषायपोगितयातस्यैवतस्यैयतोवितात् अनेनमध्यममदःसूचितः तथाचभरतः स्खलिताघूर्णितनयनः
स्वस्थयाकुलितगात्रविक्षेपः कुटिलयाविद्धगतिर्मध्यममदोमध्यमप्रकृतिः विल्वेशृंगाटिल्यशैलूषोमालूरः श्रीफलावपि
इत्यमरः अवयवेवयाणोषधिहृतेभ्यइत्यणफलेलुगितितस्यलक् हिहीतेप्रसवेसर्वमितिक्लीवत्वे अनेनस्तनस्यविवादितः
त्वादतिशयोक्तिः निकुंजेभवनत्वारोपः प्रियसंगमदेतत्वव्यंजनार्थः आम्रकुंजवने आम्रसहायवनेत्यनेनभ्रमरेभ्यामिकव्यव
हारारोपः अयंवैषुकामःतदाह अरविंदमशोकंचचूतंचनवमल्लिकाः नीलोत्पलंचपंचैतेपंचबाणस्यसायकाः यद्वा पंचबा
णात्महेशानिवत्सामिष्टणपार्वति ह्यभणोद्रावणोदेवितथाकर्षणसंज्ञक वशीकरणमादोक्रमेणैवनामानियरमेश्वरीत्याग
मोक्ते येननिखिलंभ्यतेराज्ञेतदनिवेदकस्यचौरस्यवाशासनेयुक्तं अत्रतद्वैपरीत्यमितिभावः असंगतिरलंकारः क्रोधजन्मश्री

णिमेवजागरजन्यरक्ततामेदाध्यवसायेन जागरजन्यतावच्छेदकवैजात्यवतो रागस्य जागररूपहेत्वधिकरणत्वोक्तेः हेत्वधिक
रस· रणत्वे कार्यस्योत्पत्त्यसंगतिः प्रोक्तेस्यालंकारकौशलमेव यत्तु कैश्चिद्व्याख्यातम् नापि कार्यजागरणादिकारणकथनेपिनेः
ज·टी· त्राहृणिमादिकार्यकथनान्नायकेन जागरणादिकथनेपि तत्कार्यकथनाद्विभावनाविशेषोक्तीनाभ्यां संसृष्टो विरोधाल
१८ कारइतितन्निरस्तम् असंगतेरलंकारांतरस्य सर्वालंकारीकसमतत्वात् विभावनायां कार्याधिकरणहेत्वभावनाविशेषोक्तौ
17 नाभ्यां संसृष्टो विरोधालंकारइतितन्निरस्तम् असंगतेरलंकारांतरस्य सर्वालंकारीकसमतत्वात् विभावनायां कार्याधिकरण
हेत्वभावप्रतियोगित्वेकारणस्योच्यते असंगतौ तु कार्याभाववद्वृत्तित्वे किंवतत्र कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावोऽत्रतकार
णतावच्छेदकसंबंधमात्राभावः एतेन विरोधोप्यपास्तः इत्यलंकारकौशलमेव विश्लेषणनिरूपितत्वात् कांतेति अनुरागपद
स्य स्नेहरूपरत्यात्मकांतेनस्यवैयर्थ्यं नद्विषयकत्वात्सर्थ्यवानमीमर्थः तदाह भरतः दुःखक्लेशसहिष्णुः प्रियवाग्दाताप्र
सादनेकुशलः इत्युपचारेनिपुणोदक्षश्चतुरस्तवोद्भवः यद्वा कांतेतिसंबुद्धिः अन्यनारीसमुद्भूतेचिह्नेयस्यनदृश्यतेअधरेवा
शरीरेवासकांतइतिभाष्यते तस्मात्रविरुद्धलक्षणयाप्रयोगः यत्र अनुरागवतीमामीदृगकार्यकारितयास्त्वननुरागवतीक
रोषीतिकाकुरिति तत्रस्त्रीयात्वयाचानात् यदपिकांतायाः कमनीयायायस्याः कस्याश्चिन्नत्वपरिणीतायामप्यन्यस्यामनु
रागोकोपसामग्र्यात्वभिव्रतस्यैवव्याहतिप्रतियोगितावच्छेदकत्वेननिर्देश्यत्वात् मनोहरत्वेनायिकासमवेतोयः स्वविषयका १८

नुरागसत्तडपाध्यायकगुणविशेषशालित्वं योऽयं तेन नायिकान्तरेण सह गुणसाम्यम् नाथोऽसीति पाठे प्रभुत्वादवर्जनीयत्वं बंधु
हितैषी रक्षणे शक्तो नमानी नवमत्सरी सर्वकार्येषु संमृद्धः सनाथ इति कीर्तितः इति भरतः पल्लेदोयत्तसेवं यमात्रस्त
वनाद्वक्रोक्तिः तदुक्तं नाथेति प्रकर्षमर्चितं प्रियेति दासेत्यनुग्रहोऽयत्रतत्वमकिमपि सूनोरितरदीयत्वसेवं वेषेति यो
वतस्योन्मादविशेषहेतुत्वव्यंजनं ध्वनितपदेनोन्मादविशेषानुयथायाकतस्तवनं पल्लेतेनतादृशशोवल्लव्यंजनं निश्वसे
ति निरस्ताप्तेऽनिलः तदाह शार्ङ्गदेवः सप्ताहः ससकालिमो निरस्तः कथ्यते महत् दुःखोन्वितसरोगेव श्रान्ते वेषवि
धीयते निश्वासो वदयादिषु इति वर्तनोक्तम् वाष्पमत्रामर्षजन्यं तदाह भरतः आनंदामर्षाभ्यां अश्रुमोजनतं भ्रमणाद्यपाङ्गो
कात् अनिमेषःप्रेक्षणात् शीताङ्गोगाद्वेदस्वेललवि मर्दनेश्वतिवोपदेवः तिहितपूर्वेन विरस्यापितस्तवने अतः पदमस्त
यास्तवनार्थम् तथाव शार्ङ्गदेवः किंचित्कवघुटाशूध्वपतन्नाराविलोकने शनैस्त्विर्यग्निगूढं वा मामानिद्राविनिगुज्यते अस्त
यायां निगूढार्थे जडतास्थलयोरपि नोतत्वमितिभजनकलस्यकर्षणाभिन्नाभिप्रायेणवात्मनेपदं स्वेषेति माधुर्यस्तवनं तद
प्याव भरतः वद्धशीयवत्तुतेवाक्यमस्तकेवापिद्रवतःपुनः नोद्वेजयति तस्माद्धि तन्माधुर्यमिति स्मृतम् यारापदेन तादृश्यनेको
क्तिव्यंजनम् केचित् सखाया आधारः समदः तेन सरसवर्णत्वं गांभीर्यं तेन चवेगपमित्याहुः सखाधारान्नकुर्वतीसर्थेकर्म
एयण्णनङ्गीयप्रत्ययप्रसंगात् अतएव क्रियतइत्यत्र नकारः कर्मणि णिचः अस्मत्कलत्पादौ यादनेइत्यादिवत्साहचर्यप्रतियोगिनिव

तदर्थः सुधाधाराप्रकारो यासामिति बहुव्रीहिर्थोल्लेखः उक्तविशेषणदानार्थं गिरइत्यस्य पृथक्प्रयोगः परिजनइत्य
रस. स्य कोपान्वयः विषयत्वेन संसर्गः प्रकाशो बोधनेन तस्य बहुलाद्याजादित्यस्य सर्वज्ञापिहितत्वे नान्वयः यत्प्रकाशात्यते जोषः
ज.टी. मिताकोपेवाधातीव्रत्वेलघ्वंडः सहतेवचेण्यमिति तन्न ज्ञानार्थकत्वेनापितस्योक्तत्वात् केनकेनकीदृग्भयदेतस्याति ःके
१८ गौरवत्वार्थे तदङ्गीरीडयमानानिसामान्यवचनैरितिसमासः यत्तु तस्माः ङ्गीरीततोभ्यधिकत्वरगौरववर्णशालिनीत्यर्थइति तन्न
18 तादृशसमासविधायकाभावात् दयितविषयस्य कोपस्येति योजनं यत्तु दयितेनतस्मिन्नंगोपनमितिसम्बन्धः श्लोकस्य
नायिकोपतिसरवभुक्तिरूपत्वादितिकेचित् अन्येतु दयितेमपीत्यर्थः यद्वा नायिकासंबुद्धिरतो नायकोक्तिरेवेत्याहुः युक्तंचै
तत् कोपस्य नायकोनहेतुत्वात् ज्ञानेपिनायिकानिष्ठव्यापारान्तरेणानवगमाङ्गीकारस्य सत्वात् पूर्वंकोपस्य परिजनः
विषयकत्वं मत्वा नसस्वसखीस्मितानन्तरे च तस्यसखीस्मितानन्तरं चतस्य सविषयनिर्णये तोनायकस्येयमुक्तिरितिदोषलेश
स्याप्यभावात् तदितस्यतद्दोषस्यर्थः संगोपनेकोपविशेष्यकत्वप्रकारकज्ञानविषयकत्वाभावः एवकारः स्मितान्यस्यतदप्र
योजकत्वव्यवच्छेदार्थः चहवरिडसत्रयवादिषु चदेडितिपाठाहिहुणाजितिड्युप्रेदस्मितोसहवरिरम्पदेहमितिका
लिदासः यत्तु सख्याः कथनोत्तरमेव ज्ञानेसहचर्यास्तु कथनैपीतिभेदइति तन्न मानाभावात्सखीविश्रंभपात्रस्या
दोलीसेहस्य भाजनमित्यभियुक्तोक्तरहस्यस्य सखीजयतौविस्याव भावीतवदनपरावर्तनपूर्वकमित्यर्थः यतेन १८

पराहतत्वेऽपि शिरःकम्पोक्तं तथा च पाणिदेवः पराङ्मुखीकृते शीर्षे पराहतमुदीरितं तत्कार्ये कोपलज्जादिकृते वक्रायमाणे ना
सिकाकोपगोपनं मेऽरत्नाणार्थकावीत्यत्र प्रतिफलमिति स्वास्मिन्नभिन्नतभ्रमात्म्यथान्नपपन्नावफलति शुरुषप्रतिविंवे
स्वीतभ्रमासंभवात्स्वीयमिति प्रतिविंवोत्पन्नियोरपतार्थं इदोरिति कलापाः प्रभातिशयात्तत्संवलनेन विशेषदर्शनविरहा
त्कोयायांस्वीयतज्ज्ञानविरहः सूच्यते केचित्तु प्रवलसंबंधेनोत्कानभिज्ञत्वे यज्ञाकन्यात्वे नाविचार्यकारित्वं व्यंग्यमित्याहुः तत्विम्ब
जन्मत्वे सति स्वीत्वस्यैव कन्यायदशाकान्ताव्छेदकत्वाहाल्पसन्ततो नवगामात् वस्तुतस्तु प्रवलोऽङ्गवत्त्वे प्रधैर्य्येव छेत्ते शुक्लेपितद
त्य ८० भाववत्तिस्त[illegible]ते नायकांतरसंवंधेकोपात्वयपद्मादवेति शिरसोत्संगात्तरनिहत्तिः तेनस्वतोशुपरिदेशवर्त्तित्वे कोपातिशयव्यंज
ने तत्संयोगमात्रनिषेधायसमभीशयोगप्राधारोधेयभावप्रतीत्यात्तस्या प्रेमातिशयवुद्धिद्वारा ईर्ष्यातिशयव्यंजनार्थः वासपदेव
ऊकालपर्य्यंततत्स्नानार्थम् शाकमानेति वर्नव्यानार्थेकपारान्यत्र येनभ्रमस्योन्नरोत्तरमविच्छेदः सूच्यते प्राटुतभ्रमस्याश्रामाएपस्नाना
नास्कंदितत्वसूच्यते यद्यपि गिरीशोऽतेउद्रनत्र छेदसीनित्यकत्वाज्ञाषायां गिरिशाद्धोः साधुरित्याहुरितिकैयटेनोक्तं तथापि गिरिशाय
ति उपभोगेनततत्करोतीति कप्रत्ययांतं भाषायामपि प्रनप्रवकैयटेनप्राङ्गरित्युक्तं गिरिशेगिरिशेणमृडस्त्यमरः तडक्त्म् वाक्य
पदीयेवैरवाशिहगिरिशास्त्वथैकागारि[illegible]कायेदं कैश्चित्कश्चेविदाख्यातानि भिन्नतावधिसेकैरैः यद्यपि शुरादिषु तजैनसस्य
प्रागर्द्धीये शुपाठादात्मनेपदेनभाव्यं तथापि तजैतिभ्यौवादिकस्यानदेतमास्मिवीदवोध्यम् एतेन तर्जेयत्रिवकेत्वमिति इतिव्याख्यानम्

श्री·
रत्न·
नं·टी·
१५
19

केयेन कोपजन्येन पाणिनिषेधेन प्रबलानि प्रकर्षेण नवलानि यानि वलयानि तेषां वेचनस्य श्रावणाय केपात्तमर्पितो याः कान्तयः एतेन
वलयानां विजानीयरत्नवरितं तेवेयहूहतोरूपसंख्यानमिति वार्त्तिकव्याख्यायां अप्रवेदपि यत्रेवदिवलद्यते इति केयदेशावेव
तेष्वलनार्थं कृतेंबलादिति पाठांतरेपि स एवार्थः आवलाकुंचभारमाकुलकंबेष्वा लोलहारावलीत्यादिदर्शनात् अत्र भरतः
वलयावर्तनेन च सशिथिलमल्येन लक्षणेन — शनायामत्यन्तमभिनेतव्यं सशोकिनेवाष्पमोक्षेण तदतिशयः अप्रशक्तेनादिष्यते
वलयानामन्योन्याभिघातजकणत्कारं तेषां रवे कांतिमत्र पाहलस्य कोषदीप्तत्वध्वनिः तस्येति उपांतपदेन दूरदेशस्य तस्य
चवारणे दूरान्नायके दृष्टेपि देशांतरगमनस्यापि संभावितत्वात् तत्समीपागतस्य नायिकापाश्वस्थस्य त्वानेन सह सात्वलारो
हणस्य शास्त्रविरुद्धत्वात् तथा च किंचित्समीपमागतोपि सभयं यं पुनरयं तत्समीपमागत इति द्वितीयेनोपशब्देन योः स्यते
नव कस्मात् स्वयस्यालिङ्गदेशात्समीपगमनानुकूलकृति ध्वंसकालीनत्वं च वक्रीकरणे भासतेनतथैवावक्रीकरणगमनयोः
समानकालत्वमिति वाच्यं तदुपागमनध्वंसकालीनत्वस्य वक्रीकरणेनुपपत्त्याभावात् अतीते यदुपागमने तत्कालीनत्वस्यैवाववो
धात् आगमनसमय एव तत्करणस्यात्र वराध्यत्वात् उपागत इत्यादौ तु दोहध्वंसकालीनत्वस्यानुभवात्तथाबोधोपपादनमि
ति वेषम्यं वक्रीकृते ति विधिप्रत्ययेन सर्वकालावच्छिन्नविशेषणेन तया च वक्रताभावस्यालाभात्तन्मार्गावलोकनेनेन चौत्सुक्यं व्य
ज्यते ततो मानत्वाने सति तत्प्रसादनाय काकुवाक्प्रयोगः एतेन नायकस्य वैदग्ध्यमसूचनम् तथा च भरतः योयथाङ्गस्त्रसहसा १५

नारीसेवितमिच्छति अपराधनवबुद्धिश्चनिष्ठुरः सोविधीयते नदुर्लभान्यपाण्येतस्यार्थमात्ताकृतागुणाः दाक्षिण्यात्वसमद्भूतः
कामोरतिकरोभवेत् काकुस्तियोविकारोयः शोकभीमादिभिर्ध्वनेरित्यमरः हास्यशृंगारकरुणेस्त्रियाकाकुर्विलेविनोत्तिभरतः
व्याकुलत्वेतत्प्रधानत्वेवावाच्यंस्याद्विपदेनपूर्वोक्तनीच्यंगवस्यायायाश्चपरित्यागात् हासस्यकोपमूलकत्वेस्तवने स्फूर्जेदितिगेडयो
समयविकासस्तवनम् तथावभरतः उत्फुल्लाननेत्रत्वगंडैर्विकसितैरथः किंचिल्लक्षितदंतंचहसितंतद्विधीयते तत्रउक्तरी
त्याकोपनादवस्थत्वान्नेऽपौनक्त्यकाववृष्णाञ्चातसेप्रसादजन्यत्वागोपेणरसोनरवचणाकोपत्यागः स्यादितिअभिप्रायेणहस्तन्यसलकरेइति
योज्यं तस्यायाकरणेपुनरालेवनेविधेयं नन्वत्रागेवकोपानपगमेतस्यतदितिशयहेतुत्वादितिभावः पुनःशाह्योऽनन्वपशकापे
त्वपाययोक्तहस्तन्यासस्यकोपविष्करणहेतुत्व त्वपव्यतिरेकथंजनार्थः लाक्षारसेनयावकद्रवेणकाडिमितडागस्यद्वांतर
निष्ठत्वेनप्रतीत्यनुपपत्तेः अतएवक्षालितेसंयोजितमितियावत् शोष्ठीतुशफरीद्वयोरित्यमरः तस्याःश्रेष्ठंतडागःतस्यमधु
त्वोःकिरणात्वदन्तांमलाअधिकारकयांसोष्ठीश्रेष्ठेदीप्तिविशेषस्यप्रतत्वासिद्धत्वात् दृष्टोकोपव्यंजकारुणपलाभार्थेलादे
त्वादि केचित्त तत्पुष्पस्यस्वभावादारुणपिलाक्षायोगायथ्यात्तडक्तयत्वथावक्षः स्वभावाइक्तमेपिकोपादितिवंगप अथवा
श्वेतेऽलक्तकदानेनेवदृष्टोकोपक्रतारुण्यस्यवक्तत्वमित्याहुः केचित्त धीराधीराधीराअधीराचेतिविभागः पूर्वोयेत्वपाययाक्त
समयकर्षः मध्याश्वैक्तक्रमेणेवकोपस्यासाक्ष्वकोपत्वावदति प्रगल्भाक्रमेणकोपगर्भिरतोदासीन्यवतीकोपमात्रप्रत्याय

श्री·
रस·
ज·टी·
२०

कवक्रोक्तिमतीतर्जनादिकारिणीवेत्याह: इदंचपरिवर्त्मेत्याम परिधानमात्रमिति भावः भेदांतरमाह एतेनेति मध्याप्रगल्भयोस्त्रि·
भेदतयामिलितायाषड्विधत्वेषुपुनर्ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वाभ्यांद्वादशभेदाइत्यर्थः कालकृतज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वनिरासायपरिणीतत्वेसति
एतेनपरकीयायांप्रतिव्याप्तिवारणंभर्तुरितिषष्ठीसमवेतत्वार्थाअधिकस्नेहोयस्यामितिबहुव्रीहौतद्गतसप्तम्याविषयत्वमर्थः
आधिक्यंप्रतियोग्यपेक्षायांचसपत्न्यंतरस्नेहरूपवत्तथात्वेनादिमोन्नभवति सपत्नीत्वेचस्वभिन्नत्वेसतिस्वभर्तृनिरूपितभार्यात्ववत्वं
स्वस्मिन्स्वपत्नीत्वव्यवहाराभावात्तत्त्यक्तं नचाव परिणीतत्वेसतीत्येतदपिएतदर्थलाभायैवनतत्तस्यपृथक्लक्षणेनिवेशोव्यर्थं
त्वात् तेनस्वप्रतियोगिकोत्कर्षवत्वैकनिरूपितभार्यात्ववद्विषयकत्वेचेतुभयसंबंधेनस्नेहवान्यःस्नेहस्तद्विषयत्वमेवज्येष्ठात्वेमि·
त्तिलक्षणंपर्य्यवसन्नं तत्त्वस्नेहयोरुभयोरतिव्याप्तिवारणायस्वप्रतियोगिकोत्कर्षत्वनिवेशः परकीयादौतद्वारणायद्वितीयसं·
बंधनिवेशः तत्त्वस्वभयनिरूपितभर्तृत्ववन्निरूपितभार्यात्ववदव्यक्त्यंतरविषयकत्वे पूर्वकालीनस्नेहापेक्षयोत्तरकालेऽधि·
कस्नेहभूतायोत्कस्यामेवातिव्याप्तिवारणायव्यक्त्यंतरेत्युक्तं तत्त्वंतद्व्यक्तिनिष्ठासाधारणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वंतेनाव·
स्थाभेदेनतद्व्यक्तेः पूर्वापरकालेभेदसत्त्वेपिनदोषः एवंउत्कर्षपदस्थानेऽपकर्षपदप्रक्षेपेणकनिष्ठालक्षणमप्यूह्यं अधिक·
स्नेहात्विति ज्येष्ठालक्षणस्यनातिव्याप्तिरित्यर्थः न्यूनस्नेहात्विति कनिष्ठालक्षणस्यनसेत्यर्थः सामान्यवनितापदंपरकीया·
याअप्युपलक्षणंपरिणीतपदेनेनियथाश्रुताभिप्रायेणउत्कृष्टीयातन्निरूपितभार्यात्वतद्विषयकत्वस्यसंबंधकोटौनिवेशाउक्तः प्र· २०

कारेणनातिव्याप्तिरित्यर्थः एकस्मिन्निति तयोरिति तदुभयभिन्ननायिकासंभोगनिवेधनकोपलवलाभार्थं अतएवैकविषयका
सूयावनेनापदपातादेकस्मिन्नुपशयनेइत्युक्तं सरोरुहदृशीरिति गुरुघोतरणेसंगात्यातिव्रतेअन्योन्यसन्निधावुभयभयान्नायकक
र्तृकानुनयान्नवशीकरणेतेन रतोदासीन्येववयणेऽ विज्ञानेत्यत्रविशब्देनज्ञानस्यप्रमानत्वसूचने निद्रास्वरूपेभरतः आलस्याद्दौर्वा
ल्यात्क्लमाच्छ्रमाच्चिंतनात्स्वभावाच्च रात्रौजागरणादपिनिद्रापुरुषस्यसंभवति तांमुखाऽगौरगात्रप्रविलोलनयनमीलनजडत्वैः
जृंभणगात्रविमर्दैरनुभावैरभिनयेद्बुधः पल्लवितपदे सर्वांगसंवादनलाभार्थम् अवगुंठनमावरणंतस्यपदइत्यर्थः अऽस्व
घासादिवत्षष्ठीसमासः ननुतादर्थ्येचतुर्थीतस्यप्रकृतिविकारमात्रविषयत्वात् यूपदारुइत्यादिवत् उक्तंधरतेअस्यवदमाणनायि
कापरपार्श्ववर्त्तित्वात्तस्याः सऽ स्मारदर्शनार्थम् सदेशाभ्यासत्सविधसमर्यादसदेशवत्इत्यमरः सशाहृक्ष्यागमनेभूमिपदाभिधा
नविशेषाभावसूचनार्थम् अनपायात्शब्देननायिकान्तरस्यापिप्रबोधप्रसंगात् निभृततवेउत्तरीयतिरोहितत्वात् व्यालोलत्वेनायककर
परामर्षात् अंगुलिपदेहस्तलोलतायांकंकणक्वणकारेणास्याः प्रबोधोमाभूदितितदर्थंव्यापारैरितिवक्रवचनेएकेनतेनोन्मी
लनाभावात्स्वापशंकासत्वात्पुनर्व्यापारलाभार्थम् तेनलज्जावत्वान्मयातं स्वापछलेनकोपसंगोपनाद्रीरांत्वंवधेगपमितिकेचित्
अन्येतुहस्तांगुलयोनायकस्यैवतासांनिभृते अमनायिकाप्रबोधप्रसंगःकव्यापाराश्रीरहितेः आलोलत्वेबोध्यनायिकासंकेतदा
नार्थंतत्स्पर्शेनप्रबोधोत्पत्तेः सर्वांगकंपजनकत्वादाहृत्यर्थंश्रान्तिरीषदर्थः प्रबोधासक्तत्ववारणायेति विशेषस्तुअप्रबोधात्

श्री॰
र॰मं॰
ज॰टी॰
२१

नकत्वे सति तत्त्वबोधप्रयोजकमिति व्याख्येयं अंचलं शांतेवपलम् शिथिलयन्नर्द्धेवसनाकर्षणे संभ्रमोत्थाने कंकणशब्दादिनागमस्मा
अपि बोधायत्वेः विबोधश्चेतनावासिन्नेभादिपरिमार्गकृदिति विषयान्तार्थः अत्र लक्षणसमन्वयः स्पष्टः अतः कोपेति प्रियतमे
इत्यत्र तन्मवयौनतविवदितः उभयोस्तत्पानेन्येषां कानिष्ठोभयोदाहरणातानुपपत्तेः यद्वा एकस्मात् अत्रोपात्तनापि कांतरापेक्षया
प्रेमातिशयो व्याख्येयः काननविशेषणेवासमम्यंतेनद्विशेषेण प्रियेऽत्यथाहार्यमित्यपि केचित् कानने तर्वनमध्ये इति के
षांचिद्व्याख्यानमयुक्तं अंतवित्तस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् वनस्येति षष्ठीप्रसंगात् अवहितनाच तस्मात्कोपविशेषणत्व
मयुक्तम् यत्तु तथा सम्यधीरानानानुपपत्तिरिति तन्न कषायितपदेन वक्रकोपकार्यप्रवत्तलाभात् पुरुषवचनादिना तयोः को
पे प्रत्यक्षमिव पश्यन्निति केचित् कोपकार्यविशिष्टत्वद्विशेष्यकवाक्यषमवांतग्रांत्यामितित्तं पुष्पसेमेवतेनदवयवस्यतामर्थ
विषयताभावात् वचनेपेतितमर्थोत्वभाववचनादितिवत्तर्थी पुष्पमवचेतेनायकं शनिकोपाद्दास्त्वनएवनमवदनामेकोवनम
ध्येह्यात् पुष्पसमुदायस्तत्र पुष्पग्रहणं क्रियतामिति नियोजितवानित्यन्वयः अतो नम्नवदनापितस्पनवेयर्थ्यम् स्तत एव
पुष्पग्रहणे प्रसक्तायाः पुष्पविशेषोपदर्शनस्य तयावेचनोपायत्वेनोऽनवबोधात् अर्थोन्मीलिते ऽर्द्धनिमीलिते ये लोचने तदा
येर्ये अंचलवमत्काराः शांतविभ्रमाह्नैरभिरामं आनने यस्याः स्तोकोन्मीलितनारायामनाक्कंपत्पुटो भया किं विडंबत्पद्मा
प्राटकसाईसमुकुलाम् विशति केचित् वस्तुतस्तु अर्द्धोन्मीलितेति अंचलविशेषणं तत्र तारकापुटक्रूपावयवद्वयदृष्टिः मे २१

वेतियुक्तम् तथाचशार्ङ्गदेवः ऋद्धयाकोपितेनेकिंचिद्दमंतैर्नौतारकेपुटे यत्रार्द्धमीलितेसार्द्धमुकुलार्थेसुखप्रदे स्मेरांस्मितवन्तआर्द्रं
वेतिकर्मधारयः आर्द्रेतिस्मितस्यसुधामयत्वेनोपमम् इवइत्यसंदेषेनेवार्द्रतोत्पत्तेः नारदशोभाधापल्लवंयस्याइतिवहुव्रीहिः य
त्र स्मेरंस्मितेनेत्रमार्द्रमितितन्नीयातन्त्रकृतार्थेनगुणवचनेनेतिसमासइति तन्न स्मितमात्रपरत्वेललनाणायत्तेः अवच्छेद
कत्वेनोपस्थितस्याप्यत्रान्वयानुपपत्तेः अतएवनित्योद्यद्घटत्वस्यत्रविशेषणत्वेनघटत्वोपस्थितावपितावतैवाणोपस्थित्यपर्याल
लाणेतिसिद्धान्तः केचित्तु स्मेरार्द्रेतिपाठः अधरस्यार्द्धअर्द्धोधरः सएवपल्लवः स्मेरअर्द्धाधरपल्लवोयस्याः यद्वा स्मेरअर्द्धंय
स्यस्मेरार्द्धोऽधरपल्लवोयस्याइतिव्याचख्युः स्मितेचविपत्तप्रमाणसंतोषात् आलिंगनेसम्यकत्वेनतदाशंकाविरहविशिष्ट
त्वेतेनहठतरत्वादितिवेरंप धैर्येति यद्यप्यजायदंतमितिअधैर्यशाहस्यसर्वनियातापत्तिः अल्पावृत्तमित्यस्मात्स्यपरत्वा
त् तथापिसमनुज्ञाधादित्वादितिर्दिशेनदन्तित्यबज्ञापनात्नानुपपत्तिः तयोःपरिग्रहांगीकारस्तत्रग्रहिलयोग्रहशीलयोःपिच्छा
दित्वादिलचवस्तत्स्थैर्यांधैर्यपरिग्रहौययोस्तेधैर्यपरिग्रहेतादृशेपोवतेग्रहिलेमानवत्यौवेतिकर्मधारयः उवकर्मधारयेति
पुंवद्भावः प्रीतयेमानभंगायेत्यर्थः तदुक्तम् साहित्यदर्पणे सामभेदोथदानंचनत्युपेक्षारसांतरं तत्रंगायपत्तिः कुर्या
तषट्पापानितिक्रमात् एतेनसामामत्रेणनिवर्तितयिमशाक्यत्वाकोपस्यहठत्वेनेनचप्रगल्भत्वेव्यक्तपते उभाभ्यामेक
स्यदानानौचित्याद्धलहेहमित्युक्तं प्रीतिमात्रोद्देशेनस्त्रीयायैदानानर्हत्वात् अनेनकान्तिरुचिरमिति तथाचापूर्वमि

देरलद्वयमित्यङ्गुलत्रयप्रदर्शनव्याजेनदत्तमितिभावः कालिकालेखदानबंधनं विभवमात्रया निर्मितांतरहृत्तेयत्नेन
दानेनामवनन्मृतमिति भरतोक्तिः एकस्मिन्नेवमुष्टामङ्गभयोः निधनेस्मागयदेवद्वाभ्यांग्रहणप्रसंगात् वक्ष्यमाणो
विशेषोनसिद्ध्येत् अतउक्तंमाहिद्वयेइति तलमध्यस्थितेलंग्रेवंगुलिग्रेरंगुलिग्रेरजोमितेः निःपीड्यमध्यमांतिष्ठत्येषुहेम
छिरिष्यते कृतनिर्दिष्टादंगुष्ठादिग्रहेविविधयोजने धावनेप्राङ्मुखोग्रष्टोमल्लपृष्ठेवारद्वयमिति शार्ङ्गदेवः प्रथम
तोज्येष्ठायैरत्नप्रदानात्पूर्वंतेनतद्विषयकादरविशेषद्योतनं वक्ष्यमाणान्यदीठाकुचस्पर्शेनतत्स्यात्स्वापकर्षोमाभूदित्येत
दर्थम् हस्तेनेश्वनाद्देपुहप्रहत्तमितिहस्ताहस्तिग्रहतेवरत्नग्रहणेतद्व्यतिरिक्तंवेषोभयपरस्परविरुद्धव्याकरणात्
तत्रतेनेनेदमिमत्रपइतिसमासः पुष्टस्यविवादमात्रपरत्वात् पुष्टानुकूलव्यापारेपर्यंतस्याः विवक्षितत्वात् अतएव
प्रमान्संग्रहेणग्राह्यः केशाकेशिपरस्पियामितियाज्ञवल्क्योपरस्परकेशग्रहणेशबिंकाक्रीडाकेशाकेशि तत्रतेने
दमितिसरूपेइतिवहुव्रीहौकृतेइचकर्मव्यतिहारेइतिसमासांतइतिविज्ञानेश्वरव्याख्यानमितिदिक् इतिस्वीयानिरूप
णे अथपरकीयांनिरूपयति कान्तमशामांपरकीयांलक्षयति अप्रकटेति अज्ञानरक्तमात्रस्यलक्षणेस्वीया
दावतिव्याप्तिरतउक्तं परेति तत्रस्वभर्तृप्रतियोगिकभेदवत्त्वमः तोनदोषः भेदप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यावेश्यायाम·
पिनातिव्याप्तिः एतेनाप्रकटप्रदानद्वारणमितिनिरस्तम् प्रहृषपदंतुअत्रागपदस्नेहमात्रपरत्वेस्वभर्तृभिन्नसखा

दिविषयकस्नेहवत्त्वात्स्वीयायामतिव्याप्तिवारणार्थम् वस्तुतो नदेयमेव अनुरागपदेन रसरूपायाएव रतेरवश्यं ग्राह्यत्वात् स्वी
निष्ठायाश्च तस्याउत्कृष्टविषयकत्वनियमात् अन्यथा स्वभर्तृभिन्नपुत्रादिस्नेहवत्त्वात्स्वीयायामतिव्याप्तितादवस्थ्यात् स्यादेतत्
कन्यकायामतिव्याप्तिः वेश्यायाश्चैतस्याअपि स्वभर्तृतरप्रसिद्धत्वात् नच भर्तृपदमनुरागिणि तथा चानुरागविषयादेकस्मा
दन्यस्मिन्ननुरागविषयेऽनुरक्तत्वान्नदोष इति वाच्यम् उभयानुरागवत्याः लक्षणसंभवेऽप्येकमात्रानुरक्तायामव्याप्तिप्रसंगात्
अनुरागविषयतावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यान्यस्मिन्ननुरागविषयेऽनुपपन्नत्वाच्च भेदव्यधिकरणधर्मस्यैव धर्मस्य भेदप्र
तियोगितावच्छेदकत्वान्नप्रतियोगिकभेदनिवेशे चातिव्याप्तितादवस्थ्यात् नच भेदप्रतियोगितावच्छेदकतेऽनुरागपदे स्नेहमात्र
परे तथा च स्नेहविषयतावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वे रतिविषयस्य संभवत्येवेति वाच्यम् स्वीयादावतिव्याप्तेः उक्तप्रतियोगिता
कभेदविशेषणवैयर्थ्याच्च सर्वस्यैव यत्किंचित्स्नेहविषयत्वादसंभवाच्च स्नेहे तन्निष्ठत्वविशेषणेऽपि तद्दोषाच्च परकीयायां जारः
विषयकस्नेहस्यापि सत्त्वे बाधकाभावात् रतिस्नेहयोर्विरोधस्याकरेष्वनुक्तत्वात् नच स्वनिष्ठभार्यात्वानिरूपकत्वस्वभर्तृभिन्न
त्वमिति वाच्यम् कन्यकायां स्वनिष्ठभार्यात्वस्याप्रसिद्धेः अन्यथा वेश्यायामतिव्याप्तेः नच यन्निष्ठभर्तृत्वे तत्स्वनिरूपितत्वाभावः स एव
वात्र परपदार्थ इति वाच्यं भार्यारहितानुरक्तायां परकीयायामव्याप्तेः तन्निष्ठभर्तृत्वस्याप्रसिद्धेः भार्यारहितानुरक्तवेश्यायामति
व्याप्तेश्च स्वयं तन्निष्ठो यो भार्यात्वाभावस्तत्प्रतियोगिनिरूपकत्वमेवात्र परत्वे अस्तिवान्यत्रप्रसिद्धस्य भार्यात्वस्याभावः परकी

श्री॰
रस॰
मं॰टी॰
२२

यायां तत्प्रतियोगिभार्यात्वस्य तिव्याप्तेः स्वरूपकत्वाभावाच्च तदनुरागविषये इति नाव्याप्तिरिति चेन्न वेश्यायामतिव्याप्तेः पुरुषांतरनिरू-
पितभार्यात्वाभावसमनकीयायामतिसत्वात् तत्प्रतियोगिभार्यात्वस्य तत्रत्वे निरूपितत्वाभावात् तदनुरक्तायां स्वीयायामपि तद्दोषाच्च तत्
न्निरूपितभार्यात्वस्य च स्वीयानिष्ठत्वे तत्वाभावप्रतियोगित्वानुपपत्तेः तद्भर्तृनिरूपितभार्यात्वाभावस्य तद्भार्यायामनुपपत्तेः
श्रुत्याद्युक्तभर्तृत्वसामान्ये यन्निरूपितत्वस्य निरूपिततोभयात्यंताभवः समस्य वा अपरशब्दार्थः स्वपदेलक्ष्यताभिमतनायिकापरपरोढायाःप
रिणेतृत्वविशिष्टभर्तृत्वेन सन्निरूपितत्वमस्तेपि यदपेक्षयात स्याः परकीयात्वे तत्त्रिष्ठत्वाभावादुभयोभावः भार्यारहितानुरक्तायां वतस्य
उभयाभाववत्वात् नाव्याप्तिः स्वीयायां चोभयसत्वान्नातिव्याप्तिरिति तन्न वेश्यायामतिव्याप्तेः एतेन भाविपुरुषापेक्षया पित्राद्य
पेक्षायां वान्यत्वमादाय कन्यकायां नाव्याप्तिरिति निरस्तं विनैव विवाहमृतायां तस्यामव्याप्तेः तन्निरूपितभर्तृत्वेय स्याग्रे भाविनत्प्र
तियोगिकभेदोपि हि कयानीत्यानिवेशः नतावज्ञाविविवाहकपुरुषत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन भूतविवाहायामव्याप्तेः
नापि भर्तृत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन भर्तृत्वं हि शास्त्रीयेन वा तदुपभोगकर्तृत्वं वा प्रथमस्याभर्तेति व्यवहारविषयत्वं वा तदानी
देश्यत्वे वा नाद्यः प्रकृतकन्यकानिरूपितस्य भर्तृत्वस्य तत्रानुत्पत्तेः न द्वितीयः उपनायकसाधारण्यात् न तृतीयः सख्यादि
ताद्दृशव्यवहारस्य जारेपि सत्वात् न चतुर्थः दैववशादुपनायकायैव प्रदानेन तस्यामव्याप्तेः पित्राद्यपेक्षया परस्त्रीयादाने च स्वी
यादावतिव्याप्तेरिति दिक् एतेन वित्तमात्रानुपाधिकपरपुरुषानुरागवत्वं परकीयात्वं तेन वित्तमात्रानुपाधिकप्रकटपरपुरुषानुरागा॰ २२

याः कांतर्भावइति शंकानवकाशोऽन्यथापि निरस्तेपरपदार्थान्तरकौतत्राप्युक्तदोषावतारात् वक्ष्यमाणस्यतत्रापि सत्वेनोक्तशंकानवकाश
श्णाञ्च अतएव अप्रकटितइतिपाठः तेनत्वाताम्बैत्रीमहत्तामधुरायातिभिर्लोचनान्तैः कर्णाकर्णिप्रथितमपष्णेवेश्रुवगोरभाणिसंश्र
त्यैवंतदर्पितमनाङ्मेवतिप्राणनाथ्यंकोजानीतेकुवलयदृशः कीदृशः प्रेमवेषइत्यत्रलोकैरनुरागजानेपि नापिकानिष्ठव्याप्या
वेणतदभावान्वाव्याप्तिरितिनिरस्ते अप्रकटविशेषणस्यवैयर्थ्यांबतदर्थानिरुक्तव्यतद्धिज्ञानविषयताभावः तथाच ईश्व
रज्ञानविषयत्वादप्रसिद्धिः जन्यत्वेनज्ञानविशेषणेपिनायकज्ञानमादायस्त्वेतदनुरागविषयत्वेत्वमयापेदयापद्भिन्नेत्तहृतितवि
शेषणेपिसख्यादिनाज्ञाततदनुरागायामव्याप्तिः स्वविरुद्धहृतित्वविशेषणेपिसपत्न्यादिनाज्ञातानुरागामव्याप्तैरित्यास्त्वोविरु
द्धः अत्रोच्यते विरुद्धनिष्ठज्ञानविषयताभावप्रकारेच्छाविशेष्यत्वमेवात्राऽप्रकटत्वंअयंमदनुरागोविरुद्धैर्माज्ञायतामित्याका
रकेच्छायाः परकीयायामावश्यकत्वात् विरुद्धत्वंचतत्संभोगप्रतिबंधप्रयोजकत्वेनतत्स्वविषयकद्वेषवत्वंप्रयोजनाभावात् गुरुम
त्रादिनिष्ठज्ञानविषयताभावस्यापिईप्समाणतांबतत्साधारणस्यैवविरुद्धत्वस्यनिवेशात्इदंचनस्वीयायांलज्जावशादस्यैर्माज्ञापयता
मित्याकारकेच्छायांसख्यादिसाधारणज्ञानविषयताभावप्रकारिकायाएवतत्रोत्पत्तेः एवंचगुणविशेषशालिदरिद्रानुरक्तायांवे
श्यायामतिव्याप्तिः मात्रादिनिष्ठज्ञानाभावस्यतयापीप्समाणत्वात् यथोक्तविरुद्धस्यमात्रादावपिसत्वात् अतउक्तं प्रच्छन्नेति
परत्वंचात्रस्वघटितसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभाऽवावच्छिन्नविशेषणताकयद्विशेष्यकज्ञानत्वंविरुद्धनिष्ठायाअनयोः सं

श्री· रस· ज·टी· २८

२५

भोगो भार्या दितीच्छा तन्निष्ठकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं तत्त्वं शास्त्रे वेश्यामात्रादिति स्वीयां हित्वा दर्शोच्छायां अपेक्षता भा·
र्ववानिति ज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकः स च नायिकाचरितसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको न भवति स्वामित्वसंबंधस्य तत्र प्रतियो
गितावच्छेदकत्वात् इति न व्यभिचारः परोढाकन्यकायास्तु गर्वादिनिष्ठायां उक्तेच्छायां स्वत्वमयं पत्नायिकाप्रतियोगिकत्वे
सति निष्ठत्वेन स्वभयसंबंधेन मेतन्नाभाववान् इयं परत्रायिकप्रतियोगिकत्वे स्वनिष्ठत्वेन स्वभयसंबंधावच्छिन्नभार्यात्वाभाववती इति
वा ज्ञाते कारणम् तत्र च यथोक्तो नायिकाचरितसंबंधपत्रप्रतियोगितावच्छेदक इति नाव्याप्तिः न चोक्तोभयसंबंधेन भर्तृत्वाभाव
वानेव परपदार्थोऽस्त्विति वाच्यं उक्तव्यभिचारतादवस्थ्यात् यदि तदुक्तरूपेण निवेश्यते तदा स्वप्रकारकत्वेन निष्ठत्वात् विषयत्वाभाव
इच्छायां प्रकारस्तन्निष्ठस्वविशेष्यकविगीतत्वबुद्धिरूपानिष्टसाधनताज्ञानप्रयोज्या वा इच्छा तद्विशेष्यकत्वं वक्तव्यं भव
ति हि अन्यसमवेतत्वमन्निष्ठे तद्विषयेकानुरागज्ञानेन तन्निष्ठमद्विशेष्यकविगीतत्वप्रकारकबुद्धिजनके इत्येतादृशमनि
ष्टसाधनताज्ञानेन तत् उक्तेच्छेति न कन्यकायामव्याप्तिः वेश्यायां तु न यथोक्तज्ञानजन्यतादृशेच्छा किं तु रूक्तानुरागतज्ञानवि·
शेष्यके यदेतद्विवटनरूपानिष्टसाधनताज्ञानं तज्जन्यत्वेति व्यभिचार इति दिक् अत एवोक्तसाधारणधर्मावच्छिन्नताद्विभा
गमाह सा चेति परोढेति परप्रतियोगिकभार्यात्वाश्रय इत्यर्थः कन्यका चेति किंचित्प्रतियोगिकभार्यात्वानाश्र
य इत्यर्थः कन्यकाया इति परोढात्वे कन्यकात्वे वा स्वन्येन रचनमेव परकीयात्वमिति यथाश्रुताभिप्रायम् प्रयामिति २८

अनेनस्वानुभूतानेकगुणगणशालित्वंवयंप्रेरतायदेनवर्ण्यते तीर्थंतयातत्रागमनस्यजनैरनच्यानाशंकनीयत्वेसूचनेकुंजेतिस्तरा
नवलोकनीयत्वेघातनेकुसुमशरेतिसयप्रवाह्लादनजनकध्वनिः संबंधेतिविप्रलंभव्याहृतिः तत्रडः खेदत्वात् डः वितत्वउदी
पकत्वेतरत्वावतिशमाधायकत्वात् समकत्वेवबलवदनुत्तापजनकाभावप्रतियोगित्वाधिकरणकसंभोगकत्वेसमीरपदेकुं
जाभ्यंतरप्रवेशयोग्यः त्वार्थं अयमितिपरिमलाभिव्यक्तिनिरासार्थंवेलारेवासंनिहितदेशः लाक्षणिकत्वात् अर्थांडुधितटे
वेलाकालमर्यादयोरपीतित्रिकांडीशेषः एतेनकोऽप्यादावनुक्तत्वाद्वेलापदस्यनतत्रैवशक्तिरितिनिरस्तम् वनेतिकु
सुमोत्तरगंधसंबलतध्वनिः दरेतिपाठइतिकेचित् विदलनंद्वैधीभावः तेनपरिपाकविशेषः लाभः तदनुकूलत्वनिष्ठव्यापा
रलाभात् नत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसंगात् तस्माद्वेलावनेविदलदेलापरिमलोयस्मिन्सइतिषष्ठीसमासगर्भपूर्वोत्तर
पदोबहुव्रीहिः व्यधिकरणत्वेपिसप्तमीविशेषणेबहुव्रीहाविमनुशासनमूलकत्वात् नवपल्लापरिमलेत्सत्रसूरणगुणेति
षष्ठीसमासनिषेधापत्तिः संबंधाभेदान्वयित्वेनतदहनेः शुक्लोबटइत्यादिवटस्यशुक्लइतिवयस्योभयथान्वयबोधकत्वेनसं
वगुणवचनेतिग्रहणात् असत्वधर्ममात्रपरत्वयाकदापितद्वत्संयत्वाभावात् तथावतीरपर्वंगमसोक्रमगंधयोस्यहमइतिहणग
तत्वलाभात्मदत्वसूचनेदेवासन्निधानेननतत्सलिलसीकरसंबंधाक्षेपाक्षीनलत्वमपिसंगे एतेनवेलापोपरिपाककालेइत्यपा
स्तंवनेमचनवेतियाठांतरेतत्रनवत्वेपरिमलभिवशोषणमितिकेचित् विदलनस्यचिरहृतत्वेतदानीसौरभविशेषाभावप्राह

श्री·
रस·
मंजरी
२५

मंथैविदजनविशेषणेतदितितद्युक्तंवस्तुतोनवपदयोनहन्त्वात्मपाठउपेक्षत इतितत्त्वे ३पमिति तत्स्मापारणाधर्मप्रसक्तंवंगपेशा
हृद्पदेकुंजस्यजलोतमेयतशोकयाजनोतरसंचारविरहयोतनार्थवस्तुतस्तदभावसूचनापनवेति एतेनपूर्वकालेनिशादाया
तिशयातत्तायनोदकत्वमपिवंगपंजलदेत्याह्लादकत्वेसूचने विन्यासःसन्निवेशविशेषः तेनतेनत्रयोरुद्भुतेहत्वेचतुरपदेनाम
कालीनविन्यासैर्वैलक्षण्यंपवंगपम् अतएवधन्याजगतापापहारितान्मदभिलाषसंपादकताच एवंचययानवमेवसंचटनेशा
हृषाहृतंतथाममाप्यनभिनवाभिलक्षितनायकघटनेनपाकार्य्यमितिभावः पराधीनेस्वाभिमतकार्य्येप्रतिबंधकायेस्वगुरा
दयस्तदायतेकिमपिविशिष्यवक्तुमशक्तंकतेमृगपतेउपायान्वेषणंकरोतितथाचगुर्वादिबंधनस्वर्वकेप्रक्षत्रकामेकस्त्वया
समानीयइतिभावः यद्वा परानुरक्तेमनःकिमप्यनुचितेशाणेवियोगकर्तैविचारयतिमदीयत्वेनमनोरुह्लेखस्तडःस्व
दत्वादात्मीयत्वाभावसूचनार्थंइतिकेचित् रसैरुदेःछिन्नायमनसमुत्खलनः श्रिवविशिणीतिह्नत्वरत्नाकरः गुप्तेति भावेक्त
प्रत्ययोतादर्थोद्यपजेतेगुप्तेगोपयनमस्यास्याइत्यर्थः केचित्त मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्
वर्तमानेकर्मणिक्तइत्याहुः तत्र कर्मण्येवक्तप्रत्ययविधानात् चकारेणकर्तरितद्विधानानुपपत्तेः कुलानिबहूनुजारानुप्रद
तिइतिकुलटाशाकंध्वादित्वात्पररूपं अतएवममायीकोशेकुलटेतिपदमशोकेपररूपेणैवसंसाध्यस्यमनुशिष्यमाणस्य
यतेस्वातिरोवलदनेस्वभर्तृभिन्नैकमात्रानुरक्तेसत्यनुरक्तत्वेकुलटात्वम् तथाचस्वामानाधिकरण्यसंबंधेनस्वभर्तृप्रति

योगिकत्वानुयोगित्वानुयोगितोभयसंबंधेन स्वानुरागविषयत्वान्योभेदः सामानाधिकरण्येन तद्विशिष्टो योनुरागस्तद्वत्वे पर्यवसितार्थः
आद्ये सामानाधिकरण्यं विशेषणताविशेषघटितं द्वितीये तु विशेषणताविशेषविषयत्वोभयघटितमिति विशेषः वेश्यावारणाय
स्वभर्तृप्रतियोगिकभेदस्य निवेशः तस्याश्चैकस्मादनुरागविषयादन्यस्मिन्विषयत्वेनानुरागसत्वात्स्वभर्तृभिन्नैकस्मिन्नेवा-
नुरक्तायां व्यभिचारवारणाय स्वानुरागविषयस्य निवेशः न च तदोषतादवस्थ्यं भेदगर्भस्य सामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् न
चैवं प्रतियोगित्वमात्रं संबंधतया निवेश्यमिति वाच्यं स्वभर्तृप्रतियोगिकभेदस्याप्युभयतावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वभर्त्तरिस
त्वात् स्वभर्तृत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविवक्षायां तन्मात्रनिवेशेपि ˉ निविरहात् नन्वेवं बहुगामिन्यां कन्यकायामव्याप्तिरि-
ति चेन्न तस्याश्च लक्ष्यत्वात् परकीयायामेवांतर्भाव इति ग्रंथे परकीयापदेन परोढाया एव विवक्षितत्वात् कन्यकाया एतद्ग्रंथोदाहर-
णानंतरमेवोदाहृतत्वात् अभियुक्तव्यवहारेणैव लक्ष्यालक्ष्यव्यवस्थानात् तदुक्तम् सिद्धानुगममात्रेण कर्त्तव्यं वपरीक्षकेन सर्व-
लोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम् श्वश्रूरिति श्वशुरस्य स्त्री श्वश्रूः श्वशुरस्योकाराकारलोपश्चेति उङ्ङकाराकारयोश्च लोपः
स्वभर्तृभार्यान्यतरजनकत्वे सति स्त्रीत्वं श्वश्रूत्वम् अन्योन्यश्वशुरस्त्रीषु श्वश्रूव्यवहारस्तु स्वभर्तृभार्यान्यतरजनकनिरूपितभा-
र्यात्वसंबंधाद्गौणः स्ववचनार्थानुष्ठाने क्रोधनिमित्तं लोकेऽभ्युपगमार्थः भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परं इत्यमरः
परस्परपदस्यायमर्थः स्वभर्तृभिन्नो यः स्वभर्तृजनकजन्यतन्निष्ठभर्तृत्वनिरूपितभार्यात्ववतीत्वं यातेति स्वपदं प्रतियोगि

केयान्तत्रेति विवक्षितेनेतस्य रेतस्मिन्निति यत्र पूर्वं स्वाराज्ञा तु षितेनत्र इत्यर्थः सखीति तस्यामप्यप्रकाशनादिति गाम्भीर्यं धैर्यमिति केचि
त् वस्तुतः सखीभ्यो गोपनस्यानुपयुक्तत्वादुक्तवाक्यस्याश्रवणाभिप्रायेणोक्तत्वात् सखीमुद्दिश्योक्तस्य ग्रन्थेषोधमाणएव वो
वो भवतीत्यभिप्रायेण सखीति सेवुद्धिः पुनरितिपकऽवारेस्यापस्य हन्तव्यत्वेनास्यापदेन तद्दशायोक्तत्वस्य दूतादेरक्षतिकार्य
त्वं धैर्यम् आत्तपदेन सहसस्य सूच्यते धैर्यम् एकतेन उक्त्वे भवमिति केचित् आक्रमणाय ग्रहणोंकर्तुम् जागरावस्थायां मार्जा
र्यां अपस्सारणावारणाय कोणेति तत्रापि पस्य सहसादर्शनाभावात् तत्राप्यतिदुर्लभत्वात् लाभाय उद्धरणादिति तथा च पूर्वमे
वतत्र निलीयस्थितेत्यर्थः उकालस्तदाक्रमणानुकूलकर्मविशेषः एकतेन त्वदुक्ततानो नियतस्थानकत्वं व्यंजनार्थम् आत
न्वतीति पुनर्धुनर्विदधाना मार्जारीति स्त्रीत्वेनतिर्यग्जातीयपुरुषस्यापि सेवषाभावसूचनार्थं नवधैः त्वधैरिति विरोधाभास
नवेन नवपद संहतिनिःमितेन नवत्वेरातीति नवर इति स्वामी पयपि यत्त इत्यत्र चटसंश्लेषग्रन्थाप्रकारकोबोधो यद्ततवानित्यत्रत॰
देशे यदतत्वतृप्रकारक इति यथा वैषस्य मत तथात्र नास्ति नावतांशे निरवच्छिऽन्नप्रकारतायाः बोधपर्याप्यनुभवात् तथापि धु
त्वनिमात्रेतद्दितिवोध्यम् कोकोऽइत्यनेन नवस्याभिघातातिरिक्तावस्थांतरं धैर्यम् अत्राकुरितकारत्वेन नवत्वदन्ते गोप्यते नवत्वाणि य
स्यर्थीश्चान्येषामपिगोपनसिद्धिः तदुक्तम् रतिरहस्ये प्रथमकरेत्वमनुकर्मनखैः समसानेरोमावहकत्वट्टवदायतियोजितातेऽग्र
हजायतसताडनतीनत्वानोगोडस्तनोत्तरगमाकुरितेलिखेतीति अत्रत्यादमार्जारीनरवपर्यन्तानुधावनस्यार्थकम् अनेन नख

मात्ररतगोपनेहठान्नैवस्थापनेप्येवमेवभावीतिरतमात्रगोपनम् अर्थोव्याभयरतगोपनमित्याहुः अर्थसिद्धतात्रतृतीयोभेदस्तते
निविडेतिनिविडत्वंच्छन्नतसन्निकर्षः ततोप्यतिशयलाभायतमिसन्निकर्षेचदर्थान्वयः तमालपदेनततः श्यामतयामेघसाट
श्यात्ग्रीष्मेविश्रमार्हत्वसूचनम्निविडेतिजदम्येतरेतेजः संयोगाभावात् तद्दीपिनोंतर्गतानांडल्लेनसूचनम् तान्वह्लेतेवेष्टयं
तीतितमालवल्लिन्या मल्लीतिपाठेमल्लैनैश्रवलंवंतेऽत्यर्थः ताश्चतावल्लश्चेतिकर्मधारयइतिकेचित् यद्वा तमालारामः
ल्लिवल्लश्चेतिद्वंद्वः नवविचकिलस्यापिमल्लीविशेषतान्मल्लीशब्देनसहद्वंद्वानुपपत्तिः सामान्यविशेषवाचकपदयोर्द्वंद्वनि
षेधस्पलदादीनिसर्वैर्नित्यमितिसूत्रेवार्तिकतयाभाष्यकारैःपठितत्वादित्यवाद्यम् तत्सहिताविचकिलाइतिमध्यपदलोपेन
व्याख्यानात् मालवल्लीतिपाठेमालाहत्वविशेषः लतासंवेष्टनेनहृतसूर्यत्वेनांतरालमपिव्यक्तितत्सूचनम् मल्लीतिग्री
ष्मेततुसुमोत्थः त्वासैरभस्वनेडयकेठांतिकामपर्णे तमरः पथिकेतिपूर्वपरिचयाभाषणादेरन्यैरनाशंकनीयत्वसूचनम्
उचितत्वनिदाघवेदनाभिनायःकृतात् सेषाहुःस्वसंभोगापघायकत्वसूचनार्थः तथेति स्थानांतरविरहलाभार्थं श्राम्यति
ल्कमनिवासांतराभावलाभार्थंतस्मिन्नितितत्कुलानांस्थानमस्तत्वघातनार्थं अत्रदीर्घसमासनिबंधान्नौडीरीति सृंगाराणु
पयुक्तेतिनतद्रुपादानेस्वस्यापथिकविषयकरतिगोपनार्थमितिनदोषः केचित्सुकुमारकठिनवर्णानत्वादेवतयोर्भेदः
श्रुसमस्तपदमायांवेदर्भात्यत्रपायेत्रकाव्येदर्भ्योमपिदीर्घसमासोस्त्येवेत्याहुः तत्र लीलालकावलिवलत्रयनारविंदली

त्वावशंवदितलोकविवालोचनापाः सायाह्ननिषण्णयिनोभवनेषुजनेत्याक्षेततोनकस्य हरतेगतिरंगनाया इत्यसमस्तभुवरवसैघुदी
र्घसमासानौचित्योदाहरणतयावक्ष्यमाणारयेउदाहृतत्वात् प्रायेणासमासइत्यत्रनेजोत्याथेकतयादीर्घसमासस्यतदर्थत्वा
त् सचविशिष्टाभावः कवित्समासाभावात् कवित्समासोदीर्घत्वाभावादितिरीतितेः सिद्धांतितत्वात् अतएवपंचपदा
धिकसमासागौडीतिभानुदत्तमिश्रैरेवालंकारतिलकेउक्तम् सरित्पदेजलाहरणव्याजेनतत्रसगतमनयोरपत्ययोतना
र्थंतत्संवेषेनतटस्यशैत्यतत्सूचने अनेनविराजितेतिसंबुद्धिः सौंदर्यविशेषशालिनित्रितितदर्थः उपकंठेस्यसमीपे
मद्वत्सीतियावत् तमालसंवेषेनम्लानतत्वाहृतिः विचकिलैराजतेशोभतेइतिविचकिलराड् तस्मिन्विचकिलरा
जिराजेः कियत्समभ्येकवचनांतेउपकंठेइत्यस्यविशेषणं तत्रतवनिवासोयोग्योगाढपरिरंभादितिवदेति अत्रनदीतीरग्री
ष्ममध्याह्नारूपोदेशकालौसंकेतौयथाक्रमौ तदुक्तंसाहित्यदर्पणेक्षेत्रंवाटीभग्नदेवालयोदूतीगृहेवनेमालापंचश्म
शानानिनद्यादीनांतटीतथा एवंकृताभिसाराणांपुंश्चलीनांविनोदने स्थानान्यष्टौतथाध्वांतछन्नेकुत्रचिदाश्रयः अन्यत्रा
प्युक्तम् दुर्दिनेहिमसंपातोहेमंतरजनीतथा चंद्रोदयःप्रदोषश्चग्रीष्ममध्याह्नएवच १ उभयमपीदमुपलक्षणंइतराभि
युक्ताः तथावतत्समयेलोकानांप्रचाराभावात् कस्यचितन्मतेपितमालादिभिर्व्यवधानसंपत्तेर्नदीवीप्रेहशाद्वाक्ल्या
हलयशाहादिश्रवणसंभवादनुमित्यसंभवाच्चनिर्यंत्रणंसंभोगाविज्जंभणमितितिर्यंजनाहाम्बिषिरियम् दासायेतिदासप २८

देनिकृष्टकर्मणि प्रेरणार्हत्वसूचनम् क्रियया यमभिप्रैति इति मे प्रदानत्वं भवननाथ्येति तदादेशस्यावश्यं मेपाद्यत्वे तस्मात्तद्विषय
कानुरागहीनत्वे वर्णगमम् कर्कन्धूर्बदरी कोलीत्यमरः तस्याः केदकमाधुर्यात्से विहिततावच्छेदात्तादाने अत एव जनानां तरागमः
नशोकाविहात्सविहिततयातत्राभिसारसौकर्यात्सेकतस्माननतयानायिकायात्यतिवैधेयहानिः हेमेनपदे हृदोनतरागोनतदानीं पत्रा
दिभंगसूचनार्थम् तस्यास्तदानीं फलपाकाभावात् हरिणाद्दीति दीर्घं हृष्टिमत्सूचने मेकेन भंगमियाकुठारगोपनस्य लग्नेषण
र्यं क्रूडदिति कुठारहरीकरणार्थं वावेवलाद्दीति केचित् पयसितव्रततत्सतशोकानुदयादिति भावः निदेपेविशेषस्तजनो नत
निष्टज्ञानाविषयत्वरूपः द्वयोः कुठारः स्वधितिरित्यमरः अत्र मेकेन स्थलस्य तच्छेदकारणकुठारविच्छेदनद्वारा रक्षणात् क्रियाः
वैदग्ध्यम् यद्गतमिति आत्मानं निवारयन्ती अग्रमवतत्क्षोपनकारिणी मेत्वी प्रतिनायिकायाउक्तिरिति केचित् वस्तुतो नायिका
प्रति सख्याउक्तिरिति सुमायाः सुखं हृतेन तद्धृतमेव नतमपथाकत्वं शक्तो द्वितीयमत्र पदे उक्तार्थे लालतोणिके अन्यथाउदेश्यतावच्छेदक
विधेययोरैक्येन शाब्दबोधानुपपत्तेः एतेन नायकविशेषविषयकानुरागस्य उपयोगे हेतुत्वे पितद्भियात दनुतापो नसहृदयतत्पर्य
वसायीतिसूचनम् अन्यथा आशीषि लिङ्गानुपपत्तेः ननु भाविप्रकाशभयादनः परमेवततो निर्यत्नेवमितं तत आह यदितितद्वि
षयकर्मत्वनिष्टानुरागताज्ञानादिरूपेयस्याप्रतेलिंगज्ञानादिनाभवति तत्रु वत्त शाब्दो नास्यायां कार्याकार्यविचारणा यदि भवेत्सा
हापदयते जलमिति न्यायात् गोपनेस्वनिष्टनदनुरागस्य विरुद्धहनिज्ञानविषयताभावान्नलोव्यापारः तद्विषयकव्यायामः

प्रयत्नः विफलो गोपनरूपफलानुपधायकत्वात् प्रकारान्तरेणानस्यपदैर्लेदितत्वादितितात्पर्यम् कोपीति ग्रायासस्य लोकोनरत्न
स्तवने गोपीति मेत्रुद्ध्येतपाठ इति केचित् एतेइति अतेनप्रसक्तस्तवने स्वानुपकर्तृदर्शने विषादोद्रेकात् कणपदमप्रयोजक
त्वार्थम् वहुत्वेशतमप्येषानोनपश्यतीति व्यंजनार्थम् किरतीति स्वानपेक्षितत्वेप्यमंगुरुषपदं संभोगसामर्थ्येस्तवनार्थं वहुत्वा
सिद्धमात्रपुरुषानादायसिद्धसाधनवारणार्थं वर्षतीति जलकणापेक्षया प्यधिकपुरुषाणामपेक्षितत्वलाभार्थं श्रंभोधरइतियोग
गार्थमादरायपुरुषहृदिस्वहृदयायोग्यतयाश्रंशेपि तदाशानिवारणार्थं तेन विषादाधिक्यसिद्धिः शैलाइति काठिन्ये शाद्वलः शादहरिते
इत्यमरः उद्गमेतीत्यनिच्छासिद्धत्वेयंगपं पुनरिति व्यतिरेकार्थम् नायकास्तु नरित्यन्वयः तेन शाद्वलस्यानपेक्षिततयातव्यतिरे
केपुगम्यमानेतेषां स्वेच्छाविषयत्वलाभः एतेनशैलाः पुनरितियोजने परास्तेनायकजनकत्वस्यमेवेषत्तुरक्ततयाशैलानामपि
तत्तौल्येन व्यतिरेकानुपपत्तेः त्रैलोक्यपदे वान्तर्वर्णपीदितात्स्वार्थे ष्यञ् पद्यपि भूमिष्ठानामपि पुरुषानुत्पादकत्वाद्वपा॰
लेभविषयत्वेतुल्यं तथापि स्वर्गपातालस्थानोकामदत्वाभार्थितैरपि तदनुत्पादनात् तदाधिक्यमितिभावः स्तवत इति स्फुटोल
कृविकरणस्य लट् प्रथमपुरुषवहुवचनेरूपं कालविशेषपुरस्कारमात्रेण पुरुषानारभतएवेत्यन्वयः आभरितिवुद्ध्याव्यवस्था॰
प्यसंवुद्धिःकान्तरेदीनयथास्यात्तथा सोत्कंठं प्रतन्यथाडवैवत्वात् आलपामीति उक्तेः स्पष्टत्वस्तवनेत्वयेति सर्वाभिमतकर्तृ
त्वस्तवने अस्मदभिमतपुरुषावाहल्यानुपयुक्तानां मेघादीनां ग्रनुष्ठानस्यानुपयुक्तत्वादिति भावः नवोवत्समानवर्यंको किं

त्तमन्दनोद्दीपकजलसीकरादिजनकतयाऽऽर्द्रत्वजनकत्वमपीति केचित् वर्त्तमानेति यद्यपि भावस्यानाभावशंकास्थलेपि
वर्त्तमानस्यानविघटनमस्त्येव तथापि कृतसंकेतस्यानस्यसद्रूपतो विघटने ग्राह्यः तत्सत्वेपि देशान्तरगमनादिना तत्र संभोग
विघटने द्वितीयो भेदः एवं च नायकविशेषमात्रविषयको नास्या अनुराग इति बोध्यम् समस्येति वेत्रपदेवसंतारे भयवत द्विघटना
तीडायायाश्च समस्तद्योतनार्थं लतेव लतिकाः अन्येतस्वार्थिकः कन् यद्वा अल्पार्थे बोध्यः यन्तुः एवं सति संकेतानर्हतप्रसंगाः इति
तत्रश्रुतिजीर्णत्वेनाकृतार्थसंकेतयोः रूपतस्यैव लाभात् विकसितदलत्वान्नकेयतमर्थेस्यापि केचित् नियतितानिपत्राणि य
स्मिन् इति चैत्रविशेषणं न च यत्र पदस्य लतिकात्वयस्यापेक्षत्वाद सामर्थ्ये कथं समास इति वाच्यं यत्र पदस्य संवेधि विशेषसाकां
क्षतयादेवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिवत्सामर्थ्यस्य सद्भावात् तदुक्तं संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते वाक्यवत् सा व्यपे
क्षाहि वृत्तावपि न हीयते यद्वा तिलकायाः इति पंचमीबोध्या निपतेतीति पाठे भावलक्षणसप्तमी बोध्या सद्दशार्द्दनेनेन पर्वान्तरा
णां गलनस्यक्रमेणाभावितया एकपत्रनिपातेनापि लवेगलतायाः संकेतानर्हतरूपविघटनपर्य्यालोचनेस्येपम् कपोल
पाली ह्रीते साजातातस्याः उद्वेगो वित्यलाभार्थेषिशिवधिवोति नायिकायाउद्वेगस्यादर्शनजन्यविषादलाभार्थम् यद्यपि आ
पतालीवनश्यामम्मयकंठेमहीदधेरित्यादौ मयामत्तं तथापि विशिषेषाणुत्तं वोध्यं निदर्शनालंकारः तालीदलद्युतिः कपो
लेन धारणसंभवात् सादृश्यमयेवसानात् आर्य्या प्रथमदलोक्तं यदिकयमपिलक्षणं भवेदुभयोः दलयोः कृतयतिशो

भोंतागीतिंगीतवान्भुजंगेशः १ इतिहरिवत्साकरः निद्रालुरिति एतेनसर्वदातत्रावस्थानेनयोग्यत्वं केकिपदंवनतानांतमालादिमतया
वतश्रमजनकत्वलाभार्थं मिथुनपदंइति एकवेष्टादर्शनस्यकामोद्दीपकत्वेनतत्तापाकामशास्त्रप्रसिद्धत्वात् पद्दातत्रशीत्कृतानांप्र
दशाहृसंवलनेनान्यानवगम्यत्वंयोग्यत्वम् तथाचकामशास्त्रे मंदपीडयगृह्णाणजीवयत्रादिहाधिगितिशीत्कृतेविडः तत्रलला
पककपोतकोकिलहंसकिकेशाटशोहतकंभैः यतेनकपोतेत्यादकंव्याख्यातम् तिर्यग्दर्शनार्थमाह कपोतेति पोतपदंयो
वनलाभार्थम् कपोतपदंपारावतापरं तेषांकामातिशयस्यप्रसिद्धेः नूतनतमटहूर्वंतत्रपंमहीरुहविशेषणं तटके
कल्लोलिनीकाननकेदारादौटस्याश्रयेवार्पितविनिहतिः मृडकानारंभमभिन्नधैर्यः लघोपिदीर्घैरमतेरतेषु पल्लवपदे
नवतानांस्वरूपेणोद्दीपकत्वं प्रियतमेत्यत्रस्वार्थेतमप्तरप्तमपौघइतिप्रकर्षणोत्कर्षेणसंज्ञाकरणांकस्वार्थिकाश्चपितरवा
दयः सेतीतिज्ञापनार्थमितिसिद्धांतात् यानेप्रकर्षस्तत्रउक्तवैमनस्याभावपूर्वकत्वरूपः अन्यथापतिगृहागमनसमयेतदाक
लम्यसंवैष्म्यसतीतिप्रतीयुरितिभावः कर्णेति मंजर्योडमेसयोग्यतयामेरप्रतर्कितेवेषम् कल्पितपदंतडतसीकरणार्थं
मेवतत्रागमनेपेशकानिवारणार्थं रसालपदंतोटपोद्दीपकसेकेतनभंगप्रयुक्तविप्रलंभातिशयार्थं मंजरीपदंवसंतसम
ययोतनार्थं मंजरीपुष्पगुच्छविशेषः पिंजरीकृतेतिविप्रत्ययेनपूर्वकालावः छिन्नतदवच्छेदेनापिंजरेपिंजरेतत्सभेंजरीप
रागनिवेधनतेलभ्यते तत्परागाणांकपोलमात्रसंसर्गितयासंकेतेतभंगनिवेधनेवैमनस्यनिमित्तकमेदागमनस्तवनम् पप २९

पिसालमंजरीदर्शनमात्रेणापि संकेतस्थले तद्रूमन्नात्र मिति भवत्येव तथापि कपोलस्यावस्थानतया नितान्तस्यापि तल्लाभेन
डरवस्यास्तवनार्थम् पिंजरीत्यादि मेडलपदं सर्वावच्छेदेन पिंजरत्वलाभार्थं तेन मंजर्य्याः रजोबाहुल्यं तेन तत्त्वेऽन समये
तस्य तरागराहित्यं तेन कदाचित्सु नगच्छेदिति संभावनया संकेतस्थले विलंब्य समागत इति व्यङ्ग्यम् कपोतमंजर्य्योराधाराधेयभा
वप्रतीत्या प्रकर्षापितप्रहृष्टकामिनीहृन्तोतावगमात्तस्य तल्लाभकृतदुःखातिशयस्तेन च विप्रलंभोत्कर्षो व्यंग्यः तदुक्तम् सं
भोगस्य च संभिन्नो विप्रलंभस्तदुःखद्रुक इति तयोः प्रकर्षास्यादुत्कर्षोत्सवदुःखयोः यद्वा अतिसौरभमंजरीपरागकुरि
तेप्रेत्य कपोलमीमिलितस्यापि तत्तद्देशगतोपभोगव्यवहारव्यवसायमासमाद यद्वा धर्मेयं रसालमंजरी या मदीयविंवाधरराग
रेजनयोग्यं पदयितत्वमस्य कपोलविवेलत्वयेरागेरंजयति अहं तच्युतसंकेतान्तदभावाद्धर्मेणानुतापो विप्रलंभोत्कर्षाधायकतयावे
द्यः निःशेषेणापतेतीति निःपतेत्यः तेन पल्लायविघटनाभावाहाडल्यं व्यंग्यं शान्तप्रत्ययेन अववधानेन धानेन धारांसत्तयोन्म
न्निमूलनं स्वेदनिपातेनस्यात्रापि संकेतदेशागमनमितायोकास्यात्तेनतयनेति निरीक्ष्यते निःशेषेण दर्शनविषयः क्रियते इत्यु
कण्ठातिशयः तदुक्तम् आपिबन्तीव दृश्यं या सविकाशानिमेषिणी संकेतभंगदुःखेन अनिमेषनिदर्शनात् ऽ अत्रापि निर्वो
ढा तदाह भरतः आनन्दामर्षाभ्यां धूमोज्जनाज्जृम्भणाद्भयात् शोकात् अनिमेषप्रेक्षणात् प्रीताजोगाद्भवेदस्रम् राधायास्वक
स्वकान्तादेव परकीयान्तेन तत्परपरिणीतत्वात् महालक्ष्म्यवतारतया तदनौचित्यात् अथ यद्यपि शौनकशाखायां गोपाल

श्री॰
रम॰
जटी॰
३०
30

नापितोदासो दीर्घस्मा वित्युक्तेः वाणगस्योत्तमिमलाया यावृंदावनमिति पंचरात्रोक्तेश्च गोष्ठेषिति गावस्तिष्ठंत्यत्र गोष्ठं श्रेवीव गोमवे
तिषते घनेनाविदध्यतेवद्धेतेन चिरकालेनशुनरागमनेवेयंपे तिष्ठतीसनेनपतिगोष्ठे स्थितिलाभात्तदेववेगस्य बहूनामपिद
र्शनमात्रस्य स्वल्पकालसाध्यत्वात् पातीतिपतिरितिश्रुत्यसास्वानुरागाविषयत्वे स्वेनोपभोगप्रतिबंधकत्वेचयोगस्य ननोदात्तस्वसाप
त्युरित्यमरः ननेदतिआश्रितजायायामिति क्षीरस्वामी नस्मिवने देवितिकव्यत्ययः केचित्तुहठिनानुवर्तयंति ननेदाने द्विवी
वसेतिशाश्वतोवादिहलिकाराः वधिरत्वेश्रोत्रेंद्रियोपघातः यद्यपिनस्याकाशरूपतयानाशोनसंभवति तथाप्यदृष्टविशेषोप
ग्रहाभावएवकर्णशष्कुलीनिष्ठउपघातइतिसिद्धांतः श्रुत्रप्रत्ययवतिहंतेवधिरायादर्शनस्यापह्नुतेनयथायाश्रवणस्यसंभवात्कथं
सेकेतकरणेोविरामिति तत्रकृजवः प्रतिबंधकविशेषाभावएवात्रविवक्षितो नतत्सामान्याभावइति केचित्तुबधिरस्यश्रायेणस्
वकत्वात् दृष्टमप्यनयावक्तमशक्यमितिदर्शनेपितदाति उक्तरूपवकारेणश्रोत्रयोरपिपाठवविरहो वा ख्येयइत्याहुः नत्वा
स्त नानाइहंतिव्यवहितदेशहसितेनदर्शनानुपपत्तेश्चश्रवणसामर्थ्याभावएवोक्तेः यातश्चश्रवणानंतरं देशवर्तितयात
त्रदर्शनाशक्तिरेवोपन्यस्तेत्याहुः सर्वोदेवपर्यंयेप्रतिसंख्याउक्तिः अतएववाग्विदग्धयोर्भेदः निशम्येति निशामतेर्द्वा॰
दिकस्यापये निशम्यनिशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदादितिवामनोक्तेः अतएवनिशम्यतीति श्रवणेनतथानिशमयतसमीतिश्रवणमह्वे
नोक्तम् नहरणीति तदुपभोगामियत्वेयोग्यंकुवोकंमाविवेत्तुपमितसमासः रूपकाश्रवणेकुवप्राप्त्यामभेगापतेः कंभपदंवात्र ३०

कलशापरे करिणीउरे इति व्याख्यानेतत्पेहसं निरुपपदेके भशाहस्य शाग्रमेव कलशावोधकत्वात् सीमपदं स्तनूपार्थके केतुकतनूपेणस्त
रतस्य छत्रनूपतधनिः मोहनेमदन एवइस्य विरइति कामशास्त्रोक्तेः एतेन निर्दयमेभोगोऽज्ञेभग्णेभावीतित्वेगपे तत्रालिंगनस्य सर्वापेदया
सर्वभाविताल्लयोतडपर्ययोः केचकीनत्तनमर्दे षारोरनेवाह्यमित्यपोजनत्रापिवालिंगनसर्वभमेवेत्युक्तेः किंविदिति ठर्मिमत्तु
विमेनतसिमरमे निर्थस्वलितमित्यनेनवत्पने वक्रविवर्तनेनेत्येषांशंकास्यादिति किंविदित्युक्ते एतेनवलितात्त्वेग्रीवाकमोंके
पार्श्वोन्मुखीवालललताग्रीवाभेगोनेन्थेत्तणा इतिषांडेदेवः मवमासाभाविकोमवलीमेवयोपनार्थेतक्रिकारान्तुपपत्तेः एतेनमर
लेमकुटिलेइतिव्याख्याने वल्लीतिस्त्रीलिंगेन स्त्रीयसाभाविककौटिल्यस्यापिनागेवकामेकेविषये प्रेमातिशयावेत्र्यदतिवनिरस्ते
एवंचकिंविद्धिवर्तनेनापिकेकेषाविदनुराशंकास्यादेवेतिनद्याहस्याप्येमरलेत्युक्तम् सातिर्थ्यकास्मितेपत्रयावतादिवर्तनेननाय
कोटस्पतेतदपेत्ययात्रभिकेवलत्नुमपवोधम् त्रप्रत्यासावीत्सवैपथ्योपमेः तेनास्मितस्यनायकाप्रतिगोपनेसूच्यतेश्रोनेस
समीपदेशेश्रोतानायकमहायत्लाणलग्राविलोवनयोश्रुतिर्यत्रइदमनैर्दहेनवेतिसंभावनयाशंकितादहियेयेकिंविन्नवेपि
तोगमाथोन्मुखीवीदितेवपार्श्वानिग्रहमजमानकंठः प्रणामासशंकितःशृमघइतिभवतः केचित् श्रोतयोरपांगयोश्रातगतेना
कार्मकोटन्मागीत्मायस्वरवितितविरभीरुतत्वधनितिरिनाङ्गः भजायोपर्यस्तलिप्रेकर्णोत्पलेपत्रएवेवभजायोकदानक्रारकमलसे
गोमावीत्युक्तेवाधमतइतिकेचित् वस्तुतस्तुभजयापर्यस्तेलिखितंकर्णोत्पलेपत्रेतिसमासः सरभसविवर्तनेनकर्णोत्पलस्यभ

श्री· रस· मं·टी· ३१ 31

जशिरः सेवहजन्यक्रियया यानोपपत्तेः नच कर्णनिष्ठक्रियैव तदुपपत्तिरिति वाच्यम् तत्र तादृशक्रियाविरहात् भेदमेव विवर्तेन
सवाच्यत्वात् यथोक्तरीत्यात्र भेदविवर्तेनेपि स्कंधसंयोगेन तादृशक्रिययोपपत्तेः अंगुलीयकमूर्मिकेत्यमरः जिह्वामलोगलेखइति
त्वयमयः रुचिसंवेधेन तत्राश्रयप्रकाशकत्वं ध्येयम् स्फुरणं वाङ्गुलीयकेन तेन मुद्रामणेरपि कंपात् दीपप्रभयाप्यविरोध्यम् प्रभयालि
जोत्पन्नयाबलत्वस्य स्वाभाविकत्वेप्याश्रयबलमात्रविधायित्वात् गंडस्थेति पाठे यद्येतः कर्णकंडूयनस्यैवाः तत्रत्वंजकत्वात् क
र्णकंडूयनेनेतद्वत्कवरीमोक्षस्यैव समितितत्पुनः कबरीमोक्षादिव्यापारास्तु दर्पणेः दीपं हृदयति प्रमार्ष्टि शयने हस्तौ ब्रजेन स्कंतिर्देशं
बामकनिष्ठया स्ववलकाणं चकेंडूयते इति कामपञ्चासेकेश्च पतेन मोहयितेत्युच्यते तद्भावभाविमिति तेवल्लभस्य कथादिषु
मोहायितमिति शाहः कर्णकंडूयनादिकमिति दर्पणः तत्पुनःस्तद्भवस्थवनार्थम् स्वकृतीभ्रूणपदोक्षस्मइत्यमरः व्याजः पा
र्श्विगतस्थापादिदर्शनादिव्यपायदेशः यत्र यस्त्वन्तेसम्यग्यदितिवत् ये पश्यतिसमकृतीतिव्यवचनयक्तिरितितत्त्विते तत्रस्वप·
त्वस्य तत्त्वं गोत्रकालीनत्वया वचनसंगाश्रयणेपि श्रवणकृतस्य तत्वहृपतेपिरेतत्तेयपभातदालंवनेयमाणाभावात् यद्वेषां
कृतानुमितिरेव तद्दर्शनोत्तरकालत्वात् पतेवय यद्विषयकदर्शनस्य व्यल्पगुणेपि परलभ्यं तत्त्वमदेतद्दर्शनविषयत्वमूपेवकृ
कृतसाध्यमेवेति भावः यत्तकंभवेद्यायानाधिक्येन तेषां संभवात् कन्यकोदाहरणेन तेन गुरुजनत्वमाभोदकृतोक्ते तदसत् ग्रथेया
जकत्वात् इतिपरकीयाप्रकरणम् वित्तमात्रेति विकेनत्वानुपाधिकत्वेनसतिसोपाधिकसकल्परूपानुरागितत्वमित्यर्थः सक ३१

लपदं चउरुषविशेषविषयकत्वनियमविरहमाह स्वस्मार्थम् नतलत्वणेतितत्प्रवेशः व्यभिचारावारकत्वेनैववैयर्थ्यात् नपाधिः
प्रयोजकमात्रे तथात्वस्वरूपासिद्धेः विनितवसयौवनादिरपितदनुरागे प्रयोजकत्वात् अन्यतरस्यतदभावेतदनुरागानु
ह्लासात् उच्यते नायिकांतरानुरागो ऽरष्टातिविकानांयावनीकरणत्वेनकामेनत्वते ऽनुरागाभावप्रतियोगित्वमेवानोपाधित्वं॥
अत्रिविवेश्यापाद्यपयौवनादिगुणवत्यपिनायकेविनाभावप्रयुक्तो ऽनुरागाभावः सर्वत्रसतीपयोक्तकारणकलापे ऽप्यविर
हादिनानुरक्तायांपरकीयायांनव्यभिचारः विनितवस्या ऽ प्यविसैवतत्रानुरागाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वात् सादितत्
उत्तरावत्यामध्यामेरुक्तरीत्यापरिहारोपिचानुदमेनुरक्तायांवसंतसेवायामव्याप्तितावदस्थ्यम् एवंचदशकुमारप्रसिद्धायांकामसे
नर्यामपिवोध्यम् रूपमात्रधनेविश्रेषूजितत्वेनैवयेनरममाणपामासमात्रवाहीतितन्नोक्तेः एवंतडगिनामथिराभगामञ्ज
जर्यादिम् गुणसुक्तांहलयनसुलेतितत्सादर्शनात् एवंप्रसत्वसिद्धास्वपिकासुविहेरणास्वव्याप्तिदुर्वारैवेति एतेनउत्तराव
तीवसंतसेनेविहेजेतराऽनुपाधिकाग्निमित्रचानुदत्तानुरागाभावविशिष्टरत्नादिदानशीलाग्निमित्रवानुरागवत्वादितिदिक् स्तम्
वसंतसेनाप्रोहेतोः पक्षहृतित्वात् नचचारुदत्तस्यधनवत्वादशायांरत्नादिदानहेतुत्वमस्त्येवेतिवाच्यम् दारिद्र्यादशायांतद
भावेनानुरक्तत्वापत्तेः नचेष्टापत्तिः दारिद्र्यादशायामपितदनुरागस्यमृच्छकटिकायांप्रबंधेनगम्यमानत्वात् प्रस्तुतन्यास
वाजिनस्वालंकरणदेस्वारुदत्तायनत्वादभनत्वात् एतेनसामान्यवनितात्वस्योपाधेः कालिकमव्याप्यहतिते प्रथमतस्त्वासं

श्री॰
रस॰
मं॰टी॰
३२

वित्तविरहिणिनानुरागः विरपरिचयेनतंतुसौंदर्यादिनानुरागइतितदवस्थायांनास्त्येवसामान्यवनितात्वेपरकीयायामे
वतदंतभावसंभवात् परकीयानुरागस्यापिसर्वान्यतिस्प्रकटताभावादितिनिरस्तम् तत्रोक्तस्यस्प्रकटपदार्थस्यग्रह
णेईर्ष्यैवतात्व कामसंजय्यादौस्पष्टयामेलदवस्थानात् विरपरिचयेनरमेवानुरागइत्रप्रमाणाभावात् एतेनसामान्यवनितेय
मित्याकारकानुगतप्रतीतिसाक्षिकः सामान्यविशेषएवसामान्यवनितात्वमित्यपिनिरस्तम् शब्दात्मकानुगतप्रतीतेर्जातिसाध
कत्वात् प्रत्यक्षात्मकप्रतीतेश्चासिद्धत्वात् नचविशुद्धमातापितृजन्यत्वज्ञानसापेक्षमिंद्रिययथाब्राह्मणत्वव्यंजकेतथावित्तमात्रो
णाधिकानुपगतवत्तानेपरोक्षात्मकेसामान्यवनितात्वव्यंजकेतस्यापितस्मिंद्रियंचतत्प्रत्यक्षजनकमितिवाच्यम् तद्व्यतिरेकेपि॰
सामान्यवनितेयमिति अनुगमव्यवहारदर्शनात् अत्रोच्यते स्वकार्यभावप्रकारकेच्छाजनकेयज्ज्ञानेतन्निरूपिताया
स्वविषयनिष्ठाविशेष्यतातन्निरूपितप्रकारताशालिन्यभावप्रतियोगितासंबंधेनप्रकारतायत्रत्वमेवात्रउपाधितस्वपदेउ
भयत्रानुरागपदेनकार्यंचसंभोगः तद्भावप्रकारिकाइच्छाअनयोः संभोगोमाभूदित्याकाराजनकेज्ञानेत्वयेविनाभाववानित्या
कारकेतन्निरूपितायाअनुरागविषयनिष्ठविशेष्यतागततन्निरूपितप्रकारताशालीचविनाभावः तत्रप्रतियोगितयावित्तंप्रका
रइतितादृशैश्वतानेप्रायेणसामान्यवनितातिष्ठमेवकामसंजय्यादौनतुतन्मात्रादितिष्ठमितिनदोषः एकोपशुद्धायामपिसा
मान्यवनितायांतादृशज्ञानमिच्छावास्त्येवअसामर्थ्यात्इच्छाविषयानुपधाने एवंचरूपादिविशेषस्यानुरागप्रयोजकत्वे॰ ३२

पिनद्वतिः वित्तरहितेतस्यानुरागएवनास्तीत्यस्यप्रत्यक्षविरुद्धतयावक्तुमशक्यत्वात् तदुक्तं साहित्यदर्पणे एषापिमदनाय
त्ताकापिसम्पत्तवारिणीतरक्षायारत्नमस्याः सुदुर्लभमितिदिक् वित्तानेश्वरस्याह पुरुषसंभोगहर्त्तिर्वेश्येतिपुरुषसंभोगाय
वयस्याधनागमहेतुरिति तत्त्वगार्थः स्वीयायांतुभार्य्यात्वमात्रेणभर्त्तुर्द्रव्येस्वत्वोत्पत्त्याननातिव्याप्तिः नचभार्य्याउत्पन्नद्रव्यमस्वत्वप्र
वाधनाः स्मृताः पत्नीसमक्षिगच्छतियत्सतेतस्यतद्धनमितिस्मृत्याभार्य्यायाद्रव्येस्वत्वमेवनास्तीतिवाच्यम् अस्याः स्वातन्त्र्याभावमात्रे
तात्पर्य्यात् अन्तरावाग्निमादधीयाः तामित्यत्रदंपत्योर्व्वासकं कर्त्तृत्वमितिषष्ठेपूर्व्वमीमांसायांनिर्णीतमित्यालोविरः इत्युक्तेति द
र्शनमात्रेणतादृशावस्थायामप्यालोभातिशयलाभः प्रयोजनांतनिर्णयाभावसहकारेणतस्यस्वसंभोगार्थसमागमनानुमानादि
तिभावः अङ्गणेप्रकर्षस्तदूरादेवकामकदर्शनानुकूलत्वे अङ्गणहूरतेस्तद्दर्शनेपिद्रव्यत्रागमनसंभावनयाप्रहर्षानुत्पत्त्यास
त्रिधाविस्तकं सवयदेशाहन्तेरेङ्गणेदेशेनागमनमावश्यकं तादृशदेशाद्रूपोग्राह्यः अतएव अभ्यागतमित्युक्तम् अङ्गणस्यो
मत्वेस्यआगमनेवाधात् दारिद्र्यवारणायबहुधनमिति कार्पण्यवारणायदातारमिति अभ्यागतशब्देनअतिथित्वादेपात् नैवं
बहुधनदातृत्वयोर्वाधात्प्रसक्तिः प्रसिद्ध्यादिनातत्संभवात् तेनबहुधनमस्यशुल्कतयाग्राह्यमितिभावः अन्यदाप्यागमनेशुल्क
स्यानिश्चिततयाप्रहर्षविशेषानुदयात् शुल्कस्यपूर्व्वंगृहीतत्वेपिपुनस्तदधिकस्यदुर्लभत्वात् प्रत्युत शुल्कमादायनेच्छतीपण्यस्त्री
द्विगुणंवहेत् दत्वाशुल्कमनिच्छंस्तुशुल्कहानिमवाप्नुयात् इतिनारदवचनाद्विगुणप्रत्यर्पणप्रसंगात् वदोजावित्येनेनहृद

श्री॰ रस॰ जं॰टी॰ ३३ 37

यस्यप्रायशोमनोषिद्यानतयातद्वार्त्ताभिज्ञतान्वयसहर्षोत्पन्निरितिसूच्यते एककर्मजन्यस्याश्लेषेवारणायपरस्परमितितेनोक्तार्थ
स्यद्रष्टुभाभ्यांज्ञानेतद्विषयकतद्रूपसंवादात्प्रामाण्यसूचकं एकमात्रनिष्ठज्ञानेप्रमतस्यापिसंभवात् केचित्तुहारप्राप्तिसंभावनयात
योर्हर्षइत्याहुः आश्लेषपदेनगाढत्वलाभात्कुचयोरतिनिबिडत्वध्वनिः श्लिष्यतेपिकदाचित्परस्परसंयोगात्नत्वतद्रूपमम् विस्ता
रस्यचिरकालावस्थापिततद्रूपः सवत्वयोः काठिन्यातिशयव्यतिरेकेऽनुपपन्नइतिकाठिन्यविशेषसूचनम् इत्येवंहर्षः संभावन
यो तथावक्तृचयोः स्वाभाविकपरस्परसंयोगः उक्तहर्षजन्याः लिंगनप्रकारकतादात्म्यसंसर्गसंभावनाविषयइतिबोधः विषय
स्यचशाब्दानुपातत्वादनुपातविषयत्वेसंभावनायांबोध्ये नहिइत्येतायांविषयस्यः शाब्दानुपादानेनियमतोपेदं सैषास्थलीय
त्वविचिन्वतात्वोप्रदृष्टेमयान्तपुरमेवमर्त्यौम् प्रदश्यतत्त्वरणारविंदविश्लेषडः स्वादिवचइमौनेमित्यत्रस्वाभाविकनिः शब्दतद्रूपे
विषयेउक्तडः स्वहेत्वकर्मानस्याभेदसंवेधेनारोपइतिप्राचीनैरभ्युपगमात् इत्यलमत्रविस्तरेण नचदर्शनस्यनायिकाकर्तृकत्वा
त् तन्नतद्रूपत्वकुचयोः कर्तृत्वाभिधानप्रयुक्तसमानकर्तृताभावेक्त्वाप्रत्ययानुपपत्तेरितिवाच्यम् स्थितायाइतिविशेषणस्याध्याहा
रात् वल्लभस्तनेवदर्शनारोपात् एतावतातस्यस्वविषयकाऽनुरागज्ञानाभावात् तदनुमापकमाह ज्ञानेदेति कुंतलपदेध
मिल्लद्रूपसंस्थानविशेषपरित्यागावस्थासूचनार्थम् मालायामित्याद्याजातइत्यपकृति प्रकृतेपत्रिविधिष्यामत्यत्राध्यतेमातप्र
इतिरिति अर्थोपिदृवः नेयमालाकिंतवाप्याणातिमिषपदसमभिव्याहारेण अर्थान्तरहानिषेधप्रतीतेः कुचवाहूमलय ३३

दर्शनार्थं कबरीमोक्षारंभात् कुंचितमालाकृष्टमानां मोक्षक्रमेणानिपातस्तु वनार्थं समुद्दिष्टम् तदुक्तं कामशास्त्रे पत्युः प्रत्यवलोक
तेभवतिचेत्स्मेराननातेहसेजिज्ञासेमलमाषतेचवेणीनीवीवन्धश्च मले वेधीमोक्षस्याप्युपलक्षणं कवरीमोक्षसंयमौ इति सा
हित्यदर्पणोक्तेः पश्चाद् उपक्रमम् पतेष्वधिकलज्जानवेष्टानानिनवस्त्रियाः मध्यव्रीडानिमध्यायाः सेत्यमात्रजयानीति अन्यास्त्रि
याः प्रगल्भायास्तथाप्रस्तुवीरयोषितः केचित्स्वाभिलाषप्रकटनायशिरसिवेलोवलदानेकवादिसंयर्केणागयर्ष्टिकंपनेवाष्प
स्रुतिरित्याहुः तदुक्तं साहित्यदर्पणे काचित्कुंतलसंयानसंयमव्यपदेशतः बाहुमूलंस्तनौनाभिपंकजंदर्शयेत्स्फुटं अस्याअपि
वेष्टायाः पूर्वोक्तनायकेन तत्स्वविषयकत्वेयथाज्ञायतामितिसेतदर्थमाह दृष्टिरिति किंचेत्सखिकोकौकाणेतिकेगमारहस्याकोवार्तायायवक
यताद्धनागमस्पृष्टाप्रतीतियातेसूच्यते कथयित्वेशब्देनवोधयित्वमित्यर्थः तथाचनायकदर्शनार्थेदृष्टेरपांगमस्यगमनोत्स्याकटा
क्षस्यानुरागाव्यंजकत्वनियमात् तस्यास्वविषयकत्वविशिष्टानुरागज्ञानोपपत्तिरित्यर्थः इतिसामान्यानिरूपणम् अथसंभोगेति अथ
स्याः संभोगइतिकर्मषष्ठ्यासमासः कर्मणिचेतिनिषेधस्योभयप्राप्तौकर्मणिइत्येतत्सूत्रविहितषष्ठीविषयकत्वात् सर्वनाम्नोवृत्तिमा
त्रेइतिभाष्यवचनात्पुंवद्भावः सत्रूपसंतोऽत्रनस्यसंभोगस्पृष्टःत्वानुत्पादकत्वाज्ञाननलाभः नचवैडितान्तोभेदकाभावः तत्रनाय
कनिष्ठविरुद्धदर्शनान्नायिकोत्तरसंभोगानुमितिः अत्रतुनायिकानिष्ठविरुद्धदर्शनादितिविशिष्यस्फुटत्वात् अथसंभोगस्यस्व
प्रियकर्तृकोत्साहः तथाचस्वप्रियकर्तृकनायिकोत्तरसंभोगज्ञानजन्यदुःखवतीतिपर्यवसितार्थः ननुप्रियवन्निष्ठविरुद्धदर्श

श्री॰
रस॰
जे॰टी॰
३४

नेस्वसंभोगाभावाग्वस्य स्वप्रत्यत्तत्त्वयातस्य नायिकान्तरसंभोगजन्यतत्त्वानं संभवति नायिकानिष्ठचिन्हदर्शनेन तस्य प्रियभिन्न
नायिनायके न तत्संभोगजन्यत्वसंभवकल्पनात् वक्रोक्तीति उक्तं वंगवेनसर्थः गर्वश्च द्विविधः नायिकान्तरापेक्षातिशयेन स्व
प्रियानुरागविषयत्वप्रकारकस्वविशेष्यकज्ञानजनः अन्यापेक्षया विजातीयसौंदर्य्यप्रकारकस्वविशेष्यकज्ञानजन्यश्च आ
द्याप्रेमगर्विता द्वितीया सौंदर्य्यगर्वितेति निवसतिमानवत्यग्रे नित्वयधिष्यते तेहृतीति तमितिस्वीयतथाविधविसंभयात्वं तेवयं
हृतीति मिथ्याभाषणशालितम् संबोधनविभक्तेरनुवाघविषयत्वात् हृसैवाशिष्टतेयंच्यम् एतेन तदेजनसमर्पयात्त
देतिकप्रेषणात्वस्याबगमोत्पद्यते तथावभरतः कृतात्पवयोदेवधीवेतेजनेनतथा हृतेवापिहि हृतीवानक्षुर्य्याद्देसिका
प्रये निर्गमनपूर्वकं योग्यतार्थेन शब्दः प्रतिज्ञातेवेपरीमाथेः पापप्रियेविप्रयकारित्वलाभार्थः पापप्रियेविप्रयकारित्वलाभा
र्थं इयत्वतृतदाहहन्तिस्वनार्थः शृहमितितत्रैवतत्त्वानिधानार्थम् अन्यथाङ्केजगमनाशावेकिंशुकानां पलाशपुष्पाणांआ
भरणमलंकरणं तद्रूपमाभरणमितिवादेहपदमल्पकसमानामन्यतोपिल्लाभवातद्वारणाय अनेकावयवावच्छिन्नानात
मनाभावेऽप्रसभतादिति भावः दृश्यते सालाक्षियतेनन्तुश्रूयतेयेनवः क्रन्दनाम संदेहे तद्वाक्यजन्यज्ञाने भ्रमत्वप्रकाशादित्व
र्थः अन्नपायीयसद्वृत्पनेनतदेतिकमेववेत्तगतास्मीति प्राधान्येनव्यज्यते तथाहि पायतंदेवीजातस्याकर्मणा आयेऽनमना
यिकायावक्रमनहं कर्मायिनयानकाशिरपे किंतुनायकान्तरसंभोगरूपमेव तदपिहृतीसंप्रेषणात्सर्वकालीनेसोढमेवेति ३४

नोद्भावनार्थं किंतद्दूतीसंभोगज्ञानोत्रम्रेद्रूर्ष्यावशादुद्भाव्यतेइति विभ्रमीमांसायविशीलनेयथा अतएवद्वयस्तत्संगवृत्तेश्चेकृतवि
प्रियादेतस्याः उः सहृतत्सूचनार्थम् किंशुकशद्धहृत्ताद्वाद्वेद्याकारनखेदनगोपनार्थं समानाभिहारेणतत्पदानुदयात् य
तेनतस्याः स्वविषयेकौटिल्येनायकेवक्रतेवर्ज्जितम् देहेपदेनकुंजेदंनतत्संकेतावि...सेवलसंभोगस्वमनुभूतवत्सीति
येयंप आभरणपदेचमेरनाशंकनीयतत्सूचनार्थम् एकवचनमेकाभिप्रायमलंकारध्वजनार्थम् वपुषीति एतेनएकाव
यवमात्रेअलंकारशंकानिरस्ता तनोतीतिबहुकालावृत्तिरूपोविस्तारोयेयंपः वहुवयवचायकतत्रयस्तत्स्ववपुषीत्यनेनैवनो
क्तत्वात् तत्पदेतत्प्रभाप्रसारणात् देसे शुभावयवानामदृष्टप्रलाभार्थम् भूषापदेजनोत्तरचमत्कारमात्रजनकत्वार्थम् अतएवा
ह प्रभुरिति शोभेनततापशभूषादानसामर्थ्यम् तथाचनायिकाप्रतियोगिकप्रभुत्वस्यनायकेलाभात्तस्यतदधीनतेयंप प्रति
त्वितिपाठेप्ययमेवाभिप्रायः सर्वोतिस्वाभिप्रायगोपनार्थम् यमततमेतत्रप्रतियोगिप्पाकोत्तायामस्येवार्थतः प्रतियोगित्वमभिम
तं शाहेयोपादानस्याः नवश्यकत्वात् तथाचवामनः वहुत्वप्रतियोगिपिद्यायामप्यातिशयनिकाइति तत्तुनयनयोरेतत्तालेख्य
वधानेतस्याउक्तः तन्मात्रभूदितिज्ञानवान् भूषणाभावनिषेधाय नकल्पतीतिदेहेनसहृहनसंयोजयतीत्यर्थः विश
देनभूषणानांवैशिष्ट्यसूचनेकोनपदेनतत्सूच्यते तदाहभरतः अन्यनारीसमुद्भूतविह्नयस्तनदृश्यते अथवेवाशारीरैवासकां
तइतिभाष्यते तथाचभूषणानांवादृष्टविशेषितात् अपरिधायनेसर्वदादर्शनोत्कंठादेयात्येमातिशयसूचनम् अतएव

श्री॰
रस॰
मं॰टी॰
३५
35

धन्यतमासीत्यनेन ध्वननात् मानतमिति व्यतिरेको व्यंग्यः धन्यासि याकथयसि प्रियसंगमेपि विस्रब्धचाटुवचनानि रतान्तरेषु नीवींप्र
ति प्रणिहितेन करेण प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामीत्यादिवत् नन्वयतिरेकशरीरस्योभयघटितत्वाद्धन्यतमत्वा
शस्य शाब्दत्वात् कथं व्यंग्यत्वमिति वाच्यम् विशिष्टस्यैतदुपपत्तेः वर्णनायिकाधर्मिकधन्यतमत्वस्य व्यतिरेकघटकत्वात् सेवो
ध्वननायिकानिष्ठत्वेन तस्य शाब्दत्वेपीतीनावपि द्वितिविरहात् नवनायकस्नेहविषयताभावे धन्यतमत्वानुपपत्त्या तदन्वयेबाध
निर्णयात् अथ धन्यतमा शशीति लक्षणावश्यकत्वमिति वाच्यम् तत्स्नेहविषयताभावस्य वाक्यार्थबोधात्पूर्वमनवगतत्वेनान्व
यानुपपत्तेरभावात् कलयतीति अत्र दोषारिति समस्यते उपमातमिति भावे ल्युट् कमलप्रतियोगिकं सादृश्यं नेत्रयोः
कलयति वर्णयति तथा च कमलप्रतियोगिकसादृश्यसमं नेत्रानुयोगिकत्वेन कथनं ततो लब्धगुणवतोस्तयोस्तिरस्कारः प
र्यवसन्नमेवेति भावः वाचिपकस्यामपि सुधारसस्य अमृतमाधुर्यस्य वाचामप्रथयति प्रख्यापयति वत प्रशंसाभिप्रायेणेति
भावः रसस्यैत्यत्र प्रयोजनते षष्ठ्यर्थः सुधासादृश्यस्यैव वाचि वर्णयत्वात् तथा च माधुर्यविशेषरूपधर्मनिमित्तकं सुधाप्रति
योगिकसादृश्यं वदतीत्यर्थः पूर्ववदभिप्रायः यद्वा रसरुति भावे क्त सुधायाः इति कर्तृकर्मणि षष्ठी रस्यमानासुधेति
यावत् अमृतरसप्रस्यंदमाधीकमयीति कुसुमांजलिश्लोके उपायकत्वात् तथा व्याख्यानात् उदेव तिनिरूपितं सिद्धान्तसुधानिधौसावेया
तकेयगितिसूत्रेः स्वामिः रस्यमानेत्यनेनामृतरसस्याद्यादात्म्यारोपितान्निरूपितेसामेमहाविनवक्रमई सिति व्यंग्यम् ३५

सखीति प्रश्नेपोगितस्य वचने किमाचरामि यतादृशायासोवितंतप्रियविषयकं कार्यं मदीयजिज्ञासाविषय इति बोधः प्रश्नेन कथ्य-
तीयत्वादेषेपि कथयेति वचनम् अत्र प्रियापराधीनात्वोपादेः कथनीयत्वबाहुल्यार्थम् तत्र नायकस्य पूर्वोक्तौ सहृदनेपरदोषेष्व
नौद्धत्ये कदाचित्कल्लवारणायत्तालिकरस्थवधूवकारणाएकवारं डपालेभेन हृपादेव तिरस्कृते दोषत्वेन स्वकारोपापनिहितहेतना
त् अजनीत्यनेन नायकभयात्संप्रत्येव सहनशीलत्वमिति शंकानिषेधः संप्रति पूर्वकालीनतद्व्याहननयेसाहजिकत्वस्य चनार्थेन स्वा
वनहि स्वभावाः पर्यन्तयोगमर्हन्तीति भावः उपमेयस्योपमानप्रतियोगिकसादृश्याकिंचित्प्रतिरूपं येयत्ति प्रतीपविशेषालंकारः
स्वयमेव कथनीयत्वेनोक्तस्य सहजनीत्यादिना निषेधादाक्षेपभेदः तयोपादिष्टस्याभनडुपलंभादेईक्षरत्वादिति भावः आक्षेपः स्व
यमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणादित्युक्तेः केचित्तु कलयति प्रयत्नेन सुकान्तेरुत्सस्यसहमंनेविशेषणाद्वयमित्याहुः मानो द्विविध
मानः कोपः सत्वेर्ष्याप्रणयेर्ष्यासमुद्भवः द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यपि एतदुक्तं दर्पणे प्रेम्णः कुटिलगामितया को-
पो यः कारणं विना सिद्धापराधातिरिक्तहेतुजन्यः कोपः प्रणयमानः द्वयोरिति कदाचिन्नायिकायाः कदाचिन्नायकस्येत्यर्थः आद्यो
यथा सानायनोदनविनोदननेगिरीशभासेवकुंचितनंदिकेः भेतंभवीमिशवितेडरितेभवानि नम्रीभवानिचनमेषिसरोजयोस्त्ते
द्वितीयो यथा अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः साहं सैः स्थिरकौतुकाविरमभूद्गोदावरीसैकते आयांत्यापरिडुर्गमा
यितमिव त्वां वीक्ष्य हद्रस्तयाकातर्यादरविंदकुड्मलः निभोमृग्यः प्रणामांजलिः श्रीरामे प्रतिलक्ष्मणस्येयमुक्तिः यद्वयोर्द्वेगपयथा प

श्री॰
रस॰
ज॰टी॰
३६
36

कस्मिंश्शयनेपराङ्मुखतयावीतोत्तरंताम्यतोरन्योन्यस्यहृदिस्थितेप्यनुनयेसंरक्षतोर्गौरवं दंपत्योःशनकैःरपांगवलनान्मि॰
श्रीभवच्चक्षुषोर्भग्नोमानकलिः सहासरभसंव्यासक्तकंठग्रहः इदंभेदप्रकृतानुपयुक्ततापेक्ष्यईर्ष्यामानमाह प्रियेयेति
यद्यपिकोपपदपदार्थचेष्टानस्यालक्तकार्यत्वात् तथापिमानवतीतिव्यवहारस्यतज्जन्यचेष्टावत्त्वामेवदर्शनात् तथोक्तम्
निवर्तकमुखेनतदपनयोपायज्ञानार्थंलक्षति अल्पेति तत्राग्रेअन्यथासिद्धेत्यादिनावक्ष्यति अपनयोनिवृत्तिः प्रतियोगि
नेयत्नस्त्वपायार्थः अल्पोपायजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वमित्यर्थः एवमग्रेपियोज्यम् नायककृतोपायमात्रजन्यानिवृत्तिप्रति
योग्यपिमानोस्तित्वाशंक्याह असाध्यश्चेति रसाभासरावेति अयमाशयः मानोहिविप्रलंभविशेषणद्वारासंभोगोत्कर्षाधा
यकतयारसोपयोगीनत्वस्वरूपेण तदुक्तम् नविनाविप्रलंभेनसंभोगःपुष्टिमश्नुते कषायितेहिवस्त्रादौभूयान्रागोविवर्द्ध
ते अप्यन्यत्राप्युक्तं तत्रैवसुपोषितेरत्नमिवसंभुज्यतेरमिरिति तथाच तादृशमानस्यसतेपिरसानुपकारकत्वान्नात्रनिरूपण
मर्हमिति संशतिकारणमुखेनलक्षयति अपरेति दर्शनादीत्यादिपदेसंभाषणादिपरिग्रहः गोत्रस्खलनेस्वनामस्त्रावारणीयेनायिको
त्तरणीयेनायिकांतरनामोच्चारणं आदिपदेस्वप्नादिपरिग्रहः गमपदेनतत्संभोगचिह्नदर्शनपरं तदुक्तंसाहित्यदर्पणे पत्युरन्यप्रिया
संगेदृष्टेनुमितेश्रुते ईर्ष्यामानोभवेत्स्त्रीणांतत्रत्वनुमितिस्त्रिधा उत्स्वप्नायितभोगांकगोत्रस्खलनसंभवा तत्रस्वप्नापि
तस्यतद्विषयककर्मेसनाच्चमायकान्तम् यावत्सेनगतेनागमेससोमन्नप्रभाषते इतिनीतिप्रत्योक्ते एवंगोत्रस्खलनेस्पष्टमन ३६

साख्यायतितद्दावदत्तीतिश्रुतेः भोगोकात्त्वनवेद्यतादयः तेषामनुरागमकार्य्यसंभोगानुनायकत्वमेवेतितजन्मसगुरुत्वे ग्रल्प
त्वादेवनत्वगततमादाह अन्यथासिद्धेति ततैवश्देमानतिहृत्यर्थेम् नायकेनतत्सुकुमितेनाटस्थानितानायकानिष्टत्वानाविषयत्वम्
तत्रनायकपत्न्यानुपयाधेवनागजितादौतडपाधेश्लेषणादौवक्तव्यमित्यवधेयम् कुतूहलादौत्यादिपदेनासादिपरे इदेवरसो
तरमित्युच्यते यथाविग्रहात्वशयनेपराङ्मुखीनीतमवलाः सततवे आवकोत्तयनशाहविल्कवास्ताः स्वयंप्रविशतीर्भगोतरे
एवंप्रसस्त्ववुंवनादिक्रमपियाह्य यथा तस्याः साङ्गविलेपनस्नानतटप्रश्लेषमङ्गाकितोकिंवल्सरणा नन्तियतिकरव्याजेन
गोपायते इत्युक्तेकतदित्वदीर्घसहः सानत्तेप्रमाङ्गमयासाश्लिष्टात्वमसेननतत्स्वयशातेयावतडिस्रतम् एवंवभोगोकः
दर्शनजन्यसगुरुत्वमेवेत्यादिहत्सगोएवेतिवोध्यम् गोत्रसंवलनादिजन्मनायिकाविरुहत्वदर्शनात् यथा एकस्मिन्शयने
विपक्षरमणीनामग्रहेमगधयास्पः कोपपराङ्मुखेन्नपितयाचाहनिकुर्वेत्रपि आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णींस्थितस्तत्र
णेमाक्षत्तमप्रवेत्समंदवलितग्रीवंउनर्वीक्षितः अन्यथावादशापथयोः एवांतर्भावः अन्यथावादोयथा नेत्रनेवित्ततमदीक्षक
णोलभ्रमोकिंनामकुवयस्मिवुदिगोवलत्वं तत्रावकीनवदनावुहृहस्समेवदेसपतः प्रतिभातितत्र शापथोयथोत्रेसजवस्य
तेवरणयतनेनतिभूषणदानोपलक्षणं तदुक्तंसाहित्यदर्पणे सामभेदोथदानंचनत्युपेक्षेरसांतरे तद्भगायपतिः कुर्यो
त्पडुपायान्वितिक्रमात् तत्रप्रियवचः सामभेदस्तत्सख्युपार्जनं दानंव्याजेनभूषादेः पादयोः पतनंनतिः १ सामादौतुपः

श्री० रस० मं०टी० ३७
37

तिलीणेस्वाडपेक्षावधीरणं १ रमसस्वामरुर्षदि कोपसंशोरसांतरम् २ उपाह भगवान्भरतः सामैवोपप्रदानेवदंडो भेद स्तथैव च
उपेक्षा चैव कर्तव्या स्त्रीणां विषये सति १ न चास्मिन्ममैव वर्तते दासोहं त्वं च मे प्रिया पदाम्भोपेक्षाणकृतेन तस्मात्मामभिसंस्थिते २ काले
काले प्रदानं तद्वंधने विभवमात्रया निमित्तांतरकृतेनापवदनमितिसंस्थिते ३ भेदस्तान्नियमोहतोपायेदोषदर्शनम् वेवनेताड
नेचापि दंडरूपमभिधीयते ४ सत्यसंबंधान्नेहस्वाल्प सोपप्रदानतः उत्पान्नुवहभावांश्च मेदेन प्रतिपादयेत ५ उपावार
समारब्धेतन्यभावे सम्यगारोपिते दंडः पातयितव्यो हि मुक्ताताडनबंधनैः ६ सामादीनां प्रयोगेन परिक्लीणे यथाक्रमे नमवेहश०
मात्वातामपेक्षेतबुद्धिमान् ८ इदं च पारदारिकप्रकरणोक्तमपि आकांक्षावशात्मानेप्यविरुद्धमितिबोध्यम् अतएव शागके
भावग्रहीणिनासणांकार्पणासदनाश्रमैः यैनैकप्पनितवानारीकुद्धावापिप्रसीदति १ लब्धामर्षप्रदानेन कलाज्ञानेन वं
दितो वक्रगेवापि चात्यर्थंवल्लहस्ताकमालिनी २ प्रहर्षदेषिणीमिष्टैः कथायोगोरूपक्रमेत् वालामपिक्रीडितकैः भीरुसा
श्वासनेन च ३ गर्वितां नोचसेवाभिरद्वातां शिल्पदर्शनैः इत्यत्मेघादिका खेदांबुभिरिति शांतेरु. पदं यस्याः नासिकोद
देशे स्याद्दिनाडीशृंगां नोदरीश्वरशांदाणपरात्माक्षेमदिति माघः संबुध्याउदश्रेपिमानमस्यरूपेनालीति यन्यतरति केचित् पा
णेश्वरपदेन नक्तंतापसधस्मसहायवाम्मानस्पलतुतंस्पृवाले प्रवासमिति विशेष्याभावात्स्त्रीत्वातिरिक्तस्य विशेषणस्यानुपादा
नेतस्याश्चनादरणीयत्वं संजनार्थम् दिलोकयतिइतितुभयथापिभावलक्षणे सप्तमी अपिशब्दो मानोत्पत्तिकालेपितस्वत्स० ३०

निरूचतार्थः ख्यतुरामस्यागत्यात् खेदेनात्रै ओगपदं तदनुरागानवच्छेदकावयवनाहितंयथेजयति मानस्यापित्वात्मगुणत्वया॰
शरीरानवच्छेदेनोत्पत्तिर्नेसंतनवलीतिमुमितिपदतात्पर्यम् गुरुत्वकारसोवविच्छेनेसमरः कव्वनकिंचिदवयवावच्छेदेनपिक्कलमस्ति
पिक्कादितादित्वव् समीपिक्कलयंकिलोत्पत्तव॰ वावकिंनेसंजातकंटकं उभयगमिश्यानुपपत्तेर्नेोऽयंव कालीति स्वदयतो
तर्वत्सपकतेन शोभालिशयहेतुत्वात् तथाच मूलतः कुत्रपदं दासमीतिनविग्रः पिक्कलेकंटकितेवपुः नेपदस्पदात्समनदेता
त् अवच्छेदकतासंबंधेनशरीरेआनानुस्यानेोत्तमसमवायेनात्मन्यपितद्संभवादितिभावः तथाच अपरस्त्रीसंगमानाकारदः
शयामपिप्रियदर्शनेखेदादिवाच्यत्वेनाभावितविषयककोपोदयोत्रभावितत्वतिमात्पर्यम् यदिति ननुभ्रमःकोवात्रप्रति
पादयिषितः सपत्नीनामिपततन्नाम्नप्रकारकोवात्रस्यांतत्सपत्नीत्वप्रकारकोवा नाद्यः नायकेतत्संभवाननोत्सः अन्त्यस्या॰
नामरहणीयामितीकायां यत्र प्रमादवशात्सपत्नीनामोच्चारणेतेतस्यैवगोत्रस्खलनपदार्थत्वात् तत्रचोक्तभ्रमस्यानुपपत्तेः उक्तभ्र
मसंभवेनतस्यगोत्रस्खलनहेतुत्वन्नाभिकाभ्युपगमतेनतत्पमाप्यनार्थशापथकरणानुपपत्तेः नतुमंतानेनमानस्यैवोत्पत्यात
उपनायतायोगाच्च एतेनयत्सपत्नीनामोच्चारणंकृतेमनदीयंनामितिभ्रांत्यानतत्सपत्न्याइतिभ्रमेणेत्यर्थः इतिव्याख्यानंनिर
स्तम् उच्यते यदनेनगोत्रस्खलनेकृतइतितयोक्तंतत्रयदितवभ्रमोभविष्यतेइतिव्याख्येयम् ममात्तदीयमेवनामोक्तंतथैवतदे
षवृषणादसमयाक्रान्तमितिभावः तथाचतथैवतस्मिन्नावादितिमितिमत्सपत्नवत्साऽनेममैवनामियोक्तवान् तस्मात्प्रमाणंदिवेका

श्री· रस· मं·टी· ३८ 38

रयेदित्यर्थः अनेनअन्यथावादोव्यंजितः रोमालिरेवव्याजः सर्प्पः दीर्घत्वान्नीलत्वाच्च वालिसंस्पर्शमितिपाठस्तूपेक्ष्यः इकोङ्क
सोऽङ्ग्रोगालवस्येतिह्रस्वस्यअङ्गेतेषुअप्रग्रहत्वेः नवस्त्रापोःस्वेदसोरित्यस्यावकाशः संज्ञाताभावात् तत्स्पर्शस्यतदनुमतिंविनानौः विला
कारयेत्कसंपदेनत्वावच्छेदेनस्पर्शसूचनार्थत्व् मणिमंत्रादिकपटविरहार्थमित्यपरे दर्शितस्येति एतेनसपत्न्यातदुपभोगस्या
तिडः सः तत्सूचनम् अवणेअप्रमाणस्यापिसंभवात् इदेति शाह्यपेतयावाल्लघस्यात्मगतः प्रामाण्यग्रहादित्यर्थः वाल्ल
घत्वस्यापिन्नमतत्संभवेतितिरिति प्रमात्वंजनार्थेलाभपदम्नत्रमांगतसूचनार्थंदेशपदंतदेकदेशावच्छिन्नत्ववारणार्थं एतेनागत
मात्रस्यनायकस्यभालदेशेदृष्टिपातोकातन्मुखेनिरीक्षकंठावज्यते वरणपदस्यसपत्नीपदसाकांक्षत्वेपिगमकत्वात्समासः श्री
घ्रालाक्तकसंगोसर्वावच्छेदेनरक्ततानस्यात्तुवनमात्रमादित्यापिपर्य्यवसानसंभवादाभ्यांतरदर्पयंतादेपोपिनस्यादतस्तरणेतक्तं
तुपुरादिसंगस्यदुर्विज्ञेयत्वयाअलक्तकेतिइवत्वेनभालेतत्संक्रांतिसंभवात् अक्तस्यतस्यापितद्विधत्वात् पिंरंजमिति रंजितमि·
पाठांतरंस्त्रीपत्ववारणायसपत्न्याइति एवंचपरकीयासंगमस्यलोकापवादभीत्यापिपरित्याज्यत्वेत्स्यात्सपत्न्यनुरागस्यतननत्वेति
ईर्ष्यातिशयोव्यंग्यः तथावसपत्नीचरणालक्तकरंकभालविशेष्यकत्वाल्लघमात्रेव्याख्येयम् वस्तुतोरंजितत्वेपितदप्रकारकभाल
वाल्लघोत्सत्याकोपानुदयात् सटषाइति सौंदर्य्यविशेषशालितात्प्योपभोगासहिस्त्वंनेटकपदस्यज्ञानार्थेतयाः नुमानसाम
र्थ्यंवव्यंग्यम् नेत्रयुगलस्यगमयत्कारेणनाभिमुखेनात्रपतस्येतिकोणेनेत्रशंतः तत्रभासादीस्यासकोपेतिर्थ्येगनिरीक्षण ३८

दृशायामित्यर्थः श्रवणसंवेष्टिमौक्तिकस्तबकफलानि शिखरीयमाणिक्यतुल्यानि बभूवुः नेत्राकृष्टसंपर्कादिति तद्गुणालंकारः तत्क्ष
णस्वगुणः त्यागादन्यदीयगुणग्रहणं इति तल्लक्षणात् केचित्तु कोणभासः शोणदीप्तय इति प्रथमान्तं पठित्वा स्फटिकमुक्ताः कर्णोपान्तप्रे
रिताः सत्यो रक्ता बभूवुरिति व्याचक्षुः वस्तुतो भासश्शब्दस्य पंचम्यंतमाश्रित्य शुभ्रौक्तिकप्रकर्षो व्याख्येयः यत्तु तृतीयान्तपाठे स्फटिकमुक्ताः
श्रवणयोरुपसक्ताफलानि श्रुत्योत्रायकेन नन्तत्प्रसादनार्थमानीतानि यद्वा यदा वननतनायककर्णाभरणमौक्तिकानीति तदस
त् स्फटितपदवैयर्थ्यात् कर्णावतंसादिपदे कर्णादित्रिनिमित्तिः सन्निधानादिबोधार्थमिति वामनकाव्यप्रकाशादिसिद्धान्ततात् दान
स्य प्रथममनुपयोगाच्च सामान्येतरमेवतस्याविहितत्वात् मानात्पूर्वमेव नायकस्य वरणयातानौचित्याच्च स्वापराधस्य स्वयमे
वानुज्ञायमानत्वादित्यादिसंगतेश्च नायकश्रोत्रमौक्तिकावच्छेदेनैव दृष्टिपातजीवाभावाच्च शिखरं शैलसहस्रत्वात्तदुपक्रमस्य पक्व
दाडिमबीजाभमाणिक्यशकलेपि विवेति विश्वः यत्तु दाडिमबीजमदृश्यस्य इति व्याख्यानम् तदक्षकोशे दाडिमेत्यादेर्माणिक्यविशेष
णत्वानवबोधनिबंधनमित्युपेक्ष्यं श्रुतयश्च तन्वीश्यामा शिखरदशना पक्वबिंबाधरोष्ठीति कालिदासः यत्तु पर्वतशिखरतुल्यश्यामा जाताः इति व्याख्या
नम् तदपूर्वमपेक्षम् कोपे श्यामतानौचित्यादिति केचित् अन्ये तु शिखरीव वह्निस्तस्य रोपो वाणस्तत्सैव मालक्ष्मीपालामिति पा
ठपत्यासमाश्रित्य व्याचक्षुः षोडशेति तथाहि मुग्धा तावदेकैव मध्याप्रगल्भयोः प्रत्येकं धीराधीराधीराधीरा चेति षड्विधाः
तेपि ज्येष्ठाकनिष्ठेति द्विविधाः इति द्वादश भेदा इति संकलनया त्रयोदश स्वीयाभेदाः परकीया परोढा कन्यका चेति द्विविधा

श्री:
रस०
जं०टी०
३९
३९

सामान्याऽनेकविधेति मिलिता षोडश भेदाः तास्ववस्थया प्रकारेणाष्टविधा इति अष्टाविंशत्यधिकं शतं तासामुत्तममध्यमा
धमभेदेन प्रत्येकं त्रैविध्यात्त्रये च चतुराशीतिश्च भेदाः तदुक्तं प्राचीनैः त्रयोदशविधा स्वपरांगनास्त्रीयादिविधा प्रत्येकावस्थानष्टा
ष्टावष्टाभेदतो मता पुनरप्यासौ त्रिविधाः सर्वाउत्तमाधममध्यमाः त्र्यस्य शतत्रयं तासामशीतिश्चतुरोत्तरा जातिकालवयोवस्था
भावकंदर्पनायकैः इतराश्चाप्यसंख्याता नो का विस्तरभीतितः अष्टभेदानाह प्रोषितेति तथा च भगवान्भरतः तत्र वासकस-
ज्जा च विरहोत्कंठिता पि वा खंडिता विप्रलब्धा वा तथा प्रोषितभर्तृका तथाभिसारिका चैव इत्यष्टौ नायिकाः स्मृताः वाशब्दः समुच्च-
यार्थः वासकादिकल्पोपगमयो वेवार्थे च समुच्चयेऽर्थे इति विश्वः अत्र च निर्देशक्रमो न विवक्षितः तथा च विद्यानाथः स्वाधीनपतिका चै-
व तथा वासकसज्जिका विरहोत्कंठिता चैव विप्रलब्धा च खंडिता । कलहांतरिता चैव तथा प्रोषितभर्तृका तथाभिसारिकेति
ति क्रमाल्लक्षणमुच्यते साहित्यदर्पणे स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खंडिताथाभिसारिका कलहांतरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका । १
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कंठिता तथा अवस्थेति कालिकमव्याप्यवृत्तिं यत्स्वपरोपाधिनां यत्का विभाजकस्तद्धर्मः एव
कारव्यावृत्तिमाह जातिभेदेनेति तद्व्यक्तिनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितवरहितस्योपाधेर्नेतद्यातम् अन्यथा दिव्यत्वादावतरोपाधे
विद्याधरत्वादेरपि तथात्वप्रसंगाद्दिव्यत्वव्याप्यसंख्यात्वादेरपि तत्प्रसंगाच्चेत्याह भेदानेत्यतिनवेष्टापत्तिः तथाप्यनसहृततत्वा
त् नवविभागस्याधिकत्वादि सामान्यधर्मेणैव विभागो न तत्तद्व्याप्येन विद्याधरत्वादिनेति वाच्यं शास्त्रकारकृतविभाग एव तत्सा-

३९

मायानात् दिविनदिश्च भरताद्यैर्विभाजकत्वेनानुरक्तत्वात् ननु चेषो गंभीरताभिसंलग्नकुचत्वात् महाराष्ट्रीत्वादिकामशास्त्रेन द्य·
क्तिनिमित्तधर्मेणापि नायिकाभेदोऽस्त्वित्येतरत्निवेत्न तस्यास्तन्निगकथनमात्रपरतया विभागपरत्वाभावात् नहि महाराष्ट्रोद्भवस्त्रीत्वे
नेयकुचत्वस्य व्याप्यकामोत्थितासाम्यपि तदभावात् नापिव्यापके अन्यदेशीयस्त्रीषु तेगकुचत्वस्य सत्वेपि महाराष्ट्रोद्भवत्वविर
हात्त्रापि तेगकुचा महाराष्ट्रीति यव हरेत्येति परिभाषापरेतत् शास्त्रे लोके वा तादृशव्यवहाराभावात् स्यादेतत् तामास्यवनिता
तेन कालिकाव्याप्यहस्तिनवत् जन्मनः प्रभृतिवर्तमानत्वादिति चेन्न अनुरागचरितस्य नायिकाभाजकोपाधित्वेनात्र विवक्षित
त्वात् तस्य जन्मनः प्रभृत्यवर्तमानत्वात् स्यादेतत् पद्मिनीतदन्यविचित्रिणीतत्तः शंखिनीतदन्यहस्तिनीविड़ः उत्तमाधमभाषितात् दिं
नोहीयते प्रवर्तिरतेन रमिति विभागोपि तत्र नस्यात् तथाच विधानाथेनोक्तम् कामशास्त्रे सुप्रसिद्धाः पद्मिनी चित्रिणीप्रभृ
तयो जातिविशेषाश्चैवेति नैवम् सामान्यधर्मत्वमात्रेण जातित्वोक्तेः अन्यथा ब्राह्मणत्वादिजातिभिः संकरप्रसंगात् कमलमुकुल
मृद्वीकुल्लराजीवगंधः स्त्रतलयपसियस्याः सौरभं दिव्यमेव किंवेत्तमृगमहगार्त्रोभेत रक्तैव नेत्रेत्सनयुगलमनर्घ्यश्रीविडंबीमृगीतीत्या
दिव्यविशेषोपाधिरूपस्य पद्मिनीत्वादेः कालिकाव्याप्यहस्तित्वस्याऽनपायात् एतेन मृगीवडवीहस्तिनीत्वादयो पि व्याख्येयाः अत
एव देवासुराणां गंधर्वरक्षोनागपतत्रिणां पिशाचयक्षविद्याधराणांनरवाहनहस्तिनां १ मृगमीनोष्ट्रमकरखरसूकरवाजिनाम्
महिषच्छागजात्मानां तल्पशीलास्त्रियस्मृताः इतिभरतवाक्यमपि व्याख्यातम् स्त्रियागोयोगनयनास्थिराभेदनिमेषिणी सुरांगीदी

श्री॰
रस॰
ज॰टी॰
४०
40

स्वपेत्वाचदानसत्यार्जवान्विता १ स्वल्पच्छेदाप्रमरतास्वल्पभुक्सुरतप्रिया मत्तप्रगर्भरताहृष्टादेवशीलांगनामता २ इत्युपाधिरूप॰
स्यादेवसत्वादेर्य्यौवनपदवसंभवेनकालिकाव्याप्यहन्नितसमलभत्वात् एतेनजातिकालेतिपूर्वोपन्यस्तप्राचीनवचनमप्यपास्त्वा
नमित्यास्तांविस्तरः प्राचीनलेखेनेति पूर्वोक्तषोडशभेदानांमुग्धधाभेस्योक्तत्वात्षोडशभेदमध्येवमुग्धायाअपिनिवेशादिति
नवोढामितिसख्यादिसहकारेणतस्याअपिअभिसारादिसंभवात् विरहोत्कंठितत्वादेअस्वाधीनत्वादितिभावः केचित्परस्त्रियो
कन्यकोढेसंकेतात्पूर्वंविरहोत्कंठितेपव्याद्विदूषकादिभिः सहाभिसरेत्यावभिसारिकेकृतोपिसंकेतस्थानमप्राप्तेनायकेविप्र॰
लब्धेइतित्रिविधैरावतयोरस्वाधीनप्रिययोरवस्थांतरानुपपत्तिरित्याहुः तदसत् खंडितादिभेदानामपिवक्ष्यमाणरीत्योपपत्ते
सख्यादिद्वाराप्रियागमनादिनिश्चयेबाधकाभावात् देशांतरेतितथावभरतः गुरुकार्य्यांतरवशायस्यासप्रोषितः प्रियः सा
रुदालकके शांताभवेत्प्रोषितभर्तृका प्रवासश्चत्रिविधः तदुक्तंदर्पणे प्रवासोभिन्नदेशत्वंकार्य्याच्छापाच्चसंभ्रमात् भावीभ
वन्भूतइतित्रिधास्यात्तत्रकार्य्यजः स्वापः प्रसिद्धोयथा तांजानीयाः परमितकथांजीवितंमेद्वितीयंदूरीभूतेमयिसहचरीच॰
क्रवाकीमिवैकां गाढोत्कंठांगुरुषुदिवसेष्वेषुगच्छत्सुवालांजातांमन्येतहिनमथितांपद्मिनींवान्यरूपाम् १ संभ्रमोदिव्यमानुष
निर्घातोत्पातनादिजः विरहस्तुसमानदेशत्वेसतिगुर्वादिवशात्संभोगाभावः नवप्रवासस्यापिविरहांतर्भावोस्तुसमानदेशत्वस्य
नविशेषणप्रयोजनाभावादितिवाच्यम् अभिज्ञव्यवहारानुरोधेनैवलक्षणेरभावात् अन्यथाविरहोत्कंठिताप्रोषितभर्तृकयोर्भेदो २०

तरत्वापत्तेः तदुक्तं काव्यप्रदीपे वर्तमानवत्प्रयुक्तेऽपि तावपि स्वज्ञानद्वारा विप्रलम्भप्रयोजकाविति नाव्याप्तिः प्रवासपदेन स्वज्ञानेन लक्षणादे
तियत्तु ग्रन्थेन वसीनायिकेत्यभिधास्यते तत्प्रोषितमात्रम् भरतादिभिरनुक्तनायिकाभेदान्तरस्वीकारेण प्रमाणप्रयोजनयोरन्यतरस्या
प्यभावादिति रहस्यम् दुःखमिति तत्त्वेन तस्य लक्षणिकत्वादीति धाराभिप्रायेण तस्या ग्रथिति वक्तव्यादि व्यक्तिनुपपन्नतान्तरमिति क्रम
ग्रपि शब्दो भिधानायोग्यतस्तनार्थः वहतीति तिङः तपादुपवक्ष्येयान् सृजतीत्यादावुक्तं तत्पर्यवदर्शनात् वहंतितीशब्देरितिके वि
तु सर्वीति वक्रैयटः माणवकाय धर्मं ब्रूते इत्यपि भवति यदि धर्मेण कर्मणा माणवकस्याभिप्रैति तं भवति इति यत्तु सखीभ्यो गोपना
लज्जावत्त्वेनेति तत्र इति तल्लज्जयैतस्य साक्षान्वयेन वेरूपतायोगात् शैवालपदं शैत्यपातनार्थं वडं तेषु पनात्कलसन्निदेशविशेषार्थं
वा प्रावृतार्थं न स्वपित्येवेत्यर्थः नव शयनाभावे तद्द्वि वर्तनं किमर्थमिति वाच्यं तयोक्तेयेन शयनार्थं प्रथमे प्रहरेः यद्वा हस्तावके
देनापि तदा संयोगो भवतीति तिरश्चापातदोषम् कंठेऽस्य च्छेदकत्वे समस्यार्थः मदप्रमदपानादेर्वा भवंगदूदं विङः अंतवीष्म
तादशायां गिरिगह्वरद्दतम् दृशाक्रान्तधनेवियोगः दुःखप्रकाषनेः सहतेरिति सेत्स्यप्यसाडुर्वहतस्तवनम् यदिति क्रियाविशेषणे
अंतुजमसखीतितत्सहनानौ वितंसंयोपम् तत्रत्रिष्टुदुःखसहनं चेतो भवेद्वेदनतो गोपायितुमशक्यत्वात् अस्येषां तु परं दुःखस्य मन
व्यापोगान्नदनुमायकलिंगाभावाद्वाकप्रयोगाभावाच्च न तद्दोष इति भावः अथमर्थः आवेदनेऽस्मद्दुःखं शिशिरोपायप्रसंगाद्दि
तेवादुःखं वितोदोपायास्तुच्यतिरेके महोस्तनत्समरः वासइति वह्नवदितभावत्र्यसमदायवारणायवषइति परिषेयमात्र

श्री· रस· जं·टी· ५२

मित्यर्थः पूर्वकालीनात्तस्मात् विशिष्टभावत्वनावारणाय यदादितिये न पूर्वकाले भावितात्वादित्यर्थः तत्रापि ईर्ष्याभयसत्त्वावारणाय प्र-
वेति एवमुत्तरत्रापि योज्यं वलयपदं स्वेदजनकत्वार्थम् एषान्वितं वलीकद्यार्कोवेतजवनेषु उद्दत्तमरः एकषष्टिर्भवेत्कोवीतिभरतः
अधिकमसबन्धं भवतीति केचित् वस्तुतस्तु कोविदोषितभर्तृकोवमेतोतत्वेमेरलार्थे भूषणादिपरधारणं यस्यां सा वीरा इति वासकेति
यस्मिन्दिने यावदयोदिते तत्तोन्यूनानतिरिक्ततया श्रृंगारिणीति नमिति तद्वासानामर्थः अतएव स्वल्पदं संगच्छते उत्सवे विशिष्टानां ग्रह
णोचितत्वात् स्वजनस्तु प्रोषितभर्तृकायामदनोचितत्वात् तथा च भरतः चिन्तानिःश्वासखेदाश्रु तायाश्रितये तव सखीतोसंग
त्यागेन स्त्रान्त्यावस्थावलोकनैः १ ग्लानिर्दैन्याङ्गपातैते अशेषस्याशमनेनच निर्भूषणमृजातनं दुःखितकृदितेनच २ खंडि
ताविप्रलब्धावाकलहांतरितापि वा तथा प्रोषितकांता व भावानेतान्प्रयोजयेत् २ अधिकं सुंगापेनतया अतिरिक्तं भवति काप्रोषितस्या
दित्यर्थः किं निदाने किं कारणं एवांतावहद्धि रसेमाविते किंतत्तदंगकार्यपीदेवतदाधिक्यं तत्र चको हेतुरिति प्रश्नाभिप्रायः सर्वे
षोत्पत्तस्त्वनायस्तभावितितन्नायकमाह भृंगेति तेषां स्वत्वपक्षमात्रेण स्थापकताभावाद्वा वालेति स्तभंगेति जनानंदकरत्वार्थ
सौभाग्यं जनप्रियत्वमिति विज्ञाने स्वरः तथा च सविभ्रमस्तदकलालजाकार्यपोदयाच्च मदनाधिक्यासिति भावः सोत्पन्नप्रियप्रवास
दुःखादत्यविकारणं किमयिप्रतिपेधार्थे वावालेत्यत्र कुत्सितेत दुःखोदीपकत्वात् सुभगतम् जनांतरापेक्षं यद्वा भृंगाणां सुभगे
तदानंदत्वकुसुमसंसृष्टिकरत्वात् मालेति वालेति स्पर्शसौकुमार्यादेव्यंजने भुंजेति तापोपशमकत्वाव खेदकप्रातिसत्र ५२

नेदलेनितदवक्षोदेनांगसंयोगलाभार्थम् कुचांतरसंवलननिषेधायमपीत्युक्तम् विभक्तानांतेषांमुक्तानांपर्यायकतान्माले
त्युक्तम् तत्परत्वेनार्थः तत्प्रकृतत्ववनेमयद हारिमुक्तावलीदवक्षोदोसौभागपष्टिकेत्यमरः मुक्तानांउन्नमनंसदृशनार्थम् मौक्ति
कीत्युक्तम् कांचीपदेकांच्यामपिमौक्तिकीत्यस्यानवंगलाभार्थम् नेनोभयत्रतायापनोदकतंत्पर्यं मुक्तादिद्रुमवज्रेंद्रवैडूर्य
स्फटिकादिके मणिरत्नसंश्रेणीतंकषायस्वाडलेत्वनमितिवैद्यकोक्तेः प्रवसनीति सतिसमम्पायवासप्रस्थानयोस्तल्पका
लतम् एवकारोविशेषणेनिरासार्थः अन्यादिरवत्वसमानस्यप्रतियोगित्वेनान्वयः किंतुमद्भत्वन्वयः इहपाणिमूले
धमनीनाडीवर्ततेवानवेमप्यत्वरत्नातेनिर्णीते वाहोरितिषष्ठीकेचित् वस्तुतोवाहोस्वकाणाते वलयकर्तृपाणिमूलंप्रया
ति पानेप्रकर्षस्थानकृतयापाणिनेयदततं तेनकार्श्यपर्यवसानम् करसंगश्चमूलेयाधमनीजीवसाक्षिणीवैद्यकोक्तेः एतेन
मरणस्यजातत्वापत्तेरसंभविते अतएवाह हेतिविदानिष्प्राप्यार्थम् सर्वोदेश्चनितापरयोरुपः वलयस्यापनेचसौभाग्य
लक्षणतयावोध्यम् अत्रकार्श्यहेतुकवाहुवलयपाणिमूलसंयोगेउक्तजितासाहितकनारीसंयोगस्वरूपणाडतेवा मंदाक्रां
ताहते परकीयाचयोषितपतिकेत्यत्रपतिशब्दोजारपरः एवंसामान्यवनितापामपीतिकेचित् तत्र सामान्यवनितायाजा
रस्याप्यनन्वयात् स्वभर्तर्यभिमतेसतिस्वानुरागविषयपुरुषस्यजारपदार्थत्वात् तस्मादनुरागविषयमात्रपरिदृतिव्याख्येयम्
अस्त्ररितित्रनेनावषण्णास्यानस्तवनम् पश्चदलदानेसौभाग्यार्थधारणोदेशनेत्तेयं अस्याः प्रियश्चिरंजीवतुतिरक्षणा

श्री:
रस:
गं.टी.
४२
42

पादतस्यापि स्तनप्रेमविषयीभूतनायकेऽपि मंगलपर्य्यवसानादव्यपधारणीयत्वं स्वरूपम् अत एव तदपीनकं भ्रूसंज्ञया भ्रूव्यापारेण
गृह्यते स्वीकृयतेऽनेन तद्धस्तेन यद्यथानेन कोपे स्यात्तथापि द्विजस्य तेनापि समाधानं स्यादतः सपद इति स्पर्शोऽव्यवहितमेवेत्यर्थः
मम चरणपदं शोणापार्थके शोणकानिश्चयः ग्रहणेन तत्संस्पर्शविशेषेनापि तत्कोपनिवृत्तिः स्यादित्याशंकायामंगुलीदानेन भुक्षपत्रा
णं प्राहः श्रूयेते तिन कोपानमानं स्यादिति मम मर्मरेखाक्रमम् पाणिना न संस्पृष्टवत्य अस्य विम्बसेवान्वयं कुर्यात् अस्य स्व
योः पादवंदनेऽप्यत्र तन्त्ररेत्यादिना प्रामेत्तस्याः पदस्पर्शमपि न करोतीति तायमत्र दंतनखाः स्यादिति भियेत्यर्थः एतेन भ्रूसंज्ञये
त्यत एव पाणिग्रहत्याभिधानेन न चमत्कारावह मिति दोषाभासो निरस्त परिमेयायांवावत्वेस्म कदिदार्थ्यं ते कविन शाहः
त्र मिति काव्यमीमांसककसिद्धान्ताच पातेर्देवरपत्न्या इति केचित् तन्न देवरपदेन भर्तृकनिष्ठाने वरइति दीवरस्याम्यादि
मित्र कृत्वात् भ्रातृपदस्य च भर्तृभ्रातृमात्रपत्नीप्राकृतमयासंकोचातेचित्यात् तस्याच्चापि लौकिककलहादि त्रपायांतासो
पायेण परस्परद्वेषवत्वात् सहृहृदयस्य च वसिसहृदय न योग्य प्रस्तुतत्वं दीयते नतु कोपयगमेत तस्ते पिशुनः स्वासेऽपि न
मच्यते किं निति तत्परसाक्षिर्यं गपाचल्पादेपेष्यतावडम्बस्यासमो दोन तस्पर्शं देव्योवत्सहृदतां ताने माभूदिति तदभिप्रायः कृतव
हादपिकृत इति तत्पदार्थता डपेदं भ्रातृवचनेस्य सहृदयवचनेचोत देयते प्यावश्यकत्वान्न तन्मयवचनेऽस्तु पेहतम् किंचत्यादि
मूरसे विरोधात्सर्वोर्द्धवडम्बराद्धपिवरणे ह्येवाकौकवाकातप्रमयात् विरहेति विरहयदत्र विप्रलंभमात्रपरे पारिभाषि ४२

कविरहस्यउत्कण्ठाप्रकारणप्रवेशाहहरिणभाग्यमात् तेनविदितंज्ञातेनेत्युक्तः श्यामांतरंप्रेममदीयंविज्ञायदीयमेवविरहवतीनहिंसम्य
तीवप्रीतिमितीतिस्वविषयकमत्प्रेमविज्ञायेतियावदितिकेचित् तेविन्त्यम् विदितमित्यस्याऽनुपयोगापत्तेः नायकज्ञानवि
षयत्वेनायिकाज्ञानविषयत्वेवाप्रतिपादम् नाथः विज्ञायेत्यत एववयस्यांप्रत्येवोक्तः तत्रैवविरहस्याऽहेतुत्वात् इदंचपूर्वत्रापियोज्यं
तस्मादयमर्थः विरहदशायांविदितंलोकैरितिशेषः अन्यकृतालिंगेनतद्विप्रलंभानुमानतद्विलोकैर्नायकगमनानंतरंतस्मै
तदभिधानात्तस्यापितद्धानेभविष्यतीतिभावः तस्मात्स्वदेहादपिधनादप्यधिकंवस्तुमेमत्संरक्षणसमर्थकमिदंप्रेमपिधनस्यद
मन्त्वात् तस्मात्स्वांतरादस्मेतिकेचित् तच्चिंत्यमप्रयोजनत्वात् मदिवेति तत्कर्णसंयोगादस्मृत्यापत्तेः निवयमित्यक्षवाऽल्पार्थे
श्रेगांतरेतदनुपयोगादस्तीति एकनेत्राञ्जनगाढः विनेत्रमानाविलम् नास्त्येतिसर्वमरिचवर्णस्यशकानत्रप्रवेशः स्यादि
त्यर्थः संपूर्वादनेत्रादिनाउदकशाहस्यउदादेशः विंडपंकेनाणमात्रश्यामत्वसमर्थनम् वक्रत्वमविकेचमत्रवनार्थम् विसृजती
तिनेत्रविभागलाभः तेनवेगविशेषोव्यक्तः पुरयोषिदितिवस्तुतोपिविप्रलंभाभावव्यंजनार्थम् अंतरेवावस्थानेलोकैरा
लिंगाज्ञानाभावेनमदनुमानानुपपत्तेसाहारेति सन्निहिताभ्यंतरभागस्थत्वेसोकनवेदस्यापिसंभावितत्वात् देशेति अ
ल्पकालावस्थानेऽप्यञ्जदर्शनसत्वेपिचाभिसानादिविलंबेनविप्रलंभामितिनेस्यादतउपविष्टेतिचिरकालावस्थानलाभा
र्थं ननमयेयपुनेयेमालिनीभोगिलोकैरितिहतरत्नाकरः अन्योपभोगेति तथाचमरतः श्यामंगाढविनेयस्याःवासकेऽना

श्री. रस. मं.टी. ५२ 53

गमः प्रियः। तदनागमकर्तृत्वं खण्डितेत्यभिसंहितेति व्यासंगान्नायिकान्तरासक्तिरूपात् अन्यस्य विरहोत्कंठिताया भेदवाचकत्वात्
तत्पदमन्यसंभोगचिह्नाभावविशिष्टप्रियपदं तत्पदनागमने अन्यसंभोगचिह्नाभावविशिष्टप्रियस्यागमनाभावः स च
विशेषाभावमात्रप्रयुक्तो न त्वन्यसक्तिनिमित्तभेदान्तरस्योपयोगी चेति संभोगचिह्नाभावरूपविशेषणाभावप्रयुक्त एव ग्राह्यः तथा चान्य
संभोगचिह्नविशिष्टप्रियस्यागमनमेव संबोध्यः आगमनस्यापि सद्रूपत्वोऽङ्गः खण्डितात्वाजनकत्वादागमनदर्शनेत्युक्तौ वागमनपदवैयर्थ्याद
न्यपतिदर्शनेत्युक्तौ वागमनपदवैयर्थ्याद् न्यपतिदर्शनं जन्यतः खण्डितात्वाश्रयत्वेन लक्षणार्थे फलितः अत एव पश्चादुक्तं निदर्शनेत्यु
क्तौ वागमनपदवैयर्थ्याद्युक्तम्, यालसगतिः सविकं सरदं त्वयैवं विधपतिं दृष्ट्वैव मनस्यसंभवेत्सिया तीव्रासूयिपतवचनाशेषाद्
दूराः प्रवेपमानोष्ठी साधीतिसंभ्रमेतिवाचः शोभनत्वमभिनयं प्रयुज्यात् उपलक्षणमिति अन्यनायिकासंभोगोत्तरकालस्थितयोः
पतिरित्यपि प्रियमात्रपरे अन्यथा परकीयाया च प्रपयोगात् अत एवेति परांगनासंगजन्यमानवत्याः खण्डिताया भेदः कथमिति अ
त्रेदमुत्तरं अत्र मानवतीरूपेण मात्रार्थमुदाहृतं न तु मानवतीभेदान्तरं प्रेमसौन्दर्यगर्वितयोर्मानवत्याश्च पूर्वोक्तभेदेष्वपरिगणि
तत्वात् अन्यथा षोडशानां उक्तसंख्याविरोधेन तमादित्रैविध्येन बहुभेदापत्तेः षोडशानि रूपयिष्यते रेपता अन्यसंभोगोत्पादि निरू
प्यते ताः षोडश पञ्चाशद्भिश्चत्वारिंशद्भिरित्यादेः रुक्ततयानासंततिस्तु भेदान्तरत्वेना ऽनभिमतत्वात् एतेन हेतुदर्शनः कालेखण्डि
ताजन्यान्तमिति कालेमानवतीत्यपि न कल्पनीयम् पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंभोगचिह्नितः सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्या ५३

कथापिति । इत्यादिदर्पणादिलक्षणविरोधाच्च संभोगानुमितैर्वैशद्यादितिदिक् आदिपदंचिंतानिश्वासखेदेस्त्विति प्राशप
म्लभरतवाक्येउक्तात्रचमोक्तात्सस्परम् वक्ष्यइति मौग्ध्येनवाल्लवाम्पनायिकाकुचाभोगविक्षाज्ञानात्कलशांकितत्वभ्रमर
तिकेचित् तन्न कुचाश्लेषविच्छेदकलशसंस्थानस्याऽनुपपन्नत्वात् श्रुतरावच्छेदेनैवकुचाश्लेषात् तिर्यगवच्छिन्नपरिरंभेविक्षो
त्पन्नमक्लयैक्षणानुदयात् तत्रप्रमाणाभावाच्च कलशांकितत्वज्ञानेनविडितालक्षणस्याऽसंगतिप्रसंगाच्च तस्मात्प्रियस्यवक्षः
किंकुचांकितंकलशापादस्याध्यवसानलक्षणयाकुचपरंइति सखीप्रश्नमिच्छत्याइतियोज्यम् नवसखीप्रश्नेच्छाज्ञानेनापकस्यक
थमितिवाऽस्यसखीप्रश्नेच्छाज्ञानमपिकथमित्यस्यानुल्पत्वात् लिंगात्तदनुमानस्यापितुल्यत्वात् वक्षोऽंकेति स्तनालिंगनविक्षतके
वक्षोवीक्ष्यप्रसस्पतथावेदतिविरहात् दयितस्येति विक्षपदंकुंकुमादिपरंतच्चालिंगनेनस्तनमुद्रापरमितस्येदौर्घ्यपथ्यास्या
तथाननिश्वसितिलज्जाधीनः नाकिंचित्प्रियमप्रियंवामेवजल्पतिपूर्वंवक्रिंतुप्रभातेजलेनवदनंमुखंप्रक्षालयतीवालाश्रुपूर्णजला
नितिरयतिवदनक्षालनजलमेतदितिवुद्ध्यापरेषांग्रक्षतत्वज्ञानानुपपत्तेः कालांतरेवदनक्षालनेऽश्रुमेषांशंकास्यादतः प्रातरितिकुंकु
मादिनामार्जनस्यप्रकृतानुपयोगाजलेनेति नेत्रमात्रक्षालनेरोदनलाभंस्यादेवातः प्रातरिति तथावदनमिति तस्याप्येकभा
गावच्छेदेनक्षालनेतद्दोषनेनस्यादतः पयीति ग्रनेननिश्वासतत्संभीभाग्रुष्कपताउक्तानिश्वासेदीर्घत्वमाप्यवनिषिद्धत्वात् स्या
मिति विपक्षतेनायिकानिह्नपिनेयासम् पद्मलेपशास्त्रपद्मसुकेरशौर्यस्याः श्रेतुजनस्ययोःपादयोरलक्तकैःपावकदैवेरा

श्री·
रस·
ज०टी·
४४
४५

लिसंसमंताद्भजिते आननोमृदेयस्तनात् एषं मामहीत्य उत्तानकरणात् चरणप्रणामाद्वेतिभावः हृदयादिगतविक्रमावर
णसंभवादाननेति तत्रापि स्वल्पावयवावच्छेदेन यावकसंयोगे कदाचिद्दर्शनमपि स्यादतो लिप्तेति स्वल्पयावकावयवानामवे·
वहूवयवावच्छिन्नसंयोगेपि तथात्वात् आर्द्रेति आननतीकृतमिति विप्रलयेन पूर्वकाले आननत्वाभावदर्शनात् तत्कालीननतद
नमितसपत्नीसंयोगक्रोधजन्यम्लाननतमसलभ्यते एतच्चाननेत्यनेन नाम यद्विज्ञायत संगृणस्मनायामासक्तोगुणेन भित्त
एतस्मिन्ममासक्तिर्मर्दितं तनिवंयनेनिलजावतंव गमिति तन्न स्त्रीयातवायातात् एवं च नतेन मत्र तिर्यक्कृतमेव न तस्य
धोमुखत्वं श्रुतएव सहसैव क्रोधस्तानं भाम्यदिति आर्द्रीपदर्थवाक्येयः न नियमधीरा उत गाढविरोधात् हृत्त्वेपरुषेनोक्तवतीथी
रोतात् वाकारसमच्चयार्थः निश्वासैर्डः खजवाष्यैः कोष्मैरुष्णैरिति केचित् तन्नानिःश्वासपदस्य वाष्पवाचकताभावात् तस्मा
न्नितरां श्वासोष्णैः ष्मैर्निःश्वासैः सामानाधिकरण्येन संसर्गः नातिशैत्यनेकोष्णैवेति कर्मधारयः निश्वासंक्रोधवाष्पवनाकरो
दिति यावत् मानवितिश्च गीतिकेवित् तन्न मंगलमितिसमासोवा विशेषासंगनाभीरुः कामिनी वामलोचनेत्यमरः अंग
प्रशस्तमस्यासुति यामादित्वान्न प्रत्ययः अंगात्कल्याणे इति नदंतर्गणसूत्रे तथा च प्रशस्तप्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थे स च संबंधे प्रत्यया
र्थीतरे विशेषणं प्रशस्तांगवती स्त्रीति बोधः करतलादिति ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे वा त्यधिकरणे पंचमी स्वकरतले स्थाप·
यितेत्यर्थः तेन वाष्पादरम्भुवने आशाइग्निरुद्दर्शनयर्थ्यनतस्तुवनार्थः तत्र पावकमवलोकस्वयमेव मत्कोपकरणं ज्ञास्य ४४

८

तीतिभावः नवतेतत्तस्यज्ञानतात्पर्येयर्थ्ये मन्निष्ठज्ञानविषयत्वेसपत्नीभोगस्यतेनज्ञायतामित्यत्रतात्पर्यात् कांतमिति यतेन
स्वानुरागविषयत्वस्तवने निरोद्येतिपूर्ववत् वलयैःसपत्नीकंकणैः अंकितःकंठदेशोयस्यतद्वात्कंठपरिरंभादितिभावः परे
भ्योऽन्येभ्योऽभियाभीत्याभयभीतिभीतिरिति वार्त्तिकात्समासः उत्कृष्टयाभीत्याप्राप्तभीत्यावेपतेत्यपिकेचित् प्रहृष्टाःकोध
प्रकाशिकाः [illegible] नयावमन्तुपक्रमेभवतः शोभसेस्वाप्तुष्टहोसिगच्छकस्माद्विज
वसेमानोम्यानीःप्रियायवत्तव्यपाहिरःदिस्थिता १ मृगाटयेति रक्षितवात्तर्ष्येस्तवने स्वलन्प्रकाशभीत्याविच्छि
त्तौभ्रष्टरोऽभ्युपवाहोयेत्रुसमयम्गूरूत्तीदर्शनेनप्रकाशायत्मानयनांतेति एतानामपिविरेतत्रम्यामेदोषतादवस्थ्य अतः
पानेतिविषयांतरसेवारयववधानविशिष्टाः सकृत्यातेदृश्यातदभिप्रायानवबोधाद्धृत्तम् तथाप्रोत्साहनेकार्थम
नरागान्रुकीर्तने यथोत्कर्षकथनेयेवतथाभावप्रदर्शनेइतिहृतीहत्येपुभरतोस्मातदन्यत्रवाहेस्वमेप्यनन्तुरक्तइमादेनीयक
तेदर्शोस्यहत्यासेवहतसमयेपूर्वमुक्तत्वा महिसेवादेनतयाहंशतीरितिसभिप्रायेण हतीतिरहस्थिरेरत्नेनेनयनातानाक
दाविदन्यत्रसेवारेपिसैवयत्नेनन्वादवपवेतिवरपम् निदर्शितेइतिकेचित् उरस्तवेतिउरःइसाश्लेषव्याप्यस्तत्विद्धतैवत्रयम्
तवेतिपूर्वप्रतिज्ञातवैपरीत्य इदमितिप्रसन्दातेपयोधरपदेस्तनएवपयोधरामेघः इतिश्लेषमूलकाभेदारोपेणरसवृत्ताबेजनः
हाराटव्यालिंगनस्तवनार्थे अतएवांकितत्वंसंगच्छतेस्तनस्थास्यसामान्यवनितापाइतिकेचित् तत्रस्वभिन्ननायिकामांत्रस्य

वाच्यत्वात् वाह्येचाभ्यंतरेचैवड्विधोन्मादिनेत्युक्तिः क्वचित् नकुप्यति नवाहंतिसाद्गमोपरिकीर्तिते तिमस्तेः अंगीकृते तं देयत्वेन प्र
तिज्ञाते मयीत्यनेन सौंदर्यविशेषशालित्वं गम्यं तेनैव प्रतिज्ञातधनस्य बहुत्वं रूपोत्कर्षेणैव तदुत्कर्षेति मयीति समस्यास्वा
स्यतदाधाधारत्वस्तवनात्प्रतिज्ञासमयपयवमदीयस्तनसंपत्याः वशपदेयत्वस्तवने प्रबलत्वे वलात्कारग्रहणे वैरस्यपर्यवसाना
त् वेत इति मुख्यरागादेरभिन्नत्वस्तवनार्थं प्रयतमत्वे [illegible]तेनेनतदिति केचित् वारस्त्रीगणिकावेश्येत्यमरः अत्र शुद्धषकर
कंकणयुक्तत्वोचितत्वात् कथकणानमित्याशंकां कंकणादिविशेषस्यानुभववदे[illegible]उलिकस्य शाहसंभवोप्यस्तीति केचित् करतलमि
त्येव पाठः क्वणत्कनककंकणमिति तत् क्रियाविशेषणं कंकणस्यैवेश्यापायायवेत्यन्येवेश्यां कंकणस्य शाहसंभवोप्य इति कश्चित्
करतलमित्येव पाठः क्वणत्कनककंकणमिति तत्क्रियाविशेषणं कंकणस्यैवेश्यायायवेत्यन्ये वेश्याकंकणस्य ग्रहणेनैव
नायककरकंकणस्य क्वणनेनेति तद्रहस्यम् आकर्षणे फलोपहितत्वलाभार्थं संग्राहः जसौजसः पलावरुग्रहपतिस्पृह
यष्वीगुरुरिति वृत्तरत्नाकरः पतिमिति प्रियमात्रपरम् अवमत्य तदनुनयमसहीना अवमत्येति तत्कारसहितं पाठान्तरम्
अन्नानासिकलोपस्य वालयीति वैकल्पिकत्वात् इति तदभिप्रायः सवाशुकः मांतानि[illegible]वानां तानि देवनादीनां नित्यमिति यव
स्थितविकल्पस्याकरसिद्धत्वात् पश्चादिति त्वापमत्ययार्थप्रदर्शनमात्रं परितमांस्वविशेषाकानुचित कमेकार्टेकत्वप्रकारः
कत्वानाश्रयाप्रियावमानजन्यपश्चात्तापवतीत्यर्थः तदंकंमनिना ईर्ष्याकलहसेतमोयस्य नागच्छति प्रियः सामर्षेव ४५

नो

शसेनमाकहृहोनरितामवेत् अमर्षवशेनप्रियानुनयप्रस्तावानकालिनेनेत्यर्थः अनुनयतीति अनुनयः स्वप्रयोज्यक्रोधाभाव
संपत्तिनानुयतिषः तिनिष्ठोयः क्रोधाभावस्तदनुकूलव्यापारं न करोतीत्यर्थः सखीजनायापि किं विज्ञप्रियोऽनुनीयतामीत्यादि
नकथयति उभयत्रलज्जमानेति हेतुः मलयानिलपदं वसंतस्तवनद्वाराकामवेदनावाहुल्यलाभार्थम् प्रसरतीति उद्दीर
णेवेगे विरायनायकमिलनपर्यंतेपसृत्यैवि वर्ययन्तरसेवावरहिते अन्तस्थितेवहतिदयातिजडतानामिसर्वेकार्याप्रतिप
त्तिरितिभरतः विरमतीतिकथनम् सहसोतिवेदनेविनाविद्वेदुःखेनविरमतिनमंदीभवति सखीनोसंप्रलापस्येति
पूर्वोक्तभरतवचनादनुभावाच्च तस्यदुःखमात्रमहेतुत्वात् कथनेविकीर्षितेसतिकापिदुर्वारालज्जासमुपैतिउपतिष्ठते संप
दंप्रतिवधोपधानस्तवनार्थम् लज्जयाकथयितुंनशक्नोतीतिभावः कथ्यतेनेनेतिकथनेकरणेल्युट् कथनानुकूलोव्यापार
इतियावत् सखवर्क्तासुप्रपंचव्याप्तः लज्जाविरहविशिष्टस्यैवतस्यदुःखनिवेदनानुकूलशब्दोच्चारणहेतुत्वात् लज्जासत्वेप्र
तिबंधकसंपत्तेरीतिफलितेपकलहंपत्सुः स्वकर्तृकमवमानंसखीभ्योवक्तुमवक्तुमेववरोचयत पूर्वोक्तहेतुद्वयवशादधोमुखी
नायकव्यापारप्रतिबंधदुःखवशात् यतलज्जावशादितितत्रउक्तेस्थाहृदयकालेतदभावात् अत्रोत्सुक्यकालज्जयोः संधिः अक
रोदिति नायिकास्वनेत्राणीत्यत्याहेति केचित् तथाहि हेनेत्रप्राणेमानेरक्तेतेकिंकस्मादकरोः मोप्रसादयतेनायकेश
तीतिभावः हेकरपद्मनजेनंवाकिमकार्षीरसमेतेजिह्वे कृपाकोपेनकलहं किं प्रथाः कृतवतीनेत्राः अहणपादीनामम

याः नृपपत्न्याः क्रोधमात्रज्ञापककलहकारिण्यास्तव महानेवापराधः एवं च सत्यायापरत्वमनौचित्यमिति व्यंग्यम् अथवा सान्तरा
गवीक्षणेन तस्य विवेकमधुरालापादिभिर्भवद्भिरेव तत्खिन्नस्य मत्प्रियस्य करणाद्भवतामनुपालंभनीयत्वपादेवमेवात्रापराध्यतेत्याह
हितमिति हितमायति सुखमिति विज्ञानेश्वरः दैवदृष्टादृष्टं प्रतिकूलं दैवं येषां वाहिताग्न्यादिष्विति निष्ठायाः परनिपातः दैवेत
दृष्टाहृतिवायोग्यम् अपरे त्वाहुः सखीं प्रति नायिका प्रत्याह हेऽत्र मत्तेरसान मित्तेनेज्ञानरागादिकलहप्रयत्नैर्नेकृतो विहितवत्यसि
हित [illegible] मर्थमित्यपि तत्त्वमेवेति यत्तु नायिकापरितापादर्शनेन लक्षणासंगत्याः व्याख्यानमेवैतदिति तदसत् नायकस्य
व्याख्यानमेवैतदिति तदसत् जन्मप्रभृत्याज्ञापवीप्रत्येवतनाटशोरवतारात्लक्षणासंगतेः सम्यक्त्वात् अतएव हितपदं संगच्छते·
आयति सुखे तदप्रत्याख्यानेमेव प्रत्याख्यानेनायमीदृशः खिन्नमेव तत्तदोपस्थितमिति यत्तेन करपल्लवतर्जनेनैवेति पाठो व्याख्यातः करप
ल्लवेति रोधमिति पाठान्तरे तत्र सर्वो कार्यस्य संभवत्येवेति स्पष्टं तत्कुवादिस्यशैली यत्तेन स्वकरपल्लवेन निरोधं न दृष्टप्रति·
बंधकृतो काषीः पल्लवपदं तत्कृतमर्दनादेरपि सुखावहत्वसूचनार्थम् भर्तेरिति नायिका सखीं प्राह मातरिति स्वहितैषित
त्वंजनद्वाराऽऽत्वातिक्रमनिवेदनार्हत्वव्यंजनार्थम् यस्येति समानाधिकरणषष्ठीयद्रूपस्य भर्तेः प्रियस्य कृतेतदर्थमितिया
वत् यत्कृते रोदन्निशृरूणीमश्रतिमहीगुरुः श्वशुरादिर्लोकगुरुस्मृतिर्डल्लंघनात् केचित्तु यस्य कृते भर्तो गुरुरित्यन्वयः स्वमान्य·
भर्तेमामस्याऽतिमा स्वतेपितदनादराद्नेरप्यनादरश्चेतितत्रव्यवहितत्वात् गुरुपदैनैव भर्तृश्वश्वश्रुरयोरनादरालाभाव ४९

प्रतिबन्धकानादरश्च स्येवाग्रे प्रतिपाद्यत्वात् यदि पिलत्तु इत्यादि जेनो गरुत्वं तत्र से वोभ्य दिति तदपि न उद्देश्यविधेययोर्वैपरीत्य
प्रसंगात् अनौचित्यसमभिव्याहारविरोधात्प्रतिबन्धकानादरस्यैवाग्रे प्रतिपाद्यत्वाद त्रापि तथात्वनिर्णयात् समज्यापरिषद्गो
ष्ठीत्यमरः सायार्थो त्वत्तीनां ग्राम्यासाकनिष्ठीकृतत्व मनादरत्वात् विप्रत्ययेमनस्याग्रकानिष्टत्वलाभः यद्वा सर्वेगोष्ठि
नोसपत्न्यादीनां सभाया ग्राम्यातस्याग्रपवादजनकत्वात् केचित्तु गोष्ठीसंघटितासभाकनिष्ठीकृतत्वात् देकदेशस्य सतीत्वे ऽन्यासा
मपि तथात्वस्य लोकेन ज्ञानादिति भावइत्याहुः भुक्तात्मज्ञा यनाथे ध्यै मनोहृमिरचे चलेति दर्पणः प्रेमा भावकान्ति मुदी सिध्य
तथा माधुर्यमेव च धैर्यं प्रागल्भमौदार्यमित्येते स्युरयत्नजा इति भरतः को प्रबन्धे नेति स्वाधीनत्वस्याव प्रसरत्वाणीयत्वस्य स
चनं गौत मिति तज्ज्ञानेरेनि हनं चेवं समहवरीति हि तत्वे तत्तं वेग्यम् नीति पदं सर्वाश्रयणीयतार्थं स्त्रीजनस्य सहजाभरणत्वया पि
लजातृ ए न तस्य पतित्व के मर्थः श्रोतस्वनीति ववाह विशेषत्वात् डः स्लवन्तं वेग्यम् विडवदिति रागौक्ले स्तवनेऽस्त्र त्रपाधैर्ययो रू ।
स्तद्रूपसप्रतिबन्धकयोरनादरो न्येषां तज्ञान प्रतिबन्धकानामिति विभागः ॥ गुरुरित्य दृष्टभयस्यानादरो गोष्ठीति सजातीयभयस्य नी
तिरिति दृष्टजनांतर भयस्य श्रोतस्विनीति कारण विघटकस्येति विशेषः अवधीरत्व वज्ञायामिति कल्पद्रुमः हृत त्रियोते वहुव्रीहि
कर्मधारयो वा हतत्वेनिं षेतत्वत्व वलवद्वत्ताय परुषाविष्टसाधनत्ववती तदनुवे धिताभावप्रकारकत्वे नन्वेतावता पूर्वमेव

श्री॰ रस॰ गं॰टी॰ ४०
47

कुतोनपर्यालोचितमित्यतआह बलीयानविधिरिति अदृष्टवशेनयथोक्तभ्रमसंपत्तेजागरणमनवदितिभावः पत्यंकेन
हेतितथाचवराह पदेस्वस्तिकवीदकाथजनकेर्यस्यांकितेवर्तितेहस्तेयादतलेयवासभवतित्रैलोक्यमीश्वरः भाग्यपाल
येधनस्थानेजन्मलग्नाद्वितीयकोष्ठे इतियावत गुरुर्बृहस्पतिः तदुक्तम् एकएवसुरराजपुरोधाः केन्द्रगोथनवपंचमगो
वा लाभगोयदियस्यविलग्नेशेषखेचरगणैरवलेकिं भाग्यस्यग्रहतेलिपिः त्याप्यत्तायकभावतूपसेवेथः भाग्यंशुभात्मकवि
धावितिविश्वः भागधेयेनस्वार्थेयत विधात्राविहितायासौललाटेक्षरमालिकेत्यादिप्रसिद्धम् यथार्थमितितत्यतिपाद्य
बहुतरधनलाभस्यतेनेवसंपादितत्वात् अनेनसंभावः नामाउत्तेनिरस्ते तस्मिन्नितितत्संबंधिन्यपीटशमनहेकिंपुनस्त
स्मिन्नेवेत्यनुतापातिशयोयंगपः किंविवक्षोपस्वस्यनुगुणतात्मेतितत्यमाख्यानपर्यंतः मित्यर्थः कृतइतिस्वयमेवनतस्मे
ख्याप्युपदेशोनयेनतादुपलभ्येरन् अतएवाह धिङ्मामिति ननुभूयसोधनस्यलब्धत्वादतः परेतदेषमपिनलतिरतो
धिङ् ममजीवितमितिविशिष्टधनप्राप्त्यभावविशिष्टमनंतरकालजीवनेनिंद्यमित्यर्थः तद्द्विषवकरत्यवक्लेदकतयाडः खा
दिवास्यताटशाकोपजनकताद्भुतिजनकसोपालंभमाह धिगतनुमितिनिद्धिरस्यभावेनस्योपशीसंभोगत्वानातडः खवि
शेषःसंभवतीतिभावः अत्रधियायरमितिपाठोतिमूलः प्रयोजनाभावात ननुधनः दानतहेतोस्त्वविशिष्टत्वस्तद्द्विषयक ४०

रतेलैकत्वादकत्वात्कामस्य प्रकृतत्वानुगुणमेवेत्यतोधिकवेहितमितितन्निरस्कारकारककायिकवाचिकव्यापारोनियस्तस्यैतः
कोपिनतल्लिंगत्वानामावेतस्यकोपानन्तुमानेनतद्देस्तव्यानुपपन्नेरित्यर्थः तद्वेषाजनकमेवतिंदतिथिरव्ययश्च ति तादृशगर्वे
विशेषजनकत्वाद्दलवदनिष्टः ननवेधितत्वानविरहप्रयोजकत्वाच्चेतिभावः संकेतेति संकेतस्थानेदत्तसंकेतप्रियराहि
त्यजन्यदुःखकतैत्वणार्थः संकेतस्थानपदस्यतयोगपरदेशाधतयातदेशजन्यविप्रलंभवत्त्वामतिव्याप्तिवारणायदत्तसंकेते
तिप्रियविशेषणे तदुक्तम् अहरहरवनागाद्द्वतिकांप्रेष्यपूर्वं सरभसमभिधायक्वापिसांकेतिकं ठा नमिलतिवल्लयस्या
वल्लभोदैवयोगात्कथयतिभरतस्तांनायिकांविप्रलब्धां तथाचभरतः यस्याद्दतिंप्रियः प्रेष्यदत्वासंकेतमेववा नागतः
कारणेनेहविप्रलब्धातुसास्मृता १ इतितद्द्वहितमित्रस्थानेतद्वारणायसंकेतस्थानेतिनिदर्शनपदंचाद्दृष्टमात्रपरंस्ये
धकारेप्रियानवलोकनेपितत्स्पर्शनेविप्रलब्धानविरहात् तथाच तादृशाप्रियाप्राप्तिजमेतिफलितम् आलीभिरिति
अनेनसर्वेहविश्वासपात्रतस्सवनम् तेनप्रकारकतशंकानिरासः वहुवचनेमेलकमस्पत्वलाभार्थम् रूपात्यैयंदितंतत्वमो
तायामितर्हिमांसारयसीत्यादिस्वपेः कपटेस्तत्रविलक्षणकस्तमादिदुःखामरत्यादिस्वपेः अनुरागसंकेतेत्वविस्तायपल्लज
यातारामतमाशंकयाशयध्याधुपन्यासोतेयः संकेतयोवयतस्सवनायकंजेतिवहिरनाहृतन्वाडदवमिति नीतयाप्रापि
तयाअनेनतस्याअनागमनेक्कावेगाआलीनिष्टव्यापारजन्योयः कुंजमध्यसंयोगस्तदनेतितेबोध्यः मध्येगमनेनवयोग्याः प्रा३

ध्रि२

नुपलब्धाप्रियाभाववत्त्वमित्याह शून्यमिति अभाववान्नञर्थपदार्थः अर्थात्प्रतियोगितया प्रियस्यान्वयः अमत-
श्री॰ वारणापनिरीक्षेति यद्यत्र प्रियः स्यात्तर्हि तत उपलभ्येतेति योग्यानुपलब्धिसहकाराश्च दृष्टा तदभावस्तत्ताकार इति भाव
रस॰ विशेषेण लक्षितया उःखितया न चोष्णैः रजस्तशेष्मस्त्वयः अनेन दृष्टेर्दोषराहित्यमुक्तम् अस्थितप्रस्तावर्त्तनयत्नेन कृतः
ग॰टी॰ प्रियदर्शनव्यतिरेकेण गमनेऽसावीनां तदागमनस्य प्रियदर्शनेच्छाजन्यत्वात्तन्मा भूदिति लज्जावशादित्यर्थः न स्थितेऽत्र
४८ चापूर्वकस्थितिरपि न कृता प्रियराहित्येन तत्र वस्थानस्य निःप्रयोजनत्वमिति लज्जामदनयोस्तुल्यत्वं दर्शितं कोऽपि विलग-
५८ मनेकदावितस्थादाग तस्य प्रियदर्शनेन स्यात्स्थितौ च निकुञ्जस्लवहेतुः ख्वद इति विचारेणात्यर्थमित्याह कुञ्जोदरस्य उदरवे
दृशत्वात् उपकण्ठेति सन्निहितदेशे इत्यर्थः कृपाकोपेनेति केचित् तत्रैवेति पाठान्तरं प्रियदर्शनलालसयेति यावत् पश्चादाग
मनस्यापि संभावितत्वात् पद्येति मकरन्दरसास्वादनेन स्पृशन्ति ते ताम्यन्तो ग्लायन्तो भृङ्गा भ्रमराः तेषां कदम्बः समूहः तस्य डम्बरश्रे
ष्ठाविशेषः तस्य चमत्कारो विलासस्तत्स्पर्शमस्पृश इति यावत् यद्वा कोपात्स्वीजनपरिहारार्थं कुञ्जे दृष्टा तः मार्गान्तरवि
लोकनार्थं वा कदाचित्प्रियोऽत्र परिहासार्थमेतामिर्निशृहितः स्यादिति विलोकनयितिकेचित् ताम्यदिति दृष्टे स्थानतस्त्
यनम् कदम्बेति धारावाहिकत्वं डम्बरेति निगूहनार्थं विलासविशेषवत्त्वं वर्ण्यं यद्वा तृषाताम्यन्यो भृङ्गसमूहो मकरन्दपातो ५१२
त्सुक इति यावत् तस्य डम्बरे सरभसंमधुपानविषयकप्रवृत्तौ चमत्कारः कौतूहलविशेषः तद्रम्यम् इति व्याख्येयं तद्दर्शन ४८

व्याजेन एतेन समिहितशास्म्यधन्यास्य देन प्रहृति संवादान्तेति निर्वेदस्थितिः ५८ संकेतेति निम्ह्नेतमलीलातानविषयतवहितेविश्वसितेपत्रना
दगधरोपस्याः एतेनलजयानिश्वासवेगप्रतिरोधउक्तः ग्रद्धोन्मसंपूर्णानि ग्रदलराणि पत्रविवलितवाकावदकानियावेसत
राणिप्रियानागमनवोधकालेउक्तानितावछोपिकानिनोक्तानीतिभावः ववनेवाकंडव्यतेप्रतिपाद्यते ग्रर्थो ऽनेनेतिवुत्पतेः
वर्णमात्रस्यतदप्रतिपादकत्वात् ग्रर्द्धविकासीतिम्हन्या दष्टिरुक्ताग्रर्द्धेविकासोयत्रेतिकेचित् तत्रनकर्मधारयान्मन्वर्थीयइति
सिद्धांतात् ग्रर्द्धविकसतोतित ग्रुक्तेग्रर्द्धकवलीकृते ग्रर्द्धवर्वितमेवतस्याविर्तिसर्वोन्वितम् सूक्ष्मसिति एकत्वेवक्रांतरस्य
संकेतितत्वाभावात्तदनुसारनिषेधार्थम् कुटिलमिति उक्तसमयेपितदलाभेमदनविनोदानोपायाभावात् तात्पर्यंतेवमिलना
शायानदलाभात् हृतीननिवेदिताप्रियःकथंनागतइतिमलिसाम्रसैनोक्तितिभावः ननुहृत्साःप्रियसंचयहूतकाविराणास्तदिसं
वादेनानादरेपिसर्वोग्रष्ट्यास्यादित्यतग्राह सहवरीतिउभयत्रहेतुरानेयेतितदनागमङःखितयेमर्थः किंत वनविधाःभ
जेतेमांजनाःखकृतिनोऽजनेनऽ ग्रार्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीवभरतर्षभेतिन्यायाछिवस्मरणमेवकृतमित्याह परंतिति स्वव
याजनकमदनपरिवेष्ठितयातदनुसंधानसंगतिरितिकेचित् वस्तुतोरतरेरेसंततनिष्ठत्तौवैरस्यापत्त्याग्रमिलखिताथर्थप्रदानसाम
र्थ्यंवत्तयातदितिवोध्यम् ग्रतएवाह शंभोइतिशंसुखंभवत्यस्मादितियुत्पत्तेः ननुस्वजनतनस्वरूपयोग्यत्वेपिफलोपधानेसह
कार्यांतरमपेक्षैवेत्यतग्राह शंकरेतिस्मरणादिसतेसुखोपधायकत्वेग्रर्थः तथाच ममापितज्ञावेसुखोत्पादनमितितात्पर्यं के

श्री॰ रस॰ ज॰टी॰ ४९ ५१

विन सुखजनकत्वेपि सर्वदा तद्वत्वे प्रमाणाभावात् आह शंकरेति शंकरेहस्तेपसेस्त नायासस्साध्यत्वंयोग्यमिति न दसत् तत्पदं हि
जनकत्वपरं वा नाघः जनकत्वस्य वाप्यहनित्वात् नोन्त्यः शंभुपदेन सुखवतो यान्नन्केः हेतुत्वे संबंधांतरेण कार्यवत्तायान्नुपयो
गात् ननु नामव्यवहारस्य रूढिमात्रेणापि संभवात्कमेयंवपवादार्थान्वयनिर्णयो त आहः वेदेशेत्वरेति वेदयत्वाहारयति
वेदः सशेश्वरः स्तुतमणिर्यस्य सशेश्वरेयस्यति शक्रम समासीविशेषणो बहुब्रीहाविति शेषरपदस्य पूर्वनिपाताप्यतेः तथा
व समानशीलव्यसनेषु सर्वेषु निरीत्सातवापि सुखप्रदत्वनिर्णय इति भावः तद्विपद्दडःखनाशकत्वादपि तथेत्याह हरेति
डःखंहरतीति श्रुत्पतेरभिमतत्वात् तदपि कथमनआह श्रीकंठेति सुरासुरभयंकरकालकूटकवलनादिति भावः प्रतिबंध-
कसद्भावेनकार्यानुत्पत्तिमाशंक्याह भूलिन्निति सर्वप्रसिद्धानुभावशूलाद्युधवत्वादित्यर्थः सुखहेतुत्वाभिप्रायादेतावदु
क्तम् किंबहुनासुखस्वरूपप्रयक्तमित्याह शिवेति तथा च स्वतादात्म्यवतः सुखसेवदानसंवितमिति प्रियमेव दत्तेन कार्यमि
तिभावः सादेनत स्त्रीयायां हृतिशेषणांकुंजगमनादिकमनुपपन्नमिति चेतनस्यपद्माद्दिप्रतिवंधकांतरानुरोधातदुपपत्तेः
उक्तेवकाव्यप्रकाशे तदद्वैताभिहितेन सकांतस्नेहेनापि संभवतीति भ्रमपास्त्रीयामप्यंतर्भावभेदादृष्टेके कपथपतामभिप्रक्रमे
घानामसंगतिप्रसंगात् दत्तेति धैर्यंव्याख्याने तदेवसुजंगमल्लंघयितमशक्यत्वात्स्वसमृद्धिवरणोदत्वात दत्तादस्येत्यर्थः स
खस्यदेशसाधनत्वात्तच्चवरणदानमशक्यंतत्कृतेसाहसोत्कर्षेणमपति वरणेत्यनादरातिशयलाभः चेच्छेमजंगयोरिति केचि ४९

त् लसैवनदीउस्तरत्वात् केचित् उपमितसमासोलजास्तस्त्रिन्नदीवेतिव्याचख्युः तत्रउत्तरपदप्रधानतस्यैवात्रविवक्षणीयत
यारूपकस्यैवन्याय्यत्वात् धनमितिसोधकारपटलेसत्याऽभेदान्वयइतिकेचित् घनानामेघानामितिवोध्यम् भ्रमयातार
कादिभिः किंचिद्दर्शनसंभवात् तथाच प्रतिबंधकसद्भावामार्गदर्शनसामग्र्यभावसद्भावः त्वलोधकारेतिपाठेत्वप्रतिबंध
कत्वयस्याप्यनादरोबोध्यः तन्मापदेनश्रौत्सर्गिकभयस्यापितागोबंधः संतापेत्यत्रपिपानवेक्षणमेवहेतुः श्राकुलेतित
त्वावल्यार्थम् पाथोधरोधराधरत्वस्याभुः श्राकाशैकदेशमात्रवारणयपरितइतिगर्जेति श्राह्लायमाने, क्रोधाय-तेतिकृततोता क्रोधाय
त्वितमितिकेचित् वस्तुतोमहिषस्यैवविशेषणेनत्वकारकतयैवभ्रमसंभवस्तत्त्वात् केतोतसंवेधस्तुहिंस्वत्वलाभार्थः मतप माने ४
दत्वविवेकस्तवनार्थम् गर्जन्मेघविशेष्यकाऽभेदसंसर्गयथोक्तमहिषप्रकारश्रांतेरितिभावः नचभ्रांतेरुपयोगकथंहेतुत्वेवद्गः
संयोगजन्यत्वात्भ्रांतेरितिवाच्यम् अयत्वसिद्धवद्गः संयोगेनभ्रमोत्पत्तावपिभयात् पुनस्तद्दर्शनप्रवृत्तिसंभवात् अनुभवा
सिद्धत्वात् यद्वा उपलक्षणेतृतीयाउपलक्षणंवजन्यत्वेनवोध्यम् नचमेघवाचकस्याऽप्रकारेणुपपत्त्यापरितोदिग्विदिक्षुर
शोपाजितइतिव्याख्यात्राश्रपिअनुपपत्तिप्रसंगात् तत्कसंयोगाभावेनमेघविशेष्यकस्यादर्शनभ्रमस्यवक्तुमशक्यत्वात् कपठेति
तवास्तत्वे तत्रमयासमागेनत्वमितितदर्थविसंवादित्वात् वारयोषितेति वचनसत्तूपयोगपतेविशेषणेनतनउपरितत्वेवगयम्
नवरसादियुम्भसैतिमत्तपविधानस्यइतिठनोतिहस्यर्थेतादसिकइतिकघमितिवाच्यम् उर्वशीवेशूयिणप्सरसांराशिकोनर

पत्रेन १

श्री· रस· ज·टी· ५०
50

इत्यादिप्रयोगानुरोधेन तन्नियमस्याभावे नेंगीकारात् सकलेति रसिके गोष्ठ्यां वा विशेषणे वैचिकाकृति मानरागप्रदर्शनेन तद्धनो
पादात् रसिके विशेषदर्शनसत्वे रागोत्कंठातत्प्रवृत्तिरिति विजनार्थम् एकवचनेनैवात्तथैव विशेषाभावात् गोष्ठीति त्रिवतरा
दिवदितगोष्ठीवैवचनेपितथात्वात् सकलेति दिगङ्गनारूपे विदितमिव दत्यर्थैरिति केचित् तत्र निष्ठायाः पूर्वनिपातापत्तेः तदयमर्थः
विदितमिवद्भवतीति कर्मधारयः दिगङ्गनारूपं तदस्य यद्वा विदितमिति भावे क्तो तादृशो ज्ञापन भ्रेंगणरूपं विलेपयुक्त रूपं वृद्धा
र्थ्यसेति समासः तेन न पूर्वनिपातता दवस्थम् यद्वा यथोक्तविदितमपदस्यैव तद्देतिलक्षणानुवोक्तदोषः तत्र निष्ठाशब्देन वि दो
हितस्यैवोपादानेन तत्र नष्टं संके भावे क्तस्येति सिद्धांतात् अन्यथा वाहसितमुखमित्यादि विरोधात् नेयं कुलकुसुमाः
कांतिः किं तद्हसितमिति प्रपरकृतेः निरुपपदक्तसमपदाभिधाने क्तिमेव घातीयतेइति संप्रदायः केचित्तु देशांतरीयत
याविधवातो श्रवणेनाप्युक्तहासेसंभवादेवितोदाहरणसमंगतमेतदित्याहुः तदसुंदरम् वद्धतिसंन विशेषणेन वारांग
नायाश्चाद्यवर्णनातदार्थे पिण्णकुंजस्याप्यायवसिया नागमनरूपविप्रलंभात् संकेतस्थलेइति इदं च प्रोषितभर्तृकावार
णायेतिस्पष्टमकृम तथा च भारतः अनेककार्यव्यासंगाद्यस्या नागच्छति प्रियः तस्यानागमदुःखार्ता विरहोत्कंठिताम
ता १ अत्र पंक्तिद्वयं त्रुटितं यदिति अथापिसंकेतितत्वमपोतरमपीत्यर्थः आगतइति सिद्धा च पिसंपदस्य विषयकत्वोम
त्वविशिष्टागमनाभाववोधेत्वोत्कल्लत्वरूपसामग्र्यस्यापि प्रसंगादभावोद्बुद्धतामित्यभिप्रायम् पतिरिति तात्पर्यतराभावः ५०

स्वस्य द्योत्यः प्रियइतिपाठेतदनागमनजन्यदुःखविशेषइतितत्त्वं इतिज्ञापकहेतुरर्थः परामन्यांनायिकांप्राप्यदेशाप्तवान् प्राप
इतिसंभावनार्थः अनागमनस्यहेतुंतरादपिसंभावितत्वेननायिकांतरगमननिर्णायकताऽनुपपत्तेः चेतसिपदंचिंतायाःश
ब्दप्रयोगाभावेनविषयताभावलाभार्थम् अपिशब्दः प्रसत्रयोगपतार्थः व्रीडयेत्युभयत्रापिहेतुः दीर्घविश्वासकरणेहेतुंतरबाध
सहकारेणसखीनांतदनागमनजन्यदुःखानुमितिःस्यादितिभावः सखीजन्यानांलिंगानांनिगूहनेपिस्वरूपसच्चिंताजन्यदुः
खानपेक्ष्यकार्यंसंभवत्येवेत्याह केवलमिति अतिपक्वतायांपांडुत्वातिशयात्किंचिदितिपाकाभावेतदभावात् पक्वेति पलां
डुःकंदविशेषः तद्वत्पांडुरागरुचिर्यस्यास्तादृशींकपोलम् बिभर्तीतिबिभर्ति अतएवपक्वपांडुरपदयोरन्यतरस्यैवपर्याप्तमित्यपास्तं
पक्वादिव्याहत्यर्थंपांडुरपदसार्थक्यात् चिंताख्यव्यभिचारिभावादादयः ध्यानेचिंताहितानाप्तेः स्फूर्तताश्वासनतापकृत् इतिदर्प्प
णः एतेनसंशयालंकारइत्यपास्तम् आनेनमिति भुजंगात्कामुकात्तरादितिकेचित् तत्रस्त्रीपातव्याघातात् तस्मात्संख्याअग
मनेहेतुद्वयेसंदिह्यतेभीताभयान्नागताकिमुकिंवाभुजंगात् स्वकीयप्रच्छन्नकामुकाद्वरोधादित्यर्थः यद्वा आनेतुनागताकिं
तत्स्वयंतत्संभोगार्थमेवेतिभावः किंवाभुजंगादितिभाव प्रधानेनायिकांतरासक्तस्वरूपात्वनिष्टदेवभुजंगतात्पीतः तदनुरोधा
न्नागतइतिभाव यद्वानातादात्म्येहेतुत्तावच्छेदकसंदेहः यस्माद्भुजंगादितिभावप्रधानेनायिकांतरासक्तस्वरूपात्वनिष्ठादेवभुजंग
तइतिभाव) स्त्वतोनागतइतियोजना यत्त किमनागताकिंतुगंतेवभुजंगात्सर्प्पात किंभीतापितुनैवपोरुषविशेषशालिता

श्री॰
रस॰
ज॰टी॰
५१
51

देवमनुष्यत्वापीपीतिनिदर्शनात् सर्पस्य विशेषणाल्हेर्विप्रयोजनाभावात् अनागमनकारणानामेव चिंतनीयत्वाच्च तथा च भरतः
मात्रेणादि समोश्चापि नायकागमनं प्रति शुभकार्येण मित्रैर्वा मंत्रीणां राजन्यविनया १ अनवद्धः प्रियं किं नष्टो तो वल्लभयापि
वा वासकसज्जा प्रतरणो क्रूरस्यापस्य विरहोत्कंठितायामपि विवादिततात्वादतएव अन्यत्र व्रजतीति कादिलकपा नाथस्पाता
दक्सहृत यो मां नेकेति नागतस्य सहसा कोपविशेषः प्रक्रमः इत्यस्यान्तरकल्पनाकवलितस्वांतानिशांतांतरे बालाहन्नविवर्ते
नव्यतिकरानाश्वेन्निनिशोतिपीतिकाव्यप्रकाशादावुक्तं इतिषेधवाविरुद्वेसमयोस्तस्योक्तृत्वावार्तेतेनेनकोपस्यवर्तमानत्वपर्य
वसानात् यत्तु असौ प्रियतमः प्राणेश्वरः प्राणेश्वरीमीकिमनवर्ततइतिकाकुः विप्रकृष्टेप्यसावितिनिर्दिष्टेन मा कृतनोते
तस्य योगो येऽपइतितत्रप्रणस्वामीत्यस्यमावेदिकतयातदानीमागमनेहेतत्वाभावात् असावितस्य विप्रकृष्टवाविनाच
अदसस्तु विप्रकृष्टमितिवचनात्तस्मात्किं विदेतत् संनिहितत्वलाभाय करोति स्ववर्णाकारे केतकं केतकीपुष्पं शो
भनवर्णमित्यस्य रजो बाहुल्यलाभाय केतकीति पुष्पसंयोगाद्दर्शसंभवाभावाद्रज इति अङ्कजननोपहितत्वार्थम् पुं
जेति असंयुक्तानां नद्योगात् उपघातेति वस्तुतो दुःखजनकत्वेन नायकत्वादितिरजः पातोपघातितिपाठांतरे तत्र रजःपाते
नोपघातपीडेतियोऽन्वयम् नवोढा वासौ निजरजस्वलीवेति समासः यत्तु मध्यात्वानुपपत्तिरिति तत्र पारिभाषिकनवोढाया
अनुपादानात् यत्तु उद्भिन्नं पद्मकमलं नवतन्मात्वयस्याः ततो नवा वासौ कुचलीरजस्वलीवेति समासइतितत्रमध्यापेतया ५१

८

मुग्धायाएवनवत्वेनगृहणाच्चनित्याशयात् नवोढेतरकन्यायास्त्वोरजेंदस्यमेचिंताक्लिष्टमविवाहितनकमलस्यामस्यायोगाद्युपदेवयथा
वत्पदप्रक्षेपेक्षित्पयरे तत्रचिंताशब्देकालमादायोपपत्तेः क्लिष्टस्यवकतयाकुद्यपदसार्थक्यस्यस्वयस्वरूपात्ः चापिउर्वीरताक्षेमादि
दिक भ्रातरिति एकजन्मतारोपेयेणास्महितैर्नेषिनेश्वरेप तस्यपयापितरभावेकमपावरसंयोगानुकूल्यंतयातिमिररस्याभावेपिनि
विडतरत्वात् प्रियसंयोगानुगुणत्वमिति साधर्म्यम् सावीति प्रथिलताविशेषः स्नतिप्रियसंयोगेतदनुगुणपाधायकत्वात् र
साल्लेति निकुंजसन्निहिततेस्समानोधर्मः वंशोरपिभ्रातृसन्निहितसंवेधाप्रपत्वात् नवारोपस्यस्पर्शेनिर्देशोपक्रमाउपसं
हारेपितथात्वात्वाज्ञापिनेधोरुत्सस्पर्शेप्रयोगाप्रक्रमत्तिवाचम् विधेयस्यैवयस्मान्निर्देशोचितात् तत्कृद्योगःपश्चात्तेसा
ध्यतेचविधीयतेऽतिश्रभिरूप्यकत्वात् मातरिति तमस्वनीतिप्रियसंयोगानुकूलत्वमोऽस्यधर्मोवाक्ष्यित्वदर्शनम् निकुं
जाभावेप्यत्रापिप्रियसंयोगहेतुत्वान्मात्रतेसर्वेषुसाधारणमाह पितास्मिमिरेति तथाचयाज्ञवल्क्यः पितापितामहोभ्राता
सकुल्योजननीतथा कन्याप्रदःपूर्वनाशेप्रकृतिस्थःपरःपरइति पितृत्वेप्रियप्राप्तौपश्चात्कनिरपेक्षकारणत्वात् यत्तु
स्त्रियितगोपनहेतुत्वात्तस्मात्पारोपयति तत्वसीयानव्याकोयात् किंचिडकंठजिज्ञासाविषयेशब्दामिताभितिशेषः
दामोदरपदेमात्केशोमास्यदितिवंशोगीकारात्काहृणिकत्वसूचनार्थम् नीरधराः मिरामइतिताथोपशमकत्वेवेगम्
तेनमात्रादिसकलाभिमतगुणवत्वेलब्धेतेनक्रमम् कन्यावरयतेरूपंमाताविर्तपिताश्रुतं बांधवाः कुलमिच्छंतिमिष्टा

श्री॰
रस॰
जं॰टी॰
५२
52

नमितरेजनाः १ नवदामोदरः कथयकिन्नसमाजगामेतिवाकामयेतदनुपयोगिनः कथययेत्यस्योपादानाद्बोधितन्वेदो
पहतिवाच्यम् अवश्यवक्तव्यतत्तात्पर्यकत्वात् स्यातमितिभावेक्तप्रत्ययः वर्षतिवलाहकेसमागमनाद्रागोत्कंठोपदेववर्षास
स्वेडिलेशापयत्वनाहन्नस्वलावस्यानमवतम् जनपदंसंकेताहेतवंजनार्थम् पदेषनमवःसुएपत्वात् औपाधिकोत्तत्वतिरा
साय प्रीतैविति सुखैरितिपाठेसमस्वयंचेदनेत्याह्लादकत्वेदपदसुमत्यनेतरेचंदनमिति यम्यसंभवतीतिनिरुक्तकारोक्तेः
नवत्वाभावेतस्यशेत्यानववोधाद्विंडमितितिग्रारायत्वावक्केदकथमंयदर्शानामदेवेति अभीष्टदापीस्मरणादपिदितिस्मरस्या
यापिवाभ्यर्थनयाविशेषतइतिप्रपंचसारोक्तेः समकत्वेमन्त्रादिपूर्वकत्वे केचित्तुवर्षासवेद्दतस्यशेत्यादनतुगुणतेपिकौमग्रो
त्वतिरोधात्वार्थेतद्धारणाद्रागातिशयोयेस्यः पदेमनःकल्पनाविषयादेवइत्याहुः आकस्मिकजागरवारणायजनेनेतिजागरःका
यंइत्येवंबुद्धिपूर्वकेरोगात्पर्यः क्रीडात्यागात्स्वसंभोगांगतलाभायददितिगेतितस्माःकर्मांतरांगत्वात् सपक्षपत्तोहतोनददक्षेनंददि
णाभिरदन्तयन्निति क्रतेः व्रतोपवासनिपतैः शारीरोत्तापनेतापइतिदेवलः किंनतमेनार्जितमितिकाक्कुः अयवतत्याप्यनु
गुणःसर्वोपिपलःक्रतइत्यर्थः अतिथिपदेनअपापिदर्शनविषयतापन्नस्यपुनरागमनेपिभुवनादिकंडल्लभमेवरजन्यागतप्राय
त्वादितिबोध्यम् कथमितिकांतोधनदातृतत्वानाधीनेच्छाविषयः कथंकेनप्रकारेणनिमि मेनेतियावत् विरमित्यागमनाशास्
विना धनाभिलाषात् धनेच्छयानिष्पन्नतामस्त्रूणांधारासंसावपत्यातयामासेतिकेचित् तत्रनियतदित्यस्यवेदयर्थात् तस्माद ५२

लालयदितिमनोभिलाषानितिचपाठएवयुक्तः निःशेषेणपतंतोश्रुकणायस्मात्तादृशोधनविषयकानभिलाषानलालयत्
दूरीचकारेत्यर्थः उत्कायाः पलान्नुपधानेनिक्षिप्तवतीतियावत् शापेतिप्रियस्यायास्यतीतियत्तद्दिनंहृदिनिधंसप्रतियोगिप्रागभावप्रति
योगिप्रियसमागमनमितियावत् तल्लिख्यजन्यस्मरणसामग्रीसंपादनप्रवृत्तिमत्वेवासकसज्जात्वमित्यर्थः कच्चित्प्रियवारइतिनि
श्चितेतिपाठः तत्रप्रियागमवासरइत्यर्थः नचश्रयेतस्यापास्मिन्दिनेइत्यर्थेकत्वादनन्वयापत्तिः स्वस्यःस्वाहृत्तितादितिवाच्यम्
दिनोपाधिद्वयेनाधाराधेयभावसंभवात् अतएवमदीयेप्यार्या श्लोकेपि नमसोजीवनहेतोप्राणास्सैवेषसाविश्रागमनेगम
नेवादिवसः समनुयैत्सवच्छिरयेति अत्रभरतः उचितेवासकेयात् रतिसंभोगलालसामंडनंकुरुते हृष्टासावैवासकसज्जिकाहारमि
ति गुंफतिगुंफनेनहारंसंपादयतीत्यर्थः स्वर्गकामोयजेतेत्यत्रयागेनस्वर्गंभावयेदितिवोधात् भावनांतरोपादानेधातर्थस्यकरण
त्वेनचान्वयात् तारकानक्षत्राणितद्वदतिसुविरेणुङ्कमौक्तिकघटितमितियावत् यद्वासमविंशतिमुक्ताफलघटितेमहतोन्नुपदि
यत्वात् सैवनक्षत्रमालास्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैरित्यमरः कौंतीतिपाठेतुतारोमुक्तादिशुद्धौस्यादित्यमरः दीर्घेसत्यानवत्नयाप्त
कंचोलतानारोपः तथाचभरतः वासोपचारेनात्यर्थंभूषणग्रहणंभवेत् शोनान्नरयामेवसनवस्त्रप्रशस्यतेइतिदीपदर्पासउप
चारसंपत्तिस्मरणार्थः वहुस्नेहादानेश्रकाशोग्निप्रियकरग्रहणालजयावोध्यम् अत्रसर्वानामेवकर्तृत्वेवोध्यं वासकसप्रियागम
नवासरस्मरजनताविसन्वयः नववासकपदवैयर्थ्यम् रजन्येतरव्यावर्तकत्वात् केवलवासरोक्तावेववैयर्थ्यादित्यवन्नपेयालीनो

श्री॰
रस॰
जं॰टी॰
५३
53

क्रियांहरात् पश्यति समीपगमने तासाम् अलंकाराप्रकाशापत्तेः स्वेच्छासंवादार्थम् स्मेरेति गोपनार्थं सा वीति स्नेहहर्षं वेकत्वार्थं वीति
आह निलाभायउदितिनर्थ्यप्रभावेन दर्शनानुपपत्त्यासमितिनां वेदयिता क्रियादर्शनमिति नयोः केचित्तु मध्ये हेत्वापकेव कश्री॰
वासवववासकः अधिकरणेयत्र ततः स्वार्थेकः प्रासादइत्तियावत् साकन्याजातमात्रेव कंप्रति योनितकासके तिहहत्वया
दर्शनात् तन्संवेधीनोमस्तीनां निगूढामिति शेष कामसमदनस्यस्त्रापाद्याश्रिन इत्योक्तियोकुर्वेति प्राम्यंतरसखीभ्योपि
गोपनालज्जातिशयः समुदीनातरस्येनअर्थोन्तियपद्धतिमित्यन्वयरत्याह तन्वनिगूढोकुर्वतीप्रियपद्धतिमिति पदत्रयस्य
व्याहारापत्तेः केचित्तु प्रासमंतात्लीनांइति क्रियाभिन्नस्य विशेषणमित्याह शिल्पमिति कुतकेन कृतहलमित्यमरः शिल्पे
कलाभिन्नतं दर्शयितेकार्योत्कर्षेणकारणोत्कर्षसिद्धेः शिल्पंकर्मकलादिकमित्यमरः कलहारणोहारसदृशीस्वजेइतिके
चित् सौगंधिकंतुकह्लारमित्यमरः केजलेह्लादते ह्लादं येनदिति विचपदेनदर्शनार्हत्वे प्रपदेनवारंवारंदर्शनेत्वंरयम् कि
मपिस्वनिर्वाच्यम् तद्व्याजेनोत्कंदासेवारणादमिलाषान्तरूपमितियावत् अन्यथालजपासक्तत्वेलक्षणेषु दर्पणासिद्धेरितिकेचि
त् तथावभरतः दामेननोरणेप्रासादंकपादेदादिणेनव हस्तेननतन्त्वत्वीमत्वाप्रतीक्षेतप्रियागमम् सहचरीक्षेषणेनां
जिगीषाप्रमिभवेष्यातस्यामिषादवाजात् जिगभिभवेइत्यस्यप्रयोगः तद्रूषणस्पर्द्धेयेत्यर्थः तदाहभरतः गृहीतमंडनाकिं
वित्यनिद्वेतप्रियागमम् नीलयामंडनेपोषंकुर्यात्तन्नविरुध्यते नवेप्रियेसंगमोत्सवानुत्तमाभिलिप्याः स्मेराननतंस्मर ५३

स्पर्शार्थो येमत्स्यभक्तासमयइति विधेयेति केचित वस्त्रोत्तमपिसमुजेभमारोपितं जानुसम्यक्परित्यजतीति यस्मात् तेनमध्यात्संग
तिः कृतमिति भूषणसंस्कारः कृतमितिकर्मणिक्तः अलंकारपरत्वेन कृतेनिहितमित्यर्थः वपुषीत्येकमात्रावयवावच्छिन्नवारण
यनत्वमवीवच्छेदेन भूषणग्रहणार्थम् सर्वाङ्गमिति वचनविरोधात् विकृतः कृतलोवालइत्यमरः धौतरागी संपातः धूपितासंस्कृता क
सुकानि पूगीफलानि वीटिकानागवल्लीदलानि सोपकरणानि तेषां रतिसामग्रीत्वात् अनुवादाः विशेषणस्य स्थापनस्यापि संयानम्
उपलक्षणंचैतत् यत्कामशास्त्रम् विलेपनं पुष्पयोगाः प्रदीपाः पुष्पमालिकाः भृंगाराः संपतद्ग्राहाः स्वास्तीर्णशयनेतथा १
वितानमन्नमाभक्ष्यविकाराः सहितापलैः तांबूलंपेयवस्त्रानिनालंकृतोऽपिपीठिका २ सुखवासप्रभेदाश्च द्रव्याणि सुरभीण्यपि
भ्रादर्शः पानपात्राणि स्वच्छस्नेशास्त्रमन्नमे ३ उपधानानिभूषांसित ध्याविकृपटाश्रपि वस्त्रालंकारपात्राणि पुष्पयोगाश्चनेकशः ४
पर्योवितानितिविशेष्यासामग्रीरतिमंदिरे सुखावापस्तनोभवतिरवतारेवसानयोः ५ भरतोप्याह गंधमाल्यगृहीतान्नवर्णवासेसत्पेववत
स्नापयेन्नायककृतेकुर्याद्वात्मप्रसाधनम् १ भवनमेतेत्यनेनउक्तंद्वाः तिशयादः अनंतरेप्रविश्यपुनर्नायकदर्शनार्थंबहिर्गमनेवेगे
देहिविशेषत्वभेदत्ततीयातदभिन्नाभिःकुसुमकांतिभिरित्यन्वयः उर्द्दिनेहर्षिरकारिप्रसादितादित्यर्थः ममेषवाहर्दिवसकृउदिनैः
प्रसह्यवर्षासुकृतोप्रसेजिते इतिनैषधोक्तेः यद्वा उर्द्दिनेमेघांधकारः जकारिप्रदीपः कविदपेइत्यस्यात्कर्मणिविण् प्र
काशमप्रोदनादित्यर्थः उर्द्दिनेवजलधौतमितिरत्नकोषः केचित्तनिषेधतिकरणेन्तृतीयाउर्द्दिनेदिननिषेधः तत्प्रमाभिमषइतियाव

श्री॰ रस॰ मं॰ टी॰ ५४

54

त्‌ उः खोत्कण्ठनिषेधयोरिति विश्वः यद्वा कष्टदिनेनिर्वाहयितुमशक्यत्वात् यद्वा स्मरतस्तापमुत्पादितवतः केतकदीप्तिमिर्इदिनेमेवा
ब्धत्वद्दिनेस्फुरत्ताकाशकुजके प्राकामियागमनेसौकार्यार्थमितिभावउः वेष्टास्तकंमनोरथमाह आवयोरिति प्रियस्यममचेत्यर्थः
द्विधाप्रकारद्वयेनतद्वन्तेसंमीलितेनस्यभावोद्वैतं तदुक्तंभहपादैः धद्विधेनमीलनमित्याद्वंतमभावोद्वैतनमच्यते केवयद्वाह द्वयोर्भावो॰
द्वितातदैववद्वैतमितिस्वार्थेणरद्गतिभेदयावत् भूपदृतिपूर्वापेत्वयोर्क्तं विश्लेवाउः त्वंस्मादिमनुषेगः श्रुद्वैतेपरस्परतत्रभावोद्वैतमच्यते
भेदाभावेनद्वैमितेनस्फीतेनवदातेपरस्परदर्शनेनस्यात् ननुतस्यापितदर्शनेभवतियेवत्यतउक्तं अन्योन्येति विषयताव्यधिकरणे
तावच्छेदकः तासंबंधेनेत्यर्थः तथाच स्वदर्शनस्यविशेषाभावात् यावत्कत्वान्वितेनेहतार्थतमिमितितास्वर्गम् प्रत्योर्नाईनारीश्वरत्वा
पत्तेभविमितीच्छेतिवेगाभित्याउः स्वस्वमितिभक्तिलिंगेनागसेवाहनादिनास्वस्वस्वापयति प्रापयतिगतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेत्यो॰
ह्यकर्मकाणामणिकर्तास - णौ इतिस्वस्वाः कर्मत्वंसमयेनकर्मकत्वात् स्वस्वः शौनेऽस्तु एतत्त्वादपस्यायामेवकर्तृत्वात् अतिशुभा
तेजामातस्मदनेमहोत्सवविलोकनायगतयस्तेनीतायारिकपटमादायेतिकेचित् चंक्रमेपिनववधूपितव्यम्भिवरकान्ताव स्थापितमव
ने तिरोधानेयत्रतदवस्थितानावस्थादिसंनिहितानिहतदेशेनवचनः संयोगः स्यात् नायकागमनमार्गेस्थापनेवप्रकाशेसति सा
तादृशदेशेवस्थापयतीत्यर्थः विषयावच्छिन्नालोकसंयोगस्यैवहेतनतयास्वस्वादिभिः पुनावपिआगाच्छायस्यावाप्रियोमाटक्षपतोपि
योगाव्यतिहृलायपरिहारार्थंह प्रसंतामित्यभिप्रायः केचित्तुप्रकाशकतयासंपानकत यावनायातिभवतानिदेशादिकंपटेनेत्याउः ५४

सौधवर्त्तिनो ये कपोतपातास्तावत्ताभिकाः तन्निनदसदृशनिनदैः सांकेतिकं संकेतोपयोगि वेष्टितं यते गृहमध्ये वासितपारावतकतयावना
यातिः प्रच्छन्नमागतयामितिस्वाभिप्रायस्य पाक्षियोजनानीयात् तथाशङ्कयोतीत्यर्थः एतेन संभोगकालीनसीत्कृतानामपि गोपनोपा
योदर्शितः तत्र लावककपोतकोकिलादि पशुपक्षिकामशास्त्रात् पार्श्वयोर्वामदक्षिणभागयोर्विदर्शितास्तेषु सीत्कृतानां लतिका
यत्र पूर्वमनागमनज्ञानेप्यनेन रमागमनसंभाव्यनोक्तमिति शङ्कयदिति उभयभागावच्छेदेन स्पर्शस्य विवर्त्तेन व्यतिरेकेणापि उपप
तौ समागतस्य परिरंभविलंबो माभूदित्याशयेन निवर्त्तनोपयोगः लोलेति कपोलयोः पुलकितयं नेतिरुचं क्रियाविशेषणं प्रियागमनः
संभावनया मत्वरसमारादिति केचित् वस्तुतो विचलनसमये यक गण्डस्खलितिरोधानात् लोलनत्वोपम् गृहाभ्यन्तरागतस्य तत्रा
गमने विलंबादमर्षावेषणानुपयोगात् तल्पेतिकेति प्रियप्रियाप्रियतमिष्यार्थं प्रस्थापनेन वसतीति वद्धैस्तैस्तल्लीयाकरन्यास
प्रहितिजनके दृशा विषयतया दृष्टत्वात् तदागमनसंभावनयेति केचित् अंधकारे वालपासंभवात् करांबुजमिति स्पर्शनार्थमिति भा
वः अंबुजसदृशं करमित्युपमितसमासः एतेन रूपकमिति पास्तम् पद्मस्य स्पर्शनानुपयोगात् एकदेशावच्छेदेन करस्पर्शे नायका
भावनिश्चयो जातस्तद्देशमात्रविहितनायकावच्छेदकयोगदेशेपितस्य जातत्वात् करन्यासवैयर्थ्यात् तदधिकदेशावच्छेदेन स्पर्शस्य
लाभायवक्षीपीत्यक्रमम् तादृशानेकदेशलाभायवीक्षेतिदिक् चेलेऽञ्चति निचोलकनीवीये नीचोलः प्रच्छदपटः स्यमरः नील
पदमभिसारसौकर्यार्थं गौरत्वगोपनार्थं मत्वेति केचित् चूडामणिः शिरोरत्नरत्नमस्मरः अवयोरिति सममीढिववनम् कराग्रे

श्री॰
रस॰
गं॰टी
५५
55

करोत्यनेन मर्दनेन खलतीव वक्तं तत्र प्रार्थनेनाव्यवहितेत वास्य संभोगः॥ एवैनात्प्रार्थनायां वास्यं तत्र संभोगे ऽस्यं ताभ्यर्हितानेकव॰
ल्लजिह्वत्वावंगणानन्नभयत्र विधिपदोपादानमनयपन्ने मेवम् कर्षणाद्रूपे दिभाविति पूर्वं विधिशाहस्य कर्मणिप्रयुक्तत्वे: करा
र्पणस्य विधावित्युत्तरत्र भावे कृ योगे कर्मणि षष्ठीति भेदात् इत्यमिति मनोरथान्वितम् यमित्यस्य यद्विषयकमिति लक्षम्
न चैवमपसर्जनत्वात्तदापत्तेन स्यात् सर्वोपत तगणकार्यत्वादिति वाच्यम् इत्यन्तप्रविष्टस्यैव तदनापत्ते: यद्विषयकं मनोरथं
न कृतं तेन हस्ता किं वक्रविषयिकामिमिच्छांतनोतीत्यर्थ: केचित्तु मनोरथपदं तद्विषयपरं यद्दत्तमनोरथविषयं न करो
ति तत्किमिति व्याचख्यु: मदेति कदाचित्तायाऽन्यप्रियेणापि करणान्मदेति सेव्यानुविधायि प्रहृतिमत् प्रियकृतमर्य:
यद्भरत: स्वरतातिशायेवैक्षीय स्याःपार्श्वगत:प्रिय: सामोदगुणसंपन्ना भवेत्स्वाधीनभर्तृका मध्येऽति कृशस्य भाव:
कृशिमा पृथ्व्यादिताद्दिमनिच् रक्रतोहलादेर्लघोरिति ऋकारस्य रकारादेशः ऋवयवोंतरोपचयाभावान्मध्येकृशात्प्रमया
न्वदयादतयपवाद स्तनेन गरिमेति गरिमा गुरुत्वं गुरोर्गरादेशः रूपयौवनलावण्यैरुपभोगोपवृंहितैः अलंकरणमंगानां
शोभेति परिकीर्तिता विचेयावतयाकांति: शोभैवापूर्वमन्मथेति भरत: तस्या पालक्ष्मी उल्लासो तानेवेति व्याख्येयम् प
तेन स्फीतिति व्याख्यानम् वक्रिमेत्यत्र तयपपिम्न गृधिमादिषि मतिज्मृस्य इतिवामनो नैकम् तथापि प्रयोग प्राचुर्यं गति: म
त्वं विकसितासिते वाशितक्रमपेक्षितेत्यादिदर्शनात् तथाच यौवनस्य स्वम्यग नवतारात् पारिभाषिकशोभापायवि ५५

रिमदनोत्कर्षविशिष्टहर्षभावेष्वेकोऽतिरेण्यनवकाशेति भावः ओणिनीति वः तत्र प्रथमा हि पुनमपि नास्ति गात्रे हूणवयवे
यानां वपयोर्यौवनमध्यमिति द्वितीये यौवनकार्यं तत्र प्रथमे नास्तीति भावः अनयवगतोजरि मामो च मपि लननितवादि गौरव
विशेषविरहात् नेत्रेति यद्यपि वक्त्रनमसेवनत्यापिनायकसमदे लज्जयातद्भावात् तद्धानविषयत्वेनास्तीत्यर्थः नवम
ध्यायां कटाक्षो न वर्णितः इति वाच्यं वेकल्पियश्रेनाकरे हि मार्वविभ्रमपलोयम सोवसडिह्रोरतयेविमड्डोकलजिहसीत्यादिदर्श
नात् लासेविलासविशेषः पानस्थानासनादीनामुत्थानेत्रादिकर्मणाम् विशेषस्तु विलासस्यादिह्रसंदर्शनादिना १ इति
तौर्य्यत्रिकमेतिकेचित् परिमावक्त्रमाधुर्यादि सभाषणस्य वक्रमशक्यत्वात् हासेहासस्फीतिमाविशदतेन मदीतस्मत्रानां
सक्तियोग्या यदपीति उक्तेवेष्वाविधेयत्वस्त्वनायस्तीति अप्रत्याख्येयतायउत्तवेति उत्सवोनरापेदयाविशेषार्थे महेतिना
कारः प्रतिषेधतात्पर्यग्राहकः अनेन विवोकाकारयाभावउक्तः यद्वरतः इष्टानामर्थानां प्राप्तावभिमानगर्भसंभवः स्त्रीणा
मनादरकृतो बिव्वोको नाम विज्ञेयः करणेति काम्पूर्वकत्वसचने धारणानीति वहुले नयकवारे श्रियेणकराग्रमारणो विधुन
धारणमित्याह विलासः वक्रेति यतेन चक्त्रविषयोऽयं तद्रूपेवोक्तम् लासो विलासो हासः स्मितमिति क्रियोक्ता अथ
रपल्लवसेति तदीयपरागस्य वक्त्रपवनात् माधुर्य्यविशेषाद्रसनेन्द्रियविषयउक्तः वयमइति श्रोत्रयाह्योक्तिः सौकुमार्य्य
ग्राहकत्वगीन्द्रियविषयमङ्गयार्थः स्वभेनेति प्रकृत्यादिनात्तौ यास्वप्रद्यावक्रेदेनापीत्यर्थः विषयकृष्णयात्ता नायः अ

श्री॰
रस॰
जटी॰
५६
56

वणमितितन्निषेधति क्वचित्पथ्यमिति साक्षाद्दर्शनेननिषेधति दुरत्ययमिति चित्रस्थस्यदर्शनवारणायवेतः प्रयत्नमिति मदुक्तम्
श्रवणेन भवेत्तत्र स्वप्नेतदिमतोऽभावात् इंद्रजालेव चित्रेव साक्षात्स्यैव दर्शनम् । नाद्यदर्शनाभावमात्रविषयकानुरागा
त्तत्संस्कारेण न स्वप्नेपि ममैवं दर्शनेनाप्यस्यादिति भावः सर्वथैतेनानुरागयत्नकालमिति ध्वनितः लवस्य रतस्य योक्तर्षेह
पकथ्यतनयाउत्कर्षस्य च प्रतियोगिनिरूपणेनतयातादृशानापिकोतरत्नपायादिवस्तसाधभावानस्तनिभावरतीतिनिमात्रविष
पकानुरागवत्वादेप्रमाणत्वासाम्भवमतममैवतन्वस्तमिति वन्निवेकधानिः सीयाउति प्रवासस्यदर्शनानिवारणायस्येहेइति
तूपवतलाभायस्येरुहदृष्ट्याइति प्रतीततत्निरासायसेतीति अवैधगम्यवारणायचासामिति विलासोत्रवरणेनुत्वबादवे
शाविशेषः तेनक्रमेणरमनाकुंजलपेषु क्रियोत्साप्रत्याकारोपपत्तिः आकस्मिकत्ववारणायन निष्क्राम्यतीति वनस्यमिते
नतयातत्रदर्शनेपिनानुरागातिशयलाभइति अतःशुद्धइति तत्रापिसाध्याधारणेनगानन्धाविषयत्वतस्पालैरनवबोधाल
तमेनतःसोध्यइति तत्रापिनिर्जनेतद्दर्शादर्शनसंभयानाधायकतयामखीसन्निधानाविति चिन्तनः सखीनामपिसखीत्वप्रकारकज्ञा
नाभावोनवोध्यः तेनेत्सवनितस्तनाभिसीनेप्रकाशप्रसंगत्नात्तेपिदर्शनप्रयत्नात्उत्कंठत्वेदनमते सम्यगासखीनांतत्प्रकाशक
आभावात्तेवातिःस्यात् ७५ सखैवेतिअनेनावास्वलभ्यते अत्रश्लोकद्रुतिः ॐ प्रकारोनिश्चयार्थः मतिमंदिरमिति अ
त्यपूर्वस्यपथमार्थे सुपादृष्टेस्मिन्नियममाणसेसानिस्खलमतंयेनम् सहसाह्लादकेते सागरेतिभावगोभीर्ये श्रोतइ ५६

तिचपलताविच्छेदौ स्रतेतिमिसरसतं सरोजेति तद्वत्संदरवमत्काशेविच्छित्तिविशेषायेषांतादृशोदृशोर्विभ्रमाविलासाः कटाक्षत्र
पाः केचित्तमन्मथकलावेशप्रधहेतोस्तदर्थंदृशोर्विभ्रमाः संतीतितत्समेत चित्रेकिवित्पादिवशादिति चित्रेत्यादेः उत्तरवाक्यांतर्भाव
निश्चयात् विचित्राविलक्षणामन्मथकलाकामकेलयः तासांवैषम्यप्रादुर्भावस्तदर्थः एतेनपावकतयादानतिहतिः स्मथैव
मिच्छतीत्यन्वयः उत्सवजनलाभायुक्तमिति तदुत्कर्षायचित्तहरमिति ननुहेतोरित्यस्यात्रत्रन्वयोकिंकारसामित्यस्यान्वयो
नस्यात् तद्रूपकारणस्यस्वयमेवोपन्यासादितिचेन्न तदर्थेमस्त्येवधनदानेषूर्वार्द्धोक्तानांतद्वैषम्यसामर्थ्यमस्तिनवेत्यनिश्चयेनतत
दुपपत्तेः यदा तासाममपियद्योतद्वैषम्यसामर्थ्यमस्यपूर्वपूर्वमभिधानात्तदर्थेमस्थैवधनदानेकिंकारणमितिसंभवात् यदपिश्रय
त्वत्सेवकारोभिन्नक्रमतयायोज्यः स्वीयापरकीयाणांद्रव्यदानाप्रसक्त्याव्यावर्त्याभावात् नवदेशांतरस्थाववर्तत्त्वात् इति तद
प्यसत् सर्वोपातप्रधर्मीवच्छिन्नस्त्रीमात्रस्यव्यावर्त्यत्वात् यतन्वयव्यतिरेकसाध्येयेतद्व्यवहत्यनहेत्वात् वेषूर्णेतराधीनत्वेपिस्वा
धीनभर्तृकात्वयावृत्ततत्वाभावात् प्रयच्छत्येवेतिक्रियासंगतेवकारणस्यप्रत्येतायोगव्यवच्छेदार्थकत्वेनोदाहरणसंगतत्वेतिदिक्
स्वयमिति तथाच दर्पणे अभिसारयतेकांतंयामन्मथवशंवदा स्वयंवाभिसरत्येषाधीरैरुक्ताभिसारिका १ आद्याययानव
मेराकुलितयथा लज्जानोकरुणेयथावक्तुकृतेममयितिंवणे तथैवनभिगम्यवदेरभिहृतिकाविदितिसंक्षिदिष्टा कांतार्थिनी
तुयायातीसंकेतेसाभिसारिकाइत्यमरः एवंचयास्वयमभिसरतिसाभिसारिकामता द्वितीयंतशचीनानुरोधमात्रात्क्रमम् नन्वेवं

श्री॰
रस॰
मं॰टी॰
५८
57

हितौ लज्जां समाहृत्य मदनेन मदेन वा अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिकेति भरतवचनविरोध इति केचित् अन्यथा यास्वयम
भिसरति तदसंग्रहस्तत्र वाप्यापत्तेः एकेनार्थद्वयस्यानभिधानात् अतएवोक्तमस्माभिर्व्याख्यायां दीर्घस्वामिनोक्तं भरतवाक
मपव्यस्तम् अतएव ग्रे भरतेन स्वहस्तकृतम् वेश्यायाः कुलजायाः प्रेष्यायाश्च प्रयोक्तृभिः एभिर्भावविशेषैस्तु कर्तव्यमभि
सारणम् १ समदामृदुवेषा च तथा परिजनाविता नानाभरणचित्रांगी गच्छेद् वेश्यांगना यथा २ अन्यैरप्युक्तम् याहूतिः
कागमनकालमपारयन्ती मोहं स्मरज्वरभयात्तिं विवासितेव निर्यातिवल्लभजनाय रयान लोभात्सा कथ्यते कविवरैरभिसारि
केति १ अतएव विधानाद्यः कान्ताभिसरणोद्युक्तास्मरार्तमभिसारिकेति दिक् समयेति अभिसारसमयः शुक्लकृष्णप
क्षादि तदनुरूपश्वेतनीलाम्बरपरिधानादिः भूषणपदमुपलक्षणम् अत्र चावक्तितस्वीयापरकीययोरभिसारव्यापार
स्त्वस्यएवेत्याह इतीत्यादिनु आह स्वार्थे प्रकृतएव स्वर्वोक्तएव नान्यइति न वा लक्ष्यता सेपादकस्येतायामरणग्रहस्वीया
यामसंभवइति वाच्यम् यद्विया अस्ममभिसरति तत्रोगोपनार्थं तदुपपत्तेः वैध्येण संभोगितायामेवाभिसारिकात्वादन्यथा
वासकसज्जादेरप्यवैश्वानसंभावापत्तेः यत्तु परकीयोदाहरणानंतरं ज्योत्स्नाभिसारिकादिभेदत्रयाभिधानात् स्वीयायां
तद्भेदा अभिमता अन्यथा ध्वान्ताभिसारिकोदाहरणे सैरिणीनिपदोपादानवैयर्थ्यादिति तत्र परकीयायामपि तत्संभवेन
स्वैरिणीपदोपपत्तेः अन्यथा अव्यवच्छेदमानाभावात् वेश्यायाह्नार्थं तन्मुर्वपाठोपपत्तेश्च उभयानेत्यपाठेनोभयसा ५८

धारणलाभात् शंकादेर्वैषयायामभावात् ज्योत्स्नातमिस्राभिसारिकानुपपत्त्या ग्रीष्माभिसारिकोदाहरणेऽनिशमिति पदोपसंदानवशा
त्सीयायामपि तद्द्वयोः समत्वान्तेव हसीति विशुद्धेतिप्रकाशकत्वे हन्तीतिप्रियसंगमबाधकत्वे तत्संगविच्छेदादर्शकत्वात् सहव
रीति सख्यसलीनां संभोगसमये सति एतदप्यनपेक्षणादाह चिरस्थायिनीति तेन संभोगस्य चिरकालानुवृत्तिर्व्यंग्या प्रस्थानसम
योऽदृष्टेभयत्वात्तथा च देवे जइति एतेन तत्समयाभिसारस्य फलोपधायकत्वाच्च तत्तात्पर्यं निश्चयार्यस्तवेनेति अतएवोत्कंठभामि
ति फलायोगव्यवच्छेदसूचिकाभिमर्थः नदीमीकुष्टिभीत्याजनानां तत्संचारविरहान्मार्गशंकेतिभावः अनुमायकमप्याह वा
वमितिमंगलप्रयोजनं यस्मात्सामांगलिकी प्राशीसितानाविश्रामसिद्धिबोधिकामितियावत् दूरादर्शनवारणाय तमिस्रेति अल्पतन
निषेधायस्तोमइति भृंगारीवीरुकाचीरीकिल्लिकाच समायमाद्यत्समवः दयिताभिसारिकेति कर्मषष्ठ्या समासः प्रतिबंध
काभावायेमाह विमृद्वेति भीतेति नत्वीतिभयाहेतवे भजेगादितिभयहेतवे यथेतिप्रकारेणतरेणापिभयोपसन्निधिर्ग्यते
एवकारस्तदभावनिश्चयार्थः केचित् भीतेवनासितः कार्यैकपादिकेनद्वरायास्त्वमित्याहुः तत्रभिन्नक्रमतापत्तेः कार्याभावे
नैवभयाभावानुमानाच्च मदितितद्विषयानुरागवाधसूचने भजपदेनस्वेच्छानुरूपवेष्टावत्तानियमेनतदर्शितानुपधायकत्वध
निः भजसेवेत्यधिशास्त्रादिवारणायसंयोगइति अनरितितथ्ये किमपीतिसामान्यं स्त्रीवेंतकंपादिपथ्युः तदूरीकरोषि दधासि
किमपि ईषदपिसंयोगइत्यन्वयः एवंवदत्त्यालिंगनेकिंकरोष्यसीतिनजानेइतिव्यंग्यमितिकेचित् यत्तु उनीतिदीर्घस्सेवोक्ता

श्री॰ रस॰ गं॰टी॰ ५८ 58

रसस्तु यो दिग्गजेषु गजहरीकरोषीत्यसमासित्ति॰ तत्र द्वन्द्वासमासापि प्रामाणिकत्वात् नवेल्लमुहिहूरीकृतत्वं धनत्र इतिनैषधादिदर्शना
त्पर्यवसितं देवैनैषधव्याख्यायामस्माभिः श्रुत्योर्ध्वेति धनीतो गंभीरत्वं चेत्यम् धनीति निरर्थकत्वं वहुवचनेनैकस्यानाकर्णानाद
पि भयं न स्यादिति शंकावारणार्थं श्रुत्वाभितात्रत्रत्यास्ति समवाविवृवचनेन सा विनिर्णीयवदन्तेपस्यासात् ध्वपि॰ सोवर्णात्म
कतया सार्थकत्वाच्छ्रीरामानुनयादिपरत्वमाननः सोमस्त्वमेवोचितमिति भावः यत्तत्त्वभितासीत्रिवृत्कमिति तदसत् नह्य
त्रत्रासाभावो विधेयत्वेनाभिमतो येन समासेन भः पर्य्यवसानपरत्वमानिषेधस्य गुणीभूतत्वमिति दोषः स्यात् स्फुरदिति अनेना
यातत्वादिस्तवनं ऊरसिजेति स्मर्मस्थितत्वादतिदुर्वहत्वं जननम् मारेति गतिप्रतिकूलत्वलाभः भंगुरं गमनासमर्थमिति या
वत् पल्लवो स्त्री किसलयपल्लयमित्यमरः कोमलपदं भावप्रधानं कोमलत्वस्य कांतिरतिशयः किसलयवत् कोमलत्वाति
शयो यस्येति समासः तेनकांतिपदमधिकमित्यपास्तं यत्नेन मार्गसेवा यानर्हत्वध्वनिः यदिति शाखासु रागविषु अनेनति॰
स्योद्गतकंटकाय नवलोकनं सूच्यम् मनोरथरूपोवय्यं गमनसाधनेन स्यात् क्वचित् नहीत्यर्थे गंतेकथं सहेतत्वमासा
त् मकथमपि मनोरथवसादेव गंतव्या यतीत्यर्थः॥ सख्यादेः सख्युत्तरं प्रतीयमानोक्तिः तेन कथयते सूपपत्ते केचित्तमहत्त्व॰
नादिनैवे पमयागतानत्वस्याभिलाषेणेति वदंतेनायकं प्रति सख्या उक्तिरित्याह त्वदनुपपत्त्यैवेरस्यपर्य्यवसायिशंका
नौचित्यात् रभसादिति प्रियदर्शनौत्सुक्यात् अभिसर्तव्यप्रियसमीपं गंतव्यं वनिताजनितात्पर्य्याऽ वनुरागायो वसोपि ५८

विवस्वान्सूर्योऽपि तीतीति त्रिकाण्डशेषः वारिदश्चेति अथ प्रकाशविरोधित्वेन मार्गपरिच्छिन्नत्वसंपादकत्वेन च सोऽपि विवस्वान्सूर्यः गमनानु
कूलत्वात् अन्यथा प्रकाशेन जनानां सर्वेषामपि भयेन गमनासंपत्तेः सत्यपि येनेदिने किंचित्प्रकाशसमाहारजनीति सैव दिव
सो गमनाधिकरणत्वात् तत्रापि स्वल्पप्रकाशसत्त्वात् अंधकारमिति अंधकारोऽस्त्रियां ध्वान्तमित्यमरः अविरोधि गमनानुगुणत्वा
त् तस्यैव सर्वेषां गमनादर्शनादभिसारिकागमनौचित्यात् तत्सन्निहिते तमस्यपि गमनसंभवात् विपिनमिति वेपनेभ
यो नात्र विपिनमिति स्वाभीष्टेऽभयानुपधायकत्वात् जनराहित्येन प्रकृतानुगुणत्वात् तत्रापि कदाचित्कोऽपि दृष्ट्वा संभ
वादाह विमार्गेति अपथमेव मार्गः तत्र तु गमनानुपपत्तेः निःशंकमसंस्कृतमार्गत्वात् यद्वा क्षेदेनगमने अभिमतदे
शप्राप्तिजनकं तस्यैव तन्मार्गपदार्थत्वादिति भावः विरोधालंकारः एतेन लसमेन दलसपात्त्वं वंदोदयश्रुति वंदोमाह्लादक
त्वस्तवनम् उदयेन तत्कंठातिशयव्यंजनं वेदनमिति समाभिहारेण संतापमात्मनोऽपि रनवलोकनीयत्वार्थम् कुमतयोः
गानोविरहत्वानवस्तवनार्थः तेन पांडुत्वेनापि वेदनस्यासोढत्वात् रूपलाभार्थमित्याह वस्त्रेत सक्त्रनुकंपात्वेन तदर्थः
तत्र प्रियपरिरंभादिस्मतत्वात्र मुक्तेश शाते तथा च प्रियाश्लेषव्यतिरेके प्राणवैयर्थ्यमेवेति ज्ञानेन तदर्थं कूलवेदनः
संयोगसंपादनसंगतिः किंचिन्मात्रलेशमात्रायायवीति विरहस्येति प्रकाशभयाभावात्मिलनयोग्यत्वेनानुकूलत्वा
दितिभावः निर्गमनेविशेषः प्रियदर्शनेच्छाविशिष्टप्रतिबंधकाभावसंपत्तिपूर्वकत्वं मनइति तस्यैवान्तरोधेनेंद्रियान्तर

श्री॰
रस॰
गं॰टी॰
५९
59

णां प्रहतेः पूर्वं विनिहन्तेते षुभ्रमरकालेतदभावे वैरस्यापत्त्यानिहंनमिति मदनः कामोपि कैरवाणां हस्तेन कुंदमयान्वानाणां दृषारउक्तरी
त्यावेषस्यावश्यकत्वे विजातीयवर्णविशेषे व्यान्तस्याभिसारिकासामग्रीविघटनाय तोऽकुंरवर्णिरिवैवैयापुकरशनिषिधपतिभावः
अनेनैरोदीरितलक्ष्मभाजोपादेयदीयापुष्पजातयस्ता इतिहतरत्नाकरः तोऽङ्गनेरिति श्रेवुजपदेरविविकासिपरेकमल
पदेवेइविकासिपरमतल्यार्थे रतलोपमाभ्यामिति तिन्हतीयापलितियोगिनेतदर्थः माहशामपपूर्वकेमाधानवर्थः अन्तुयोगीत्वे
यत्यत्तमयार्थः तदुभयप्रतियोगिकसादृश्यानाश्रयइतिफलितार्थः वैरिणीजनः कुलटासमुदायः तस्यविलोचनयुग्मे
समुदायवर्तकप्रत्येकावयवाभिप्रायेण युग्मतोक्तिः दिनकरस्यरवेहृदयेयस्यविकालोनास्ति इंदोरप्युदयेनास्ति किंतु केवले
तदुभयपविरहकालश्रनेनयनेतमसेवेयप तमस्येषकार्येविलासोयस्यविकासोग्रहणशक्तिर्भवति तथाचवेदृसूयोदयेविका
सिताभावात्तदुभयोदयविकासित्वेक्रदयसादृश्याभावइत्यर्थः पतेनोदयद्वयात्तावेकैनेवनेत्रानिवोहेहितीयोपादानैविलम
र्थविहितन्दभावेवकारोपेक्षास्यात् ग्रचननयकारस्वतादिति तत्तदुभयोदयविकासित्वाभावस्यप्रत्येकप्रतियोगिकासादृश्याभा
वप्रयोजकस्वनिषयायेनन्द्वयसेवापेक्षितत्वात् पल्लीनामिति वड्गनिर्दीपितस्याः षिपतस्सलाभातदातायाघ्रनुलंस्यातसंगपम्
ग्रधिपस्येतिकर्तेरिपेकगहनामितिकर्मणिषष्ठी शाल्हानामनशासेनमावाप्यस्येतिवत् पल्लेषुग्रामदिः तत्रउत्सवार्थम्
ग्रामेवरणेग्राह्वानेजातेसति पतेनउत्सवेकौतकादपिगमनसंभवात्तासद्भावेसवैषामेवगमनसौकर्यंध्वनिः केचित् पल्लीष ५९

धानस्यांगनाभिः श्यामेत्वणे सेपादितेमन्तिइत्याहुः तत्राधिपस्येतिशेषः पिकजरटश्यामितिकर्मणिषष्ठीवाथ्या सम्ग्रजनाद्इतिप्रकारो
तवेणडुः परिहरतेषेगये मासिमध्याह्नमिति निहतिनिषेधायमियइति कल्पवप्रशेसयापरस्परप्रीविनामभिधायेत्यर्थः तेनतद्दशे
नव्यतिरेकेणतदिक्षानिहतमभावानन्तर्वमनागमनश्रोतेषेगये प्रकारान्तरेणप्रभोराज्ञानत्वेवात् सख्यागमिति नाकालिका
शिवः सलादिविषदेशेपत्यर्थः अनायासादभिमतसिद्धा विहस्येति अगपदेवगमनलाभायगतपोरितिकुंजादिप्रावर्तनाय
सुहृतमिति अतएवाभिसारांतरेवैलक्षण्यंकोपीतिप्रेमसामान्यसूचनायस्नोरितिदर्शनमात्रवारणायकंठग्रहइति शो
काविरहसर्वेकतमसूचनायपषइतिअतएवविजयतइतिअभिसारिलभ्यपरिरंभापेक्षयोत्कर्षः तत्रपूर्वोतरकालेशोकापाप
वसज्ञावादितिभावः केचित् उभयोर्युगपद्गमनेऽभिसारस्याभावान्नेदंप्रकृतोपयुक्तमुदाहरणमित्याहुः तत्रवाधकाभावात्
कुंजादावुभाभ्यांगमनेपित [illegible] हारस्यसकलाभियुक्तसिद्धत्वात् अमोघपरोक्तविवक्षायाप्रयोजनाभावात् लोलदिति वे
लेवसनमेष्युकामितमरः वोलेतिपाठेपितिवोलमेवयाहं भीमादिवत्पदैकदेशप्रयोगात् कुर्पासकपटले संवृतकंचुकवे
धवेपुरवलहदोजकुंडोन्नतीतिद्वितीयवरणार्थेनपौनरुक्त्यापतेः लोलत्वंगतिविशेषवशाद्वेलाविशेषणेन तस्यतेन
वावमत्कृतिर्यत्रेतिकेचित् वस्तुतस्तु लोलंतीवेलचमत्कृतिर्यत्रेति षष्ठीसमासोत्तरपदो बहुव्रीहिः लोलत्वं विलासव
शेनप्रतिक्षणंसन्निवेशविशेषसंपादनात् प्रविलसदिति कांचीविशेषणंतदंगसंगसंभवेनशोभोदयात् तत्रलतारोपात्

श्री॰
रस॰
ज॰टी॰
९०
60

तदीयकृपाणकान्तिप्रसराणितावकाशित्वाभ इति केचित् वस्तुतः सर्वतम्यविलसन्तीकांचीलताकृपाणलतेयंयेति समासः प्रकर्षे-
ण परकीयादौ अभिसारसमये तदभावात्तदीयकांचीमेखलिकालातर्ककारापेक्षया प्राप्तः अत एव लतापदेन रागेन विशि-
ष्टकाव्यागुविच्छेदः सूच्यते परकीयादौ कांच्या स्तनद्वयेन संबाधश्च परिहार्यत्वात् उक्तिभेदकरकेकणद्वयमिदं वयारदृष्टमेव
स्यात्तेन प्रतिपादितामुखरत्वं मेखलायाः सुंकृते साहित्यदर्शनात् संबद्धं यथार्थरुद्धसाकृष्यमाणायकेवकुचेन स्तनयोर्द्वंदन
स्तवनम् अन्ययानयोर्वा...भावापन्नः संबंधेन वंधुरानन्नवदालंसमाणा वेधुरवंधुरौ तैयौ नन्नवंधुरयोः स्तिषु इति रतिदे-
वः शुक्लवर्षेणतदाकादनेनस्यायावच्छिन्नोयतयालयाप्रसदाभावात् अत एव वलंतीति विगवच्छिन्नयीन तेन स हेमवर्षमानावा-
लोजकुंभयोरुन्नतिर्यत्र प्रदेशे तेन लक्षणमात्मनेपदं सिद्धोऽङिः करणात्स्वार्थकादर्शितम् तेन लज्जालोलवलंती सा दिशाऽत्र प्रम-
यसिद्धिरिति वामनः एतेन कुंकुमकंचुकिनीवलंतीति यत्करप्रसारिणी स्तनोन्नतिर्यन्नेत्रपात्रम् सकर्जन्योत्पतप्रकाशमानादी-
धितः योदेशाभरणप्रभायत्र विस्फुरति शीघ्रगमनोत्सुकत्वात् वलंतः चामीकरालंकृतयः स्वर्णाभरणानि यत्रेति सर्वक्रियावि-
शेषणं कचित् प्रयातनन्माणिकुंडलस्फुरितवलजोत्तनदालेकृतेः सकर्जेन्यंजलनपुरप्रतिमनोराज्येनमंदागतीति द्वितीयतृ-
तीयचरणयोः पाठस्तत्रापि शातप्रसयापत्तिः सर्वतत्वमणीति प्रकाशनसूचने एवं जानन्नदेत तत्रापि नूपुरैस्तेशब्दद्वारा प्रका-
शकतेयम्यम् तथा च शंकाविरहात् अभिसारसमये स्वानुमायकहेतुपरिहारयत्न इति भावः नानाभरणविरोगीति भरत ९०

वाक्यात् ह्रेतिनाऽयमपवतः तत्त्वं भोगस्य मुखविलक्षणहेतुत्वात्तस्येयमिति मतः इति केचित् मुग्धायाः इमामादिस्यहं मुग्धभ्योतिरिक्तानापि
कोऽयमपस्यायपि तमाह यस्मानमिति अमहकस्य श्लोकः तद्विवरेणानुसारिणः स्वार्थसंदेपोयथा वलयप्रस्थानेन काश्ये
यं प्रियस्य सत्त्वायः प्रियसत्त्वाः तस्थितौ स्थापयितात न्यवासेवाऽनवस्थापितत्वात् नन्वेवं श्लेरित्यत्र तदन्वयः सतिप्रियेते
षामथावादसतिश्च सद्भावात् सत्यम् वलयभावस्य तद्विशेषणं अन्तयवश्यतिविशेयोनेन तदन्वय इति केचित् अन्येऽनहृतामित्यने
नस्सर्वे वाक्यमनसापि प्रियस्य त्वेर्गमात् सेवाक्रविशेषणं भेवित्यादिविपरिमाणेन प्रसादावितिनदन्वयात् अतः प्रियेसत्यक्रा
णं प्रहस्तिलक्षणम नवस्थानमसतित प्रहस्तिलक्षणं तदित्याहुः अत्र स्वयदात्मयमेकाता मुखावलोकनेच्छया ऽक्रहरणं पुनर
थेतदंदर्शनतानजनितमस्मुनात्स्यहमितितिधेयम् यमंगलभयमनुमानात्स्यातऽमयमितमे धृतिः संतोषः वितमनो
तानेवा अधुनापिगमनं स्वदान्निजेलतं मनसोऽयंगमम् अतएव गमेघसितेनननुगतमित्यके यातमित्यादिनाऽनुराग
मावेकाक्षिम्प्रतिपादनऽगाणवमप्यसेस्पृहयामीति विधेरसंदर्शसमागमकारित रूपोपकर्षोव्यज्यते सर्वपरस्येवेक
कालमितिकेचित् प्रियेण सहैककालमितिमेगन्तव्य इमावशपकनेनमयप्रत्ययः यतेमहेवगम्यतामित्यर्थः इदंप्रियगमनो
तरंजीवितोयालंभपरतयापि संभवीतिन मकृतोदाहरणमित्याहुः यत्तु पॉनिश्चितचेतसिननुगतेऽत्यर्थातदसंगतमिति
तत्र वलयादि अभ्यालपूर्वकालनिश्चयाभिप्रायेण पिनऽयपतेः स्पादेत शेष्यदितसमाधुप्रवत्स्यत्यतिकेतस्येव साधुत्वात्

न

लृटादेशे शतृप्रत्यये संप्रसारणनिमित्ताभावात् सत्यम् यजर्थे कविधानमिति यज्वीङ्क्षेसे कंभावे कप्रत्ययः कितात्संप्रसारणम्
श्रासिवसिघसीनां चेति षत्वे प्रोषः प्रवास इति यावत् ननु साधुः प्रोष्यः पत्यत्यय साधुत्वे वनिश्चयेन तत्कर्तृत्वं पंस इवावरत्
श्चावारकिंवेतानृशात्प्रत्ययः नउक्तं महाभाष्ये अपरआह सर्वप्रातिपदिकेभ्यः आचारे क्विब्वक्तव्य इति प्रवासे ख्यानमापक
लिंगवानित्याचारार्थः नाटयापत्तिर्यस्या इति वाल्योयम् अत्र केवासाः क्वचिदंतर्भावः कुतो न स्यादत आह तथा हीति प्रो
ष्यत्पतिकायाः इति विभाटकोपाधितेनोभयानवमतत्वे पि प्रोष्यत्पतिकालस्य उभयसिद्धत्वात्तत्पत्नीत्वावच्छेदकाः प्रसिद्धिः वित
यानेनतर्भावे हेतुमाह भर्तुरिति न च विप्रलब्धायामभर्तासन्निधिहेतिर्विवेति वाच्यम् नाटशापूर्वकालेनतद्विरहात् तथा च इयमस्या व
स्यायो नोक्तत्वाद्द्वितीयान्यतमानंतर्भावतापत्तस्यैवं समयावच्छेदेन सन्निहितनिर्भर्तृकत्वात् स्वाधीनपतिकावत् सर्वत्रांतर्भावपदस्य पृथगु
पादाने अनुषंगाक्षेपपरिहारार्थं ननु कलहाभावमात्रेणतदंतर्भावसिद्धिः कलहपदस्य तत्रोपलक्षणत्वात् अन्यथा अन्यथा
योकलहांतरितायामव्याप्तेरत आह अनवमानितेति ननु इयं न खंडितायाम् संभोगविह्नितप्रियदर्शनरहितत्वादित्यत्र ताटशाद
र्शनोत्तरं पराङ्मुखत्वादिदशायामपि खंडितेति व्यवहारात् खंडिताभेदत्वप्रसाध्याभाववति हेतुसत्वाद्व्यभिचार इत्यत आह
प्रियायाः कोपेति तथा च प्रियकर्तृकान्यसंभोगानुमितिजन्यकोपवत्त्वस्य लक्षणत्वं प्रकृते च न तदभावान्न खंडितांतर्भावः को
पाभावान्मानायकमाह काकुवचनेति खंडितायास्तु न तत्समाप्यानंतरं मानापादिरेव भवतीत्यर्थः स्यादेतत् प्रियप्रवास ६१

हानजन्यदुःखोत्तरकालीनप्रियसंगमाभावनिश्चयाभावत्वमेववासकसज्जालक्षणे प्रियसंगमनिश्चयवत्तौत्कण्ठ्यसंभवस्मात् भा
विनिश्चयानन्तरं तत्तदभावनिश्चयाभावउक्तः कतिपयसमयानन्तरभावेन प्रोषितपतिकायां तदभावनिश्चयसत्त्वादव्यभिचारइत्य
तो निश्चयाभावनिवेशः उत्कादिवारणाय प्रियप्रवासेत्यादिकालीनेत्यन्तं निश्चयविशेषणम् तथाच प्रकृतायास्तत्रैवीतभावः
प्रियप्रवासहानजन्यदुःखसत्त्वात् यत्तदवस्यालोचनादिना तदागमनस्यापि संभावितत्वेन प्रियसंगमाभावनिश्चयाभावसत्त्वाच्चेत्या
शंक्याह नवासकेतिहेतुमाह वारेति वारनियमादिनविशेषावच्छेदेन प्रियसंगमनिश्चयः सत्त्वभ्रमः प्रमाविशेषत्वनाग्रहः भवतिच
तस्याः प्रियसंगमबोधकप्रमाणे निश्चयेततत्संगमनिश्चयः शास्त्रकारव्यवहारानुसारादेवलक्षणव्यवस्थासिद्धेः ननु वस्या अ
पि सत्त्वोत्कत्वेन प्रियसंगमनिश्चयाव्येसत्त्वमाह सज्जीकरणभावेति संभोगसामग्रीघटनाभावान्निर्वेददर्शनाच्च तत्पर्यः अयंभाव
अस्याःप्रमाणे हानानन्तरंदिनत्वप्रियसंगमनिश्चयः तदभावनिश्चयत्वेनोक्तत्वात् यस्याः प्रियसंगमनिश्चयजन्यतत्साम
ग्रीसंघटनप्रकारो निर्वेदविशेषसत्त्वप्रसंगात् स्यादेतत् प्रतिसंदधीत इति हानं तत्सेवत्स्याधीनपतिकात्वम् तच्चक्वचित्प्रमाकविव
क्षमस्तुतरत्वेव तथाच प्रकृतायापत्तिर्नेत्याशंक्यतीत्येवं विधतानवत्समानत्वेवपमत भैरित्वलक्ष्यतीस्तत्त्वाह नस्वाधीनेति अयमर्थः
स्वविरहावकलप्रहतिविरहितभर्तृकत्वमेवतत् तथैवाभिप्रेतत्वव्यवहारात् अतएवानवसरासमपि दशाविशेषे एतादृशतानस
त्वादेकमेवपरिशेषायनेः हानस्वविशेषेणावेत्त्वविषयान्तरमेवावादशायान्तव्यवहारात्नपपत्तेः नहीनत्रसंप्रदायस्यप्रतिपोगितेः

श्री
रस
मंजरी
८२

नान्वयः निश्वासोत्तमसवनविरहादिव्यतिरेकस्य तद्देवधर्मत्वस्य कथनं ननु त्वरस्य कांतसमानदेशतापादकव्यापारवत्त्वमभिसारि
कात्वम् तदेवात्रास्तु इत्याशंक्याह नापीति अभिसारो नाम प्रियसमीपगमनानुकूलाभरणपरिग्रहादिः तथा च प्रियसंके
तितदेशप्रियसंयोगानुकूलव्यापारवत्त्वमेव लक्षणम् न चात्र तादृशागमनमस्तीति भावः प्रियसंगमाशाजन्यसुखस्य अभि
सारिकाधर्मस्यात्राभावादित्याह अतस्तपीति भाविप्रियविरहस्तानजन्य इत्यर्थः यस्मा इति लब्धनाभिमततव्यक्तिपरेपतिः प्रिय
इत्यर्थः अभिमेति अग्रेगामिष्यतीत्येतादृशानिश्चयानंतरेत्यर्थः क्षण इति तदीयस्थलकालोपलक्षणे यत्समयो नभीवेन
गमने भवतीति ज्ञाने जाते तत्समय इत्यर्थः तेन कश्चिद्विप्रलब्धरहितप्रवसिष्यदिरपि श्रुतिमस्य उज्जगाम्नितहवल्लभ अवश्यणि
सेनहसे। कल्हिंविप्राणाहो इत्यादौ नाव्याप्तिः प्राप्तवत्सरहृदयः प्रवत्स्यतिप्रिय इति श्रूयते जनेन तथा च तस्य भगवति निशेषया
तस्यप्रातरेव नभवतीत्यर्थः देशान्तरेणापि कादेशान्यदेशेनेनतस्याः सहैव नयनेन नव्यभिचारः यस्मै नैव अवश्यं यास्यति गमने
कृतनिश्चय इति यावत् अग्रिमसमये प्रियोगामिष्यतीत्येतादृशानिश्चयवत्स्वमिमितितात्पर्यम् तेन तद्गमनहेतोर्नायकेन सानस्य
लेपिनाव्याप्तिः अत्रेदं तत्त्वे प्रोषितभर्तृकायामेव यमेतनमभवतीति तल्लक्षणं एवनिरूपिते अत्रयथा प्रवत्स्यत्पतिकायामव्याप्तिरेका
पतेः प्राणेश्वरे इति पतेन प्रियत्वं सूचने किमपीति क्रियाविशेषणं वाष्पोद्रेकावरुद्धकंठादिकं यथा स्यात् तथा तिगमाय प्रवासे
कर्त्तेजल्पतिस्फुरतीतिभावलक्षणमस्मिन्जल्पनकालेवदनेग्राम्रषन्नमयावकार ननुपर्य्याप्तत्वाव्येमनस्यानुमानापत्तेः नव ८२

82

मध्येन कृशमित्यत्र उक्तरीत्या मध्याया उदरकार्श्यानर्हत्वात्कामोदरीत्वमनुपपन्नं तत्र कृशत्वप्रयत्नविरहमात्रस्योक्तत्वात् किं
चित्कार्श्यस्य तदपि संभवात् पीनोरुगंडजघनेति भरतवाक्यात्तदापि किंचिदुपचयस्य सत्त्वात् अन्यथा प्रवासदुःखस्याप्यनुपपत्तेः
अत एव तामोदरीपदसार्थक्यं स्तनादीनां पीनत्वनीत्यादिश्च वदेशप्रयोजकोपचयविशेषरहितत्वात् न संगमनविरोधिव्यापारा
भावे सत्यां स्नातशब्दापाराश्रयत्वेनैव रूपव्यतिरेकस्तवनाय पुनः शब्दस्त्वत्संगमनेनत्वकृपरिचियः स्यादितो निभृतमिति निकुंज
सहत्वादिभिरपि संभवात् लतेत्युक्तम् कोकिलाशब्दस्य कालांतरेऽपि संभवान्नवसंतानुमायकत्वमत उन्मेतेति तथा च
शब्दवैलक्षण्येनेत्यर्थः कोकिलेति स्त्रीशब्दविजातीयत्वलाभार्थम् तेन स्त्रीविशेषजन्यत्वानुमानेन दूरपरत्वमिति भावः वर्णा
त्मकशब्देऽपि कोकिलकूजितसाम्यवर्णेनातित्वभ्रमो न स्यादतो ध्वनिमिति भ्रमहेतुं सामान्यधर्ममाह कलेति एकध्वनेरश्रव
णस्यापि संभवादाततनानेति ध्वनिमित्येकवचनेन कोकिलशब्दभ्रमविशेषत्वरूपैकधर्मान्वयसूचनार्थम् तथा च वसंतसमाग
मत्वव्याप्यपियोतगबेदितिमत्वीनामर्थ्यम् गतमिति अनेन गमनस्य भाविनत्वसूचनं प्रियस्त्रीगमनस्य दुःखजनकत्वम् वदतीत्यशामा
एपशोकानिरासः अन्येनोक्तौ तस्या अपि संभवात् दुःखदैर्घ्यानुकूलेनिश्वासे दीर्घत्वेनाभीत् लज्जावशादित्यर्थः निश्वासमात्रेण
उदरत्वाज्जातमिति तात्पर्यम् अन्यथादीर्घेति विशेषणोपादानवैयर्थ्यात् अक्रणोप्यनाविर्भावो नेत्रव्याप्तेः स्वातत्स्यहिसाविक
तयाकिंचिदुक्तिर्डेहर्त्वात्रश्रक्रणोरागोतत्कथाविशेषमात्रेणापि दुःखानुमाने स्यादिति भावः केचित्तु दुःखोद्रेकजनितमश्रुव

श्री॰ रस॰ मं॰ टी॰ ६२

शारदकृशाणोपनतानि: तन्निर्वचनेनैवलोलावलविभ्रमादिवाग्रेकवयस्य भालमेवंचश्चमाद्भः नविंसे मध्यागतदर्शनानोवित्मातस्मान्मावन
मनेनोत्तरीयेकियोत्पाग्रहेनेनवकेशपिक्रियोत्पत्तौमत्समदायैकदेशस्यपृथक्भावइतिरहस्यम् आपुलिपिंजीवनावच्छेदकसमय
विशेषबोधकमक्षरविन्यासंतदानीजीवनसंदेहेतदग्रेलिनवेतिनिनिश्चयार्थमितिभावः अयमन्तस्त्रलिपेरप्रसिद्धतात भालेति
स्थलीतिलिपियोगपक्षसूचनार्थम् कथइतिनोवपुत्रतादात्म्यारोपक्तदशादर्शनेननायकगमनाभावेतस्याजीवनमेवस्यादितिसंजी
वनविपातादात्म्यस्यभालकंचसंयोगसूचनार्थः नायकमितिसक्रवामितिसामान्येन शत्रोनायकस्यस्वावस्थाज्ञानेसाम्बकितंवं
जनेयैवयथास्यादितितदर्थः अन्याभिप्रायेणापिशब्दोपपत्त्यासहस्थानस्यात्तदवस्थानववोधात शाह्यानंतरंतज्ञायमानस्तदोधो
यंजनैकसाध्यइतिभावः अयंप्रसिद्धः सानुभावसिद्धइतितात्पर्यम् वियोगोविप्रलंभस्तन्निर्वेधोज्वरः संतापः तेनाप्यतः अधिक
स्तलाभः तदेवाहतनुत्यागेपिनमंचतीतिअपिशब्दस्तात्पर्यातत्राणांतनुत्यागानंतरानन्तहमिलाभार्थः विहितांजलिरिति विप्र
तिपत्तिकृतप्रश्ननिषेधार्थम् यदुपपत्तेइतिनिषेधार्थम् यदुपपत्तेरितिनिर्वचनसामर्थ्यम् प्रतारणनिषेधार्थेसतमिति तत्नीभाव
निषेधायवदेति यदीरंवेदने स्वपक्षमन्यत वेधुमितितिविशेषपदार्थम् अत्रैवपत्तदेहावच्छेदेनैवपरचदेहांतरावच्छेदेनापिसह
साभमस्मात्करणनिषेधाय विषेतितेनपातनाधिकलाभः ज्वालावेगविशेषः तथावमितात्तरायाम् यातोधांतेतरामिति
षवेगइतिस्मरतः नत्रैवविषतंत्रेवेसमोहोवितरतिवचतिसममोभवतकस्येति तथाव अगमनोत्तरंममप्राणवियोगावश्यं ६३

63

भावीति वल्लवेधं घम् वल्लमिति पन्नगोति द्रष्टुभयादपि तिहृत भावात्साहसातिशयसूचने मूर्द्धिपदन्यासेन तद्देहेन सर्पस्वभावः
नदभावोन्यायगवशात् तत्स्वरितरेखा मनेघंघम् पादयुगलमिति एकमन्यगाशिरसि एकस्य पन्नगान्तरशिरसि द्वितीयस्य न्या
सइति लभ्यते वल्लमिति प्रवृद्धिप्रवेकत्वं वेधं घम् एकतेन ज्ञातमेदं नवेस्कधं प्रत्यवायजनकं द्रष्टुभयादेव निहतस्य पन्नेरितिवा
यम् विशादि त्रिविपात्मानो नावमन्याकथं वनेति याज्ञवल्क्योक्ता सर्पावमानस्य प्रत्यवायहेतुत्वात् विशादिसमभिव्याहाराव
गतोपतौ विषयत्वं समस्यार्थः गुरोन् पिपाठेप्येवं भक्तिदारायुग्ये नेनत्वाने विसकौ विशेषस्तन्तमार्गे ग्रनिप्रसाधनत्वज्ञानम
तेपि जारानुरागौकसेन प्रवृत्तानत् पूर्वकत्वम् नीतिधर्मशास्त्रेकुलमर्यादेत्यमेभवति इत्यत्र षष्ठीतदर्थमितियावत् तपि
प्रस्थिते प्रस्थाने प्रवृत्तेसति गतपाकर्मे क्रूसादिनाकर्तरिकः श्वानसंख्योवह्निज्वाला यातनानारकरूक पातनातीव्रवेदनेसम
यः केचित रौरवोरुकुम्भविशेषस्तस्तेवधीकमः तन्मार्गेहितिविलोकनाहन्तिप्रयामः कुम्भीकलशणहीते निरोसतानुकूल
तत्पाल्यत्वघोतनार्थम् स्त्रीस्पाकाविन्मृण्मयादि [illegible] तत्रपाकः पुटपाकः तज्जन्यपराभवः पीडेतियाव
त्दुः पतद्दुःकृतफलत्वबोधने साक्षादसमर्थमेतदिति तच्चदुःखस्य दुःकृतजन्यत्वनियमात् मूर्द्धामिति वल्लयावलयंकंते
प्रदेहीति प्रथाहः पुनरग्राह्यत्वसूचनार्थः नत्वंगुलीयकस्य वलयत्वमनुपपन्नमतोभवदिति यस्मादेतन्मध्ये [illegible] वलयंभवतो
विश्लेषमासाद्य सहसैव वहिर्यास्यतिहस्तांगुलिष्वतीतियावत् वलयेवियोगप्राप्तिस्तत्कालीनत्वेनबोध्या नयाव कार्श्ये

श्री॰
रस॰
टी॰
६४
64

रयस्य भावित्वात्तदनुरूपं वलयं श्रुत्वा लौकिकमेव पुरुषमिति भावः तथ्यवासजन्यखेदः स्वविशेषस्य सूचनाय विगलदित्यादिकरयोः
स्तदवच्छेदेनेत्यर्थः ववारुहरोधमुद्रायाः करपद्मसंभवादिति भावः केचित्तु वलयावलयस्तनत्र्यंबकेति पाठमित्याहुः श्रोणीति स्पा
लामद्वयावलयप्रतिबिम्बाः संभवात्तदयुक्तमित्यन्ये रूपसहितविषयनायिकानिरूपणाम् उत्तमादिभेदानाह गुहितेत्यादि पद्यरत्न स
र्वासामेव नारीणां त्रिविधा प्रकृतिः स्मृता उत्तमा मध्यमा चैव तृतीया चाधमा स्मृता १ या विप्रियापि तिहितं न वदत्यप्रियं प्रियम्
न विरेकोपमायाति दोषान्व्याहरत्यपि २ कामयानप्रहर्षेर्यादि कुशलोत्साद्यनादिके कुशला कामतन्त्रेषु दक्षिणा रूपशा
लिनी ३ गृह्णाति कारणदोषानतीर्ष्याश्रवनीतिमयत् कार्याकार्यविशेषज्ञा सुभगा वोत्तमा स्मृता ४ पुंसः कामयतेऽयात्नपु
रुषेर्याच काम्यते कामोपचारकुशला प्रतियत्नप्रसाधिनी ५ ईर्ष्यात्तरानिभृता लघुप्रसादना चैव सा नारी मध्यमा स्मृता ६
अस्थानकोपना सा तु अपीलावातिमानिनी पुरुषप्रतिकूला च दीर्घरोषाधमा स्मृता ७ पतिरिति पतेन तदतिक्रमस्य मह
नीयत्वेऽयं रूपम् देशान्तरगमनेशयनसंयोगपर्यन्तेकोपनिहतिरपि स्मारतः शयनमिति स्वकीयसंभोगविद्धितनिवारणाय श्राग
तइति पुरुषस्यागमनेकोपकारणभावात् कृतिविति किंचिदालिंगनवारणाय चिवेति किंचिद्विलग्नताया अप्रसन्नत्वात् वीतितस्या
स्तेषविशेषानुमायकतायउरस्तनितात उशालिपीडनत्यमतलाभापस्य लेति कोपाभाववैशिष्ट्यसूचनाय प्रसन्नेति भावविशेष
वीयकलायवदनेति कोपाभावमात्रसोदासीन्येनापि संभवात्पायुर्य्यलाभाय अप्रसृतेचिति प्रसादनानपेक्षतार्थं अयमि ६४

ति॰ सख्यादिद्वारकत्ववारणाय॰ वामभ्रुवेति आरोपितत्ववारणाय स्वात्मेति परिश्रमस्य चाविदग्धत्वदा नायकेन वचननिष्ठवैलक्षण्ये
नेकोपानुमानेनतदभावात् अवमत्येपिकोपप्रदर्शकत्वनिषेधाय सम्भोगेति उपात्तवारणाय स्मितेनेति उपमानोस्मितमपेदिति भ
र्तोक्तेः न चात्रस्मितपरम् अलिखिताविद्धिसंधीरमित्युक्ता नत्रप्रतीत्यादेरनुपपत्तेः स्तुतिपानदंवर्द्धवचनोतंरवैचित्र्यदर्शमा
त् तेनहसितादिलाभः लोपानुकूलत्वलाभाय पंकेति आतिव्याप्तित्वनिषेधाय इवैरितिलक्षणात् पराङ्मुखत्ववारणाय विल
सदिति दर्शनभावेः न्यस्यैव पर्यङ्कादिलोचनेति जिह्मत्वादिवारणाय च मत्कृतैरिति स्वानुगुणलोभाय ख्येद्वजैरिति
कोंतइति स्वानुरागविषयत्वमात्रमर्थः पारिभाषिके मा परावधिता संभवात् प्रसादनाभाववैशिष्ट्यलाभाय कंठकेलिनचर
णेत्यर्थः दर्शनमात्रवारणाय स्पृशतीति ग्रीवायाः स्निग्धेन त्वकरणम् अभिमुखागमनविशिष्टकांतदर्शनोत्तरं वोध्यम् न
त्वकरपान्तकालेन तदनवेक्षणप्रसंगात् यद्वा नायकापराधस्य प्रमाणेन तरेणाश्रुत दोषेण वा ज्ञाने स्पष्टत्वगतागत्येन कंचुकस्पर्श
स्पष्टत्वमात्रंदनायकसावीहतेति योजनम् संभोगाननुगुणत्वलाभाय कोपेति तदन्तीतत्वनिषेधाय कषायेति मन्मथविशेषणं वे
तत् तेन शराणां दुःखसंभिन्नरतिजनकत्वात् दुःसहत्वसूचनम् केचित्तु कोपकषायास्त्रत्वमेन्मथपारम्पर्येति कर्मधारयेण
द्वयमपिकटाक्षविशेषणमित्याहुः तत्र पूर्वंरीत्या नायकाकोपस्य संगयत पावमत्कारीकषाय आतितमा मुखेनिषेधाय कदा
देति नीदत्तत्वलाभाय प्रेक्षकश इति यद्वा प्रेक्षुरेति प्रथमावस्थालाभात् उमरे किंचिकालीनविप्रलम्भरूपाः वस्थांतरसंपादक

श्री॰
रस॰
ज॰टी॰
६५
65

तेषांरूपम् संवीतनमाह साकूतइति सम्यग्व्याप्तीतेः पूर्वंसमर्पयितिहविषयत्वंसूचयतेक्षीणपवनवसोहर्षानाभावकत्वपोपेशलांतेहासोत्क
र्षवर्णोच्चारणविलोवापन्नादरेति माधीकं मधुनद्रूपोतिस्मरः एकदेशमात्रावच्छिन्नमाधुर्यवारणाय थारेति नपाप्रलमातेन
चिरकालावस्थायित्वेत्वंगंध कल्पसेकस्याभिलाषइतियावत् भुवनपरिरंभाधभिलाषविषयसंपादकत्वात् काननलोकोत्तरा
दानपदं कर्मार्थकल्पुडंनतयादेयपरम् महत्वंप्रदेयांतरापेक्षयावैलक्षण्याम् सपवपरमाह्लादहेतुत्वात् तदेववैलक्षण्यमभि
व्यत्ययार्थः देयांतरेहिदातृनिरूपितोयः संबंधस्तन्निष्ठनिरूपकतत्सजातीयसंबंधविशिष्टंभवति दातृस्वत्वनिष्ठतेनग्रहीतृसंतो
षपतेस्य प्रीतिनायिकयोस्तुसमवायः संबंधस्तस्यावश्यविषयकत्वसंपादनमेवदानम् नन्वनायिकासंबंधनिष्ठत्वभावोविजा
तीयसंबंधस्योतिसत्वेविषयाश्रयीभयनिरूपितात्वात्स्यादितिदिक् प्रदानेइति उपवनविहारार्थयात्रायामित्यर्थः तेनश्रमहेतुत्व
मावेदितम्प्रतीकारप्रहत्वाप्रेमाधिक्यसूचनम् करोतिवृत्तिपरिजनद्वारकत्वव्याहतिः श्रवयवांतरोपेत्यपान्वितायस्तुडः महत
यामन्वितिकोमलत्वसूचनार्थं श्रमोहहीति किंचनस्यसमम्भोजूपेद्रवादेः साधारण्यात् कमलेति तेनातपप्रतिबंधक
सौषमप्रत्वंलेकदावितस्पर्शशीतलत्वदेवतिबहूपकारकत्वेरूपम् एवंचसजातीयस्यसजातीयोपकरणत्वसंपादनात् प्रति
ष्ठाविशेषजनकत्वसिद्धिः शुद्धोदकवारणाय श्रीलेडेति सेकयोग्यत्वलाभायद्रवेति बहुमार्गमेवनापधारयेति श्रातप
विरोधित्वस्यापिलाभाय शिशिरयेति रजोनिरोधमात्रस्यमयीपात्रेणापिसंभवात् पुरोग्रेगंतव्यमितियावत् वस्तुतोग्र

कालएवसिंचतीत्यन्वयः तस्मादन्यासामपूर्वमेवेति यावत् तथा च व्यापारहृदयस्य युगपत्करणादनुरागातिशयः विद्रुमाणि प्रवाला
नीडवीनिर्यासः तस्यनयाविगतेतितरंगाण्येभ्रमश्चावर्तः स्यादावर्तोम्भसांभ्रमस्सभ्रमरः तत्रश्रान्तेभ्रमणवत् अतएवग्लानिग्लाने
पत्मकोशपत्रकमलदलंतेनसदृशानल्पयाविड्मेसेनः कादिम्बस्तवने इवपरं[illegible]रतिसञ्ज्ञावाचार्थम् नदीति अविच्छेदार्थम् विं
गदिति उत्कंवसूचने तरंगेति कौटिल्यव्यंजने भ्रमेति विस्मयेत्यपाकोठिमोत्कंठासूचने श्रान्तेति विवलने क्लान्तेतिपाहृष्टे सरोजे
तिसरसत्वे पत्रेति एकदेशासूचनादस्याकल्पितवृत्तम् आहतिसूचनाय भ्रम इति कोधवोधकत्वात्कोपेप्रस्वेदहेतुः करणतम
कम नायिकानीमहायानाह विश्वासेति स्नेहेति पतेनमकरिकालेखनोविलोकनकेति गोरमे तेवलस्नेहलपाकारकलेख:
नयोग्यते महीधरेति नगतेतेनप्रियकरयोग्यत्वध्वनिः अतएवोपरिभावावच्छेदेनप्रियकरस्पर्शेपिपीनत्वोन्नतत्वाभ्यामयो
दशावच्छिन्नसंयोगविरहात् नउपयत्यर्थमुपपत्यर्थमुपकंठइति मकरिकास्तनोपरिनानाकारापत्रवल्यः पत्रवल्लीपत्रले:
खापत्रावलिरिमिसमेइत्यमरः तान्निषानसंपादनयानात् स्तनेऽमेषामनोवित्यात् उल्लसद्व्यमोदश्रान्तेदसूचकेरोमांचादिसूचके
स्तनस्पर्शेयदवस्थानायकहस्तस्तनस्पर्शामितियावत् अन्यस्यालिखनेकोपप्रसंगात्प्रियेति मर्दनादेरपिवैयर्थ्यत्वनाकरेति न
सम्यक्त्वावहत्वव्यंजनायफलवमिति सम्प्रदायेनहेलेखनेपूर्वेदर्थ्यापात्ताइहस्तीति अन्यथास्तनप्रकाशनानुपपत्तेः तत्रप्रिय
करव्यापारानर्हत्वाच्च तदभिप्रायज्ञानादानंदोत्यत्पाकमलमस्त्वीति वल्लनः कोधाभावात्कमलैरिति मेदिति हृष्टदशायां

श्री॰ रस॰ जं॰टी॰ ९९

नायके ऽप्रतिसख्या उपालंभेति निर्धनत्ववारणाय नीयदिति सर्वदिग्व्यापकत्वलाभाय स्वेणायइति तथा च तद्दर्शनादेव त
त्समीपगमनमुचितमित्याशयः वाच्यस्य कदाचिदभावे ऽप्याह दिशाहृतेति श्रवणानर्हत्ववारणाय मन्त्रविदेति व्यासंगाद
श्रवणवारणाय मांद्येति तथा च धनगर्जितानुरोधात् जितामाविरहे ऽपि तत्प्रहाने ऽनुचितमित्यर्थः एवंच समीपगमनसमर्थज
लदर्शनेन नपीत्याह धारेति अविच्छिन्नैरासारैरित्यर्थः धारासंपातआसारइत्यमरः धाराधारैरितिपाठे स्पष्टः एकदेशावच्छि
न्नवारणाय सर्वतइति सेकमात्रवारणाय प्लावेतीति एतादृशमपये मत्सखीनापिका ममच्छ्रासो भयप्रतियोगिकत्वात् विपुले
कालांतरीयस्नेहापेक्षयाउत्कृष्टस्नेहं तद्विषयकप्रीतिं वहति इत्येतदुपमेव उद्दीपकविशेषेणानदोषितात् अप्यवस्नेहस्यजली
यविशेषगुणतयाजलवाहुल्येनतद्वाहुल्यस्याः वर्जनीयत्वादितितात्पर्यम् स्पष्टमन्यत् केचित्तुनीयदपंक्तयोपयोगीत्वाविश्रेणायः
सांद्रध्वानैर्वेद्मभिरुपालंभवचनैर्मनुचितदिशः डःखेरोदनादक्रधाराभिर्मेतलमपिप्लावयंति उपालंभेरोदनेच नापि
कायामानतिरस्यतीत्यर्थः स्नेहमेवं वदतीत्यन्वयः एवकारः कोपत्तिषेधार्थः तेन तिस्नेहासीतिमेविस्मयापनाको ऽस्ति क्रु
प्राधान्यात् अस्मद्व्यपदेशेन तथामानत्यागोपितवोपदेशकविरहात् तत्रहाभावसेवधृष्टत्वादितिव्यावाढुः सानेदमिति वि
लोकनगमनानन्तरक्रियाविशेषणं आपादलेविनीमालां वनमालां विदुर्बुधाः यत्रपुष्पादिगुम्फितेयमिति स्वामी व
नमालीवलिध्वंसीत्यमरः तस्येतिकर्मषष्ठ्यासमासः विलोकनायदर्शनेकर्तृत्कं गेनिर्गत्य अस्माद्देशान्निर्गमनपूर्वकेगाढेन ९९

र्थः उपेत्य प्रणयिजनोऽन्तरसस्त्रवनार्थं किं तिष्ठति इति वदन्प्राणेविचारयेष्या विचारैकरूप्याः णिव श्लेष्मात्मनेपदे फोकारिणः शाह्यमानाः
मधुलिहो भ्रमराः दिवसे भ्रमेति सवरे निरात्रौ नवपलाशपुटाय यथा मल्लिकापुटे इति भाष्या प्रयोगात्तूत्कस्यापि मलात् व
कोशभ्रमेनीत्यनुषंगः तथाच यथा कमलभ्रमेण भृंगाश्चंद्र आत्मा बकोशात्स्वन्मुखेन वपयेति तथाविदग्धा इति भावः
मुखेन त्वत्तादियकुंज सम्भोगे भावितन्मागोडके आत्मा मधुपादिभिः कृतमिति तत्र यस्मादस्मिन्भोगे गोपनीयमिति परमता
पेक्ष्य केचित् भ्रमरश्चाहं स्वकोश वंद्व पुटनिनादैः स्वतां यः कश्चिद्धाहस्तितेन यथा तेन ज्ञायते तथागतत्वमिति वेरापम्
यथा दिवसे उज्जेनाभ्रमेति रात्रौ तु यामिकाः तेषु काशं करिष्यतीति ततो गोपनेऽपि गणमित्याह । उत्प्रेक्षते मधुलिह्यकोशशाह्या
भोगा प्रयोधनयाच लोलुपतरहणप्रतीत्यात इयमति वेषकस्तनमित्याह । आगारेति विषादगारमागारमपमागाह्लेति
पीतिहिन्नपकोशः भित्तीति चित्रकर्माद्दंते लिखिता सुचित्रतावतारिता सलोकभर्तुर्विलोद्दंशासन्मूर्नि उत्तिष्ठोरणासमसी
समम: समानोऽश्वरणः कोवा किंसेतकः निबद्धः सम ब्रूहितत्रामधेयमित्यर्थः लोकभर्तृपदेन तन्नामकथने लज्जातो वि
त्यार्थः उपेत्यानर्हतलाभाय सत्वीति यकमत्स सृवनाय जनेतितिनि तथाचविषयान्तर प्रसाभावेनउत्तरांतरदानानुपप
त्तिरिति भावः तात्पर्यंतिष्ठयायववहति संकेतादेरन्यथापि नेतेशाकतात् श्रवणाभाववारणाय प्रतिपद्येनिमपाइसासो

श्री॰ तस्याश्चकारेत्यन्वयः मीनेति समयानन्तरमप्रतिपत्तिस्तवनं राघवते भवन्ती ताहकिङ्कणीकृतलजन्मनेति प्रशाखेकैः तद्विष॰
रस॰ यकप्रेमस्तवनायस्मितेति विवक्षितार्थप्रत्यायकत्वात् मुनेमिरिति प्रभेदेन तृतीया उत्तरयांचकारउत्तरमावश्चेऽस्मितकान्त्यमित्र
ज॰टी॰ मत्तरं व्याख्यानवतीत्यर्थः तत्करोतितदाचष्टे इति उत्तरशब्दाणिच जिताशितार्थे विषयकप्रतीतिजनकत्वसाम्यादुत्तरत्वेना॰
६७ मानुच्चारणात्स्मिताभ्यामेव मम प्रियतमोयमित्यर्थाडक्तमिति भावः प्रियपरिहासप्रसंगतिमाह सख्याः परिहासवदिति
67 सखीकर्तृकपरिहासवदित्यर्थः परिहासवेन तस्यापि स्मरणेऽपेक्षानर्हत्वात् प्रसंगसंगतिरित्यर्थः भूसंज्ञयाभ्रूव्यापारे
णादिशात्मिश्रातापयत्निकोपवारणायसखीमिति तत्संवादार्हतलाभायतन्वीति श्लेषेणोपेत्यत्रव्यावर्त्यमाह नवाम्भिरिति त
थाच वचोच्चारणे कोहेतुरितिभावः दशनदत्तादिचिह्नहेतुभावस्तवनाय विहस्येति हेतत्पिन्याःसंवारणाय मरवी
रिणीति रवनस्याऽतीतितद्वारणायमायमाणश्रुति राधेति प्रेमातिशयस्तवनम् विलापेति हृष्यमानान्वयीतिकेत् आ
नमानान्वयीत्यन्ये विलयविरहकालविरस्याशाभिरार्थकाऽइत्यमरः तत्त्वारणायदर्शनेति योगमात्रनिषेधायत्रणेति
संभोगोत्तरकालेतस्याऽदुःखोत्पन्नमवात् हृष्यमानेति हृदुक्तपत्नादिवादेवकर्मकः कपोलादेर्वर्तानुपयोगात् बिंबाधरेति
बिंबपदेन तद्वारणयोग्यत्वार्थे स्पष्टमन्यत् दि[illegible]मिति जलतुषारैर्द्वियंकयंश्चकेनानः स्मरनदीत्वमौलौ तिष्ठति तथाच तदाह ६०

तत्रात्मत्वमेवकरिष्यतीतिभावः केचित्तुवाशिद्वंकथंइतिरहस्योक्तिः तदभिमतंनवेतिप्रश्नार्थः यतःस्मादिदेवाउक्तिरे
वमग्रेपीत्याहुः पावकोवह्निरपिदिव्यंकथंतादिति विशेषलिंगमाशिवानत्वंसकतं अहिःसर्पोपिदिव्यंकथंवोहेतौ सन्निहितवां
गोतिष्ठति तथांचेषांतत्संचेविनिषाचनन्याममाणेपेनतवचोरताः भावनिर्णयोनत्रुक्तइतिभावः कुहकसत्वमेगानन्तनेः यो
षधीमंत्रयोगाश्चमणीनयविषापहान् कर्त्तेः शारीरमंत्वोपस्कृत्वोत्पन्नाम्यपीलयेत् १ इतिपितामहोक्तेएवंवोरंसिद्धावनि
णीयाह तस्मादिति कंठगतस्यप्राणोवानुगपन्नाह्नुतेति यत्तेवेनस्थापितइत्यर्थः वोरांतरेणंकावारणायम[illegible]तंइति ^ का याप
लस्यचप्यापननिषेधायअयेति अल्पाभियोगवारणायहारइति अन्यथाजलादिदिव्यशंकानन्तनेः एतान्वयीदमित्यपिको नपवारणाय
चित् वौर्यातेतरनष्टवारणायपरित्यक्तामिति वौर्यशंकायाआरोपितत्वलाभायविरहस्येति अन्योक्तोपरिहासतनाभावा मुषितइति ५
दभियोगप्रसंगसात्वात् शालभवेति अस्मत्स्वपरिवादोयः प्रियवदनेसत्यवचनेहासइतिन्यायात् लपितउक्तः कर्मणिक्तः
स्वभावात् प्रियवदात्तत्स्तवनायशोभितिति एवंविधप्रियापरिहासोन्मीलितविलक्षणानंदकंदलतेदिलस्यमृत्वदानोपहितत्वस
मुत्कलात् शिवायास्तवहत्याशीः ह्रसेति हृतस्यकर्मइत्येतस्यायारोवक्ष्यमाणः तत्रयारंगमानिपुणेत्यर्थः नवेवमात्माश्रयइति
वाच्यं वक्ष्यमाणपारवत्वेनानुसर्यात् अत्रभरतः प्रातिवेश्यासखीदासीकुमारीकारुशिल्पिनी धात्रीपाषंडिकाचैवरंगस्त्रीलक्षणिका
तथा १ मृजान्रूपवयोवेषमर्थवेतेननेनेतया पंवापिहिरंतीवानकुर्यादैदिकाश्रये प्रोत्साहनेनकुशलोवधुरकथांदक्षिणाव

हृ१

श्री. र. मं. टी. ६८

कालं हालं तुलामेहनमेत्रोद्दतीमेवं विधां कुर्यात् श्रोत्साहने कार्य्यमनुरागानुकीर्तनं यथोक्तकथनं वैवतथाभावप्रदर्शने कुलभो
गधनाधिक्यं कार्य्यं वैवाविकस्पने २ इतीनिवेदयेत्कामयमर्थानां वैवभाषणे नवकामस्यहतायाः कुन्द्रापावासमागमः २ नानोपायैः
प्रकल्नेयोहूत्याद्दिश्रुरूपाश्रयः उत्सवे रात्रिमेवारेउद्याने त्वानिवेश्मनि २ धात्र्हत्ये सखिगृहे तथा वैवनिमन्त्रणे व्याधितव्यपदेशे
न शून्यागारनिवेदने ४ कार्यसमासमीप्तानामेषु प्रथमसंगमे पतिनसेवकनेयायोंत विरहनिवेदनमपि मन्तेनो नाम
प्रदश्यमानः कामार्तो वङ्कृष्यामन्समान्वितः शेषपेकामहृतीनं स्वावस्थादर्शनेपमि १ संदेशोवैवदूत्यावं प्रदयान्मदनाश्रये
तस्यायेसंयवस्थेतिकथयेद्दिनयेतसा २ अथावेदितभावार्थैरिन्द्रपाये विचिन्तयेत् अयंविधिर्विधानैः कार्य्यः प्रकृतकामिने २
इदेवोपलक्षणे नायिकयापिहूतीप्रेषणेयपनेः साहित्यदर्पणे दूत्यः सखीनटीदासीधात्रेयीप्रतिवेशिनी बालाप्रव्रजिता
कारुः शिल्पिनाद्याः स्वयं तथा कारुरजकीप्रभृतिः शिल्पिनीचित्रकारस्त्री आदिनातो म्बूलिकगांधिकप्रभृतयः कलाकौ
शलमुत्साहोभक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः माधुर्यंनामविज्ञानवाग्मिताचेतिसद्गुणाः १ एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममाध
३४ माः स्वयंदूत्याद्दूतीयपदस्य गौणत्वान्मुनिनानतोक्तम् संवत्तिनितिदनिषेधाय यजनीतसंप्रेचतिसमागच्छति यद्या गच्छति
वर्तमानसामीप्येलट् शुक्लपक्षवारागमयनिमित्तमिति तेन गमनोचितसमयइतिभावः अन्यथानुतापो भविष्यतीत्या
ह वेवतीति मनोभूः कामः वेवतिबलाति तदुद्देकहेतुसमयवशादितिभावः स्वप्रतिनापि नोहरत्येतिमाहउक्तासिति ६८

ननुप्रमात्यतिस्मातेत्याज्यमेवेत्यतोऽप्युक्तमिति इष्टसाधनतोयोऽप्रमाजन्यमितिभावः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनरागोउक्तंअदृष्टेः ज
कमित्याह रक्तमिति रागयुक्तेमनः तस्मिन्नायकेविरचयतस्त्वे येनानुरक्तत्वमथावारंविधेहीति यावत् रागसंयुक्तत्वस्यविधेयत्वेनतन्निल
नयतिसावाः पूर्वोक्तायाश्चानुपपत्तेः यद्वा मडक्तेनत्यजेतिव्याख्येयम् तिमिरभिदमिपनेनतरेइतीतिपाठेनायिकायाउक्तिः पू
र्वोक्तप्रायवत् उक्तेनायकानुरागेस्वप्रतिज्ञातेनत्यजतास्मिन्स्वोक्तेमनोरक्तेविरचयतन्मादिस्तापीरितिभावः वक्रेइति वेद
नवोनीतिस्वभावतप्रकाशनमाल्हादकत्वेवचेव्यम् शेषात्मोपकन्याविशेषः धरामंडलेभूवलयेप्रदीपेति धरामंडलहत्तिरमामा
नाधिकरणप्रकाशकतार्थे कलिकेतिसंस्थानविशेषसूचनार्थम् दैववशाददृष्टबलात् पतेनपुरुषप्रयत्नानपेक्षत्वं
चवस्मादशानांमध्ये श्वेताम्वरणान्नृपदशामुत्वेनद्वारणायप्राप इति जातकस्यैवेतिभावः रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणंनैववर्ण्यते
वर्णितेपियदिपत्युर्जीवनेस्याददूरतः १ सातथार्थेनत्वद्वाव्येनसोकान्तितेतथा यतडक्तंदर्पणे प्रकृतमाहतदिति द्रुमइति
वहत्त्वेशार्थनायाश्चनलेयवनीया शिरसानतेनेति विनतिविशेषार्थम् सहसेति विलंवनेतिधनश्लेषात् स्त्रीहस्तेति पृत्ताश्र
नुकूलनवर्णोमात्मानदधिदेवतानाव स्यामोभवति शृंगारइति शृंगारोविस्तरेवस्त्रइतिव भयलोभेः नवराशाद्रूपदीपककलिका
योस्नेहः प्रीतिः तयातेनप्रकारेणनिष्पन्नो नितरां तद्विषयकत्वेप्राप्नुतो यथा त्रैलोक्येत्रिभुवने अर्धतमोगाढान्धकारप्रा
यंनभवति प्रसिद्धदीपकालिकापितन्निर्वाणप्रसक्तेनमोभीत्यात्तैलादिस्नेहेनदीप्यते इतिसमासोक्तिः नवलोकहृदयेर्वम

श्री॰ रस॰ जरी॰ ६९ 69

पितदसरस्वाङ्गलोकग्रहणमेवोचितमिति वाच्यं लोकत्रयं प्रकाशं इतिस्थाने भूर्लोकः प्रकाशवानितितस्मिन्स्यप्रतिबंधकत्वात्
विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन तद्विशिष्टस्थाने प्रतिविशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनाधिबाधबुद्धेः प्रतिबंधकत्वादितिभावः
नायिकानिरूपणं समाप्तम् नायकनिरूपणे संगतिमाह शृंगारस्येति उभयेति विषयाश्रयरूपेत्यर्थः परस्परनिरूपितोपरस्प
रविषयतयाश्रयतयावतन्निरूपणाधीननिरूपणत्वात् उभयविषयकत्वेन प्रथमं नायिकायामेव जिज्ञासोत्पत्तौ तन्निरूपणा
वतन्निरूपितोश्रावश्यकनिरूप्यत्वेन सति प्रतिबंधकीभूतजिज्ञासानिवृत्त्यवच्छिन्नावश्यकवक्तव्यतद्रूपो वसरः संगतिरितिभावः ए
तेनकारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिन्निरूपणोपयिकार्थनिरूपणं भवत्येवेत्यपास्तम् निरूपणं हि शृंगारस्य स्वरूपादिप्रकार
कप्रमितबुद्धिजनकशब्दप्रयोगः सचोपयुक्तयावत्कारणनिरूप्याधीन एवेतिस्पष्टम् विधिवदिति विवाहजन्यसंस्कारविशेषाव
च्छिन्नइतियावत् त्वमिति स्वयाहृष्टिसामर्थ्यलाभायपीयूषमयूखएवेति संबुद्धिः तेन तेजोमयतया उत्कृष्टावत्त्वमपास्तम्
जलावयवैरुत्कृष्टाभिभूतत्वात् किरणाहेः सतएवसिद्धत्वात् तेषुचोपीशीकरानिति एतेन स्थूलावयवनिषेधः तथाच कि
रणनिष्ठशीकरावाद्रवत्वाधिकरणा किंवित्स्थूलावयवानां किरणसंस्पृष्टत्वाभावेन आर्द्रत्वापत्त्यनुपयोगादार्द्रत्वसंपाद
कानुत्कृष्टानस्थूलावयवानुद्धृतदंगमस्पृष्टानत्राहत्यतिभाव तदाह शिशिरविस्फुरित्यादिनिति ननुआतपस्यावत्सेस्मपाशीकरा
णमपिशीत्वाभिभवात्कथं प्रकृतोपयोग इत्यत आह संभोगीदेति करणानोपभोगैर्दिशातोवे समसृजीजवदादजनवत् वातोद्धृत ६९

तथा च देहे स्वस्वरूपसंबंधे सति पवनेन तत्सकाशादभिव्यंजनात् (विदायतनोद्भसिद्धिरित्यर्थः ननु वरणमलापच्छेदेन तत्प्रकाशस्मृत्रिकोसंयोग
गात्तापोऽवीरस्तत्र आह तमिति किं वेत्यधिकोक्तौ समवीहितिपरं श्रमिमत स्खलजलसंयोगजननसामर्थ्यलाभार्थम् सिंवेत
त्रपंथानमितिकर्मयोजनीयं तेन चंद्रस्वरवाहिनोः प्राधैनेफलभेदेनाभ्यतिमिरस्तम् धर्मसहननिषेधाय शिरीषोमभेविनितद
सिद्धिवारणाय सेयमिति प्रीश्रतामनमितिरासायशीलसृततिनिगममनावश्यकत्वलाभाययथीति क्रमग्लानौ षामामसहानामि
तिदीर्घैः गदितैः नामस्त्रामैः नेत्रविकारैमदीतसंचारैः स्वयभागेरंगानांमङ्गलैर्दिक्प्रोक्तम्लानिमितिसक्तः यद्यपि
धीरोदात्तोद्धतललिताधीरललितस्वधीरप्रशांतइत्ययमुक्तः प्रथमेवत्तभेदइतिभेदवत्तृरूपसाविशेष्यांतदेहप्रक्तिः तथा च वक्त
र्णांमनुकूलादिभेदवत्तृरूपेणषोडशत्वं तेषामप्युत्तमादिभेदत्रयेणाष्टचत्वारिंशद्भेदाः तदुक्तं दर्पणे भेदैश्चतुर्भिः सर्वेषामत
ममध्यमाधमत्वेन उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाष्ट चेति तथाप्युपायानां वक्तॄणां तद्भेदानां श्रृंगारानुपयोगित्वात् तदुपयुक्त
भेदानेवाह अनुकूलेति सर्वकालिकेति दक्षिणावारणाय सततेति विरक्तवारणाय विशेष्यं अनुरक्तत्वं च अन्यरागविषय
ताभावचदंगनाविशेषणोभेदेयस्याप्रतियोगित्वं तस्यामित्यर्थः तथा च स्वविषयभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मासमानाधिकर
णविषयत्ववत्तिकत्वमनुकूलत्वमितितात्पर्यम् उभयत्र सतीत्यतेडक्तधर्मसमानाधिकरणविषयत्वस्यैव रतत्वापत्तेः तदुक्तं
अतिरक्ततयानान्याकरोतिनान्यांगनाप्रसंगोयः स्यान्नायकोऽनुकूलः सरामवजनकतनयायाम् पृथ्वीति अन्येनसाभावि

श्री॰ रस॰ मंजरी॰ टी॰ ८०

कर्काठिन्यसूचनम् कोमलासुकुमारस्पर्शा भवपुष्पादिरूपहर्षिया: कोमलत्वेपिसंवरणं विनायास्तदभावात्रक्लिष्टसाधनम् त
थापि निद्राजयीऽसंभवादाह दिनमणिरिति मणिनारीयोदाह प्रतिकूलत्वनिषेधार्थः अतिदीर्घमार्गस्यतथापिदुर्गमत्वादा
हत्वेवर्त्मेति लघुमार्गेपिश्रमसंभवात्याह यवनेति खेदं मार्गगतिजन्यं उत्पादयतीत्याशयः तेनखेदातत्तोत्पन्निप्रतिबंधकत्वमा
त्रेनिरस्तम् गंतव्यदेशसंयोगस्यान्यदेशेमार्गलाघवस्यसत्वयत्वसिद्धत्वात् विश्रमे त्वौचित्यमतआह सानिध्यां प्रतिदंडकागो
दावरीप्रदेशविशेषः मनुष्यमात्रसंतप्ततोनुषंगीमहानजलप्रतिदंडकायामितिमुरारिः तत्रापिमध्यगतयत्वेतारोहणं दु
र्घटमेवेत्यतआह गिरेइति स्वस्थानान्निर्गतस्यापिमार्गदेशावस्थाने दोषातादवस्थ्यमनोमार्गाद्बहिरिति अस्माद्धेतवादिति
भावः केचित्तुदंडकावनसंबंधिगिरेइत्येकपदं सान्निध्यं अयमार्गोद्बहिर्वानिर्गच्छेत्याहुः विदेहासिथिलाप्रोक्तेतिहलायुधः
तस्याममवावैदेहीअनेनस्वयोनिजत्वायातिशयस्तूचने अतर्कितोपनतलाभायसहजेतितवनगमनस्यानौचित्यान्नयामहे
ति १०१ सकलेति वहधर्यकेस्फटवारणायसहजेति पततिति तदनाकलितवाल्लाघवसूचनम् परस्परव्यवधाननिषेधा
यपुरइति रमणीयकस्याम्यलाभायस्फुरतीति यौवनवंजनायपदाध्यापिति अनेनमदीयवाल्लाघवतदभावोभयग्राहक
तेव्यरपम् वहीनामपिसंस्त्यान्वयिनावामृगयतनद्वयः संयोगसंभवइतिशिवः नेत्रवाहुल्यवारणाय आदिदृयमिति कुवक
स्येनापिकायांकथयेत्स्स्वान्तरमध्येप्रवेशा आकुलत्वव्यंजनार्थः इत्येवंआकलय्य विचार्यनयनेअंबुरुहसदृशेनिमी ८०

त्यशीर्षवैमनस्य प्रसंगादेकस्याश्चात्वधमामप्रदित्यभिप्रायः श्रेत्तुरूहपदेन दर्शनलालसत्वप्राधिकात्मितलाभार्थम् अनुरागाभा
ववारणाय रोमांचितेनेति अनुभवमात्रनिषेधाय वपुषेति अनुरागसामर्थ्यरक्षणाय दस्तुतेनेति यत्त्वत्रानेकनायिकाविषयत्वाद्रते
रास्त्रत्वमिति तत्र नायिकानिष्ठायामनेकविषयरतेरेवतथात्वेन प्रामाणिकानामभिमतत्वात् यदपि परनायिकाविषयकत्वात्तदिति
तदप्यसत् प्रत्यवायप्रयोजकत्वेनैव रतेराभासत्वात् ईश्वरेव मिथ्याज्ञानेनैतत्साभावे अधर्मानुदयात् तदुक्तं धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ई
श्वराणां हि साहसं तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथेति इदं च वत्सराजोक्तम् महतैतत्स्त्रीयामात्रविषयत्वेनाप्युपपत्तेः शोके
वा निरवकाशेति दिक् भयइति तथा च दर्पणे उक्तं नागापिनिः शोकत्वादितोपि न लज्जितः दृष्टदोषोपि मिथ्यावाक्कथितो धृष्टना
यकः १ तेन स्वापराधनिबंधनतिरस्कारप्रयुक्तलज्जाविरहवत्त्वे सति तदनुरागवानिति लक्षणम् तथा च विधानाद्यः अक्षाघराधोग
तभीः सदृष्ट इति कथ्यते दक्षिणवारणाय सत्यं तं वद इति एतेन अपराधसत्त्वं नम् वैरस्यवारणाय हारेरिति अनन्तसंबंधादंतरंगे
विसर्पः अतएव वाहकरेति अनंतसंयुक्तसंयोगस्य करे संपत्यासामान्यात् संयोगस्याप्यगेऽभिमतत्वात् कोमलसारूप्येण हारवत्ताप्रयु
क्तश्रीविशेषसंपत्तिद्योतनार्थम् विशिष्टनायिकानुरागविषयत्वसिद्धेः हारतोद्धारभ्रंशतरेवारितः प्रतिसिद्धोऽपि बहिरेव निषेधे वै
रस्यापत्तेः शापनाय मनाभ्यन्तरायाश्चकोपवशादनुपपत्तेः निद्रां मदीयांत्वानालिंगैरनुमायप्रनरूपगतः प्रतिबंधकाभावात्स
मीपमुपागतः निद्रानमितिपूर्वकालेनिवारणभयात् दूरतइति दन्तदाष्टिनिद्रालिंगदर्शनार्थमिति भावः वलयसंयोगेनाले

श्री० रस० मं०टी० ७२

कृतास्याप्यादित्यरामाद्धिवहेणानन्तताडः स्वहृताद्धेतिकेचित् पुनरिति सर्वैतत्रस्यापाप्निषिद्धमितिवेम्पम् कामितीति शठः सर्व
त्रवज्यैश्तति विज्ञानेश्वरादिलक्षितस्यात्राल्लक्षणात् कामिनीविषयकेतिभरतः वाचैवमधुरोयस्तुकर्मणानोपपादयेत् योषि
तांकेविदप्यर्थे सपाठः परिकीर्तितः १ शाठोयमेकत्रवद्धभावोयः दर्शितवहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरतीति दर्पणः गू
ढविप्रियकृत् शठइति लक्षयित्वा नायिकामात्रविदित विप्रियकारी शठइति विद्यानाथः अत्रेदं तत्वे उभयत्रात्मलानुगुणोद
क्षिणएवयकमात्रानुरक्तस्तु तत्कालउभयत्रअनुरागीवेषम्येतशठः नन्वेवं धृष्टभेदविलोपापत्तिः दक्षिणेशठेवांतर्भावापत्ते
रितिचेत् सत्यं प्रतिनियतहृत्तिविशेषपुरस्कारेणागमस्यतुनाधिकत्वेशठः अनियमेनतथात्वे धृष्टइत्याशयात् एकत्र वद्धभा
वोयइत्यनेनतथालाभात् मौलाविति अपराधोत्तरं सखीवेषं कृत्वा समागतस्यनायकस्यहस्तात्तोत्रवर्णिते स्वरूपेणागमनेत
नायिकायादामविधानादौ अनुमत्यनुपपत्तेः नचनायिकातदपराधज्ञानेसख्यापिप्रसाधनविधानेः नुमत्यनुपपत्तिरेवेति
वाच्यम् तदपराधस्यसख्येकथनेप्रयोजनाभावेनस्वयंसख्यासमारब्धस्यप्रसाधनस्यप्रत्यादेशानुपपत्तेः दाममालामितिके
चित् केशकलापंगुम्फितेतिपुरुक्तं पत्रकपदं विशालघोतकमितिकेचित् तत्रत्रभालेतस्याप्रशस्त्यात् लेखनीयत्वयंजना
र्थमितिरहस्यम् विशाहोवैविशार्थः शाडिःतिपर्यायास्यालेखनार्थम् पत्रावलि कस्तूरिकादितिलकपंक्तिके पूरमंगदं तत्वे
त्यमरः जात्यभिप्रायमेकत्वं कंठलेपमात्रवारणायविन्यस्तेति स्तनाभोगेविसदृशायातेपिकरपरामर्षेणयथास्यानोनिधा ७१

नात् विश्वासेन सर्वात्मप्रकारकत्वेन सम्यगुपार्जयन् तन्निवृत्तिहेतुनायकव्यापारवैजुर्व्यादितिभावः मृगदृशइति विशेषदर्शनासा
मर्थ्यव्यंजनार्थं कांचीस्थापनानुकूलव्यापारपरित्यागे सहसैव प्रकाशनपत्तामृडनेति तत्र कांचीनिवेशनानुकूलेव व्यापारे पर्य्या
येण प्रसक्तत्वं पर्य्यायोस्य वामभ्रुवइति कौटिल्यवृत्त्यवैदग्ध्यवत्वात्तस्यापराधीनत्वसंपादनमतेवं गम्यम् तेन सर्वविषयाश्रयणोपपत्तिः अ
तोनाम्यतरवैयर्थ्यम् आचारेति सवभर्त्तृभिन्नपरत्वाङ्गप्राप्त्वे तत्स्यत्ता निर्भर्त्तृभिन्नेस्वस्मिन्ननुरागः तत्र हेतुर्गुणविशे
षादिवशात् जारस्तूपपतिः समावित्यमरः शंकेति तथाच भरतः शंकानाम चौर्य्याभिग्रहणनृपापराधपापकर्मकरणा
दिभिर्विभावैरुत्पद्यतेइति तथाच स्त्रीयडम्बरितप्रकाशसंभावनाप्रयुक्तभयमत्र शंका तथाप्यूंचलितेन सांतरायेण प्रेमो
त्पदर्शनस्य पार्श्वावलोकनेनत्ववधीयमानत्वात् स्त्रीयासामान्यवनितयोः संभोगे शंकायास्त्वनुदयादित्यर्थः केयूरेवाङ्
भूषणे उपलक्षणं चैवत हृल्लयानांपरिरंभकालीनवाङ्क्रियया तेषांपरस्पराभिघातेन शब्दोत्पत्त्याप्यन्येषामनुमितिः स्याद
तस्मादृश्यामपियत्र क्रियते केयूरस्वनिनायाम्भ्रविभीतिस्तयाच कितेनिश्चलमितिकेचित् वस्तुतस्तु भीत्याचकितेप्रतिहतेय
यास्यात् चकितेर्शेमोप्रतियाघेचेतिस्मरणात् विंवाधरपदेदंतक्षतयोत्पत्तौर्थम् शनैरितिक्षतवारणाय अलग्नेति तेषांर
त्यनुमायकत्वात् मणितेरतिकूजितेन विधीयते परस्त्रानविषयत्वेमाभूदितिरूपानप्रतिवध्यते तत्स्त्रीपादिरतंकिंप
रकीयारतापेक्षयास्मत्कृष्टमेवेति भावः तडक्तं रहस्ये यःप्रत्यवायविषयोयस्यपदाडक्लेभोविषयः कामःस्वभाववामःप्रसर

श्री॰
रस॰
मं॰टी॰
७२
72

तितैवदुर्श्चारः १ भरतोप्याह यदप्यस्मिन्नृपाङ्गणे कामतन्त्रमशेषतः प्रसह्यन्न कामिने यन्नतद्धैरतिकरं भवेत् २ यद्वामा॰
भिनिवेशित्वं यतस्यैव निवार्य्यते दुर्लभत्वं च यन्नार्य्याः सा कामस्य रतिः परा ३ अतएवानुभविकैरुक्तं दुर्दर्यत्र न निंदितेन मम
श्वरेहृतीव च श्रूयते नालापा ति पतंति वाष्पकलुषा नोपैति कार्श्यं वपुः स्वाधीनामनुकूलिनीं स्वगृहिणीं मालिंगयन्त्यष्यते
तत्के प्रेम गृहाश्रमव्रतमिदं कष्टं समावर्त्यते १ यत्तु केचित्प्रलपितं परतोपि दृशा प्रतिसंधानसमयादिगलितवेद्यांतरताभावात्क॰
र्षेरस्य परिपोष इति तन्नुपेदेयं रसानां गुणप्रतिसंधानस्यैव निषेधात् परकीयायां गुप्तिप्रधानस्यैव सहृदयैरनुक्तत्वात् वस्तुधेति
अनुकूलादिभेदात् नियतमिति शठत्वव्यतिरेकाधिकं पराधीनतरं मह्वीविषंकृता समागतस्य नायकस्यहेतोतोत्रवर्णिते स्व
रूपेणागमने तु नायिकायादामविधानादेरनुपपत्तेः न च नायिकथा तदपराधत्वानेनसख्याधिप्रसाधनविधाने ऽनुप
पत्त्यनुपपत्तिरेवेति वाच्यम् तदपराधस्य सख्यै कथने प्रयोजनाभावेन स्वयं सख्या समीरश्रमप्रसाधनस्य प्रसादेशानुपपत्तेः दा
ममालामिति केचित् केशकलापगुंफितेति युक्तम् फलपदं विशालत्वद्योतकमिति केचित् तत्र भाले तस्याग्रप्रसक्तात् ले
खनीयत्वं व्यंजनार्थमिति रहस्यं विशाखैवैवविचार्य्यः श्राड्ःतिपर्य्यायस्यालेखनार्थे पत्रावलिकस्तूरिकादितिलकपंक्तिके प्रसंगे
गदेतल्पेपत्यमरः जात्यभिप्रायमेकवचनं केचिदेतेपमात्रवारणाय विम्बपदोति स्तनाभोगेविसृष्टशायातेपि करयरामर्षेण यथास्था
नेनिधानात् विन्यासे संवलितप्रकारकत्वानेनममपगुपार्जयन् तन्निहन्तिहेतु नायकव्यापारवैमत्यादिति भावः मृगदृशा इति ७२

विशेषदर्शिनां सामर्थ्यं व्यंजनार्थं कांचीस्थापनात् कलव्यापारयवित्यागे सह सैव प्रकाशयत्या मृडनेति तत्र कांचीवेशान्
कलेचव्यापारे पर्य्यायेण प्रसक्त तत्रयं शास्त्रे वामभ्रुवश्चातिकौटिल्यरूपं भवति नवपंक्तिरेकेण परांगनासंभोगात् नवकाशात्
वहलेति यदुक्तः विशेषयेत् कलाः सर्वा यस्मात् तस्मात् वैशिकः वेश्योपचारणाद्वापि वैशिकः समुदाहृतः १ यस्तु सर्व
गुणोपेतः सर्वशिल्पप्रयोजकः स्त्रीचित्तग्राहकश्चैव वैशिकः स भवेत्पुमान् २ गुणास्तस्य तु विज्ञेयाः शरीरसमुद्भवाः आ
हार्याः सहजाश्चैव त्रयस्त्रिंशत्समासतः ३ आस्तिक्यशीलसंपन्नो रूपवान् प्रियदर्शनः विक्रान्तो मतिमांश्चैव वयोवेषकुलान्वितः ४
सुरभिर्मधुरस्त्यागी सहिष्णुरविकत्थनः अशंकितः प्रियाभाषी चतुरः शुभगः शुचिः ५ कामोपचारकुशलस्तथा तु देश
कालवित् अदीनवाक्यस्मितवाग्वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ६ अलुब्धः संविभागी च श्रद्दधानो दृढस्मृतिः गम्यासु चाप्यविस्रंभी
मानी चेति हि वैशिकः ७ अनुरक्तश्च विर्वेलो दाक्षिण्यः प्रतिपत्तिमान् भवेच्छिशाभिवीयीव वयस्यस्तस्य षड्गुणः ८ कांचीतिशा
ड़ः शास्त्रे इच्छायां उपसंख्यानादात्मनेपदं अनंगरंगस्मरतोल्लसंश्राशास्मरेदृच्छामः तत्प्रयोजकरूपमाह कमपीति स्त्रीयादि
संभोगादुत्कृष्टमित्यर्थः अत एवाह वारेति स्थानास्तगमनानोहत्तन्मूतेच कर्मणां चेवः स्यष्ते विशेषायः क्लिष्टः सन्
विलासः स्यात् प्रशंसादौ मतप् कांच्याः कालेक्वणितेय च्चेति वहुव्रीहिः सवासौ कोमलो । ९ भिनवोपानामितस्क्वोतिलो
वर्णपच्चेति केचित् तत्र व्यधिकरणवहुव्रीहिरुपसंगात् तस्मात् कांच्या यत्कलेक्वणितं सिंजितं तेन कोमलारमणीयानी

भिकांतिर्यैवेतिवाच्यं नाम्भवक्रेदेनकोचीकृतेनोत्तमाशाहृष्टेशेउपनीतमानात्मकतामिवाद्भयोत्मतेः कपोतधनिसदृशध
निभिर्विशेषेणविवृताकंठपालिःकंठभागोयस्यासौकारोदयात् तस्य बलाकबककपोतकोकिलेत्यादिवचनात् प्रीतल्केशेनाः
प्रोत्कृते न वेदत्ते मृगाक्षीणोनिर्दयाधरखंडेन इतिशार्ङ्गदेवः उत्कण्ठे प्रियमम् वदिदर्शनार्थं भ्रांतौ लोचनचकोरौ यस्यल
जाविरहोवंगः वैशिकास्मिति वैशिकोपीत्यर्थः उत्तमादिभेदानां पप्पादावपिसत्वात् यदुक्तं: पुनरेव पुरुषगुणान्काम
तंत्रेप्रवक्ष्यामि चत्वारोत्तमोमध्यमस्तथाधमः सप्रहतकश्चैव स्त्रीणांप्रयोगविषयेतेषां पुरुषास्त्विमे यैवडः खेदः क्लेशसहि
ष्णुः प्रियवाग्दाताप्रसादनेकुशलः रत्युपचारनिपुणोदेहस्थनवरत्नसौवोध्यः इतोनायिकाछंदानुवर्तीत्यर्थः योविप्रियं
नकुरुते वीरोदाताप्रियंवदोमानीयः ज्ञातहृदयस्तत स्मृतिमान्देयः सतज्येष्ठः मधुरस्त्यागीरागंप्रयातिमदनस्यनापिवशमे
ति अपमानितस्त्रनार्योविरज्यते सत्तमध्येज्येष्ठः २ सर्वार्थेमध्यस्थोभावग्रहणंकरोतिनारीणाम् किंचिद्दोषंदृष्टाविरज्य
तेमध्यमः पुरुषः २ कालेदातात्त्वपमानितोपि न क्रोधमतितरां मेति दृष्ट्वाविलीकमात्रेविरज्यतेमध्यमोपि अपिमानितो
पिनार्यानिर्जलः समुपसर्पति तथैवसम्मतरसे कांतामामरणेहभावनयाभिनवहृतंब्यलीकं रज्यते दृढतरं यः सुहृदा
पिवार्यमाणो विदेपः सोधमोनाम अविगणितमयः सम्मतुखं समततप्रसक्तहासस्य एकांतदृढग्राही निर्जलः कामतंत्रेषुर
तिकलहसंप्रहासेषु कर्कशः कोडनीयः स्त्रीणां एवंविधोविधिज्ञैः प्रहतकोनामविज्ञेयः अथकिंविदस्वर सुखीवयि चत रस्य ७३

नेहेऽग्रहनकस्यबाधमपश्यंतभीवइत्यभिप्रायेणैवविध्यमेवोक्तम् दयितायाइतिमध्यमातिव्याप्तिवारणाय मयइति उपचार
रूत्यसाधनव्यापारवद्भिरिति अन्यविषयकोपवारणाय प्रातमिति स्वविषयकतिर्यग्दर्शनेन स्वविषयकोपानुमानात् स्वा
भाविककेकेकरत्वतिर्यक्दर्शीकरणवारणाय पक्ष्मलदृशाइति पक्ष्मनुपलक्षणम् प्रक्षालनेत्रायाइत्यर्थ केवलकोपः
निषेधायअरविंदेतिपरमिश्रितत्वात् स्वरूपसतोभयानुत्पादकतया उदीर्णेति उच्चैर्नजल्पति प्रसादनवैमुख्येतस्याः कोपा
धिक्यापत्तेः स्मितमपिनकरोति स्ववैमनस्यजिज्ञापयिषितत्वात् नांचलग्रहणाभावोपितत्काले संभोगानवाप्त्याप्रयोजना
भावात् नत्योपांतगमनेव्यारोहणेकोधाधिक्यस्यपराहतौवौदासीन्यस्यप्रसंगात् नदेशागमननिवारणाभावेनाधिको
पत्यागस्यविधित्सितत्वानुमानात् पुलकेतिकर्णकरणेकृतावकूलमिति आजकृदेनसहसमासः विनयसूचनायआनते
तिउपलक्षणेनतीयामुक्तास्रजेहारे उगुंफतिग्रथ्नातिसर्वीकार्यकारणदर्शनेनस्वानुरागद्योतनमितिभावः आस्यमिति
पुत्र ७ नायकःसर्वायंआहेतिस्वयमेवपरामृषतीति मावस्यपरोक्षत्वेहासाभावप्रसंगदमपिनस्यादत इदमपिलासेनमेतिविशे
षेणेननृत्यदिववाक्यंभासतइत्यर्थः स्नानवेक्षणवारणायनेत्रमितिनदपिकांतायाः कोपसत्वेपिक्षणंअल्पकालमभिव्या
प्यकापिसन्निहितदेशेपत्नोममेतिशेषः प्रातःकालेलोइस्थितिहविनेतिभावः कोपसत्वेऽवस्थितिहेयेत्यतआह मकरि
केति कुचयोराभोगोविस्तारःविस्तारविशिष्टयोः कुचयोरितियावत् कृदभिहितोभावइतिन्यायात् संभोजयोरितिक

श्री॰
रस॰
मं॰टी॰
७८

वित्पादः स्वपः संस्कारः कुंतलवीरणीषु केशसंस्कारेषु अवांतरसेवानादायवद्धत्वं संभोगार्थत्वनिर्णयायसमायंतनइति उक्तम
तेपिकोपत्यागंनकुर्यादितिमतः सामइतिकेवितनायकः प्रियांप्राह अस्मामितिसर्वदयर्यः क्वापिमदृषेदेशेनेत्रेस्थिरीकि
यताणिजेनभावेनव्याख्यानात् अन्यथासदृशात्वदृशमानमिदंसगारेभादियर्थेप्यादितात् उदयतीति परस्मैपदं
व्याख्यातं लज्जाकार्यमात्रवारणपद्दीति स्वरूपेणापिनलजोदयइतिभावः तथापि तदनुरोधादेवविप्रियंनकुर्या
दतआह नवकरुणेति भूयोविप्रियाहतौअस्यावद्धकहंमाभूदितित्वानमपिनास्तीत्यर्थः तद्भयादेवनतथाकुर्यादतो
नचेतिकमपराधलवंममयस्मसीत्यादिवज्ञीतिलिङ्गनिषेधेमहाभीतलाभः स्यात् विशेषणाभावेनापिविशिष्टाभावनिर्वो
हात् अतःकोपीति तथाच भयतेस्यैवाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वलाभः शक्यपिकात् सर्वभीतिनिषेधेभीतिसामान्या
भावपर्यवसानादितिभावः वकुलस्य मुकुलाः कोरकाः तेषांकोषोंतर्भागः तद्वत्कोमलामिति तत्करणानेकविप्रियक
दर्थनासहिष्णुतंवेरपेक्षकुलाएवकोशः सौरभ्यनिधानत्वादित्यर्थे निपातयेधाउतिणिव स्मेतात्मनेपदंइर्वेत स्वभावानव
बोधात् पुनरपीति तस्यकरेप्यत्यारिलोकोक्तिः तदधीनोनकुर्यादितिभावः साधेतत् उपेक्षायितावन्मानत्यागोपाय
तेनप्रागुक्तातत्पोक्तनायकस्यकृतोनभावः अनुकूलदक्षिणयोस्तावन्नतत्संभवः विप्रियस्यतत्राऽनभिधेयत्वात् न
धृष्टेगतभयाभावात् सामादेः प्रयुक्तत्वात् सापराधाभ्युपगमाच नापिपाठेउपेक्षणीयनायिकायोनायिकांतरोपेक्षयोश्च ७८

पकर्षाभावात् एवं नायिकावत् वाग्वैदग्ध्यक्रियावैदग्ध्यं च नायकेप्यस्ति सोपि अवांतरभेदः स्यादत आह मानी वक्रश्च
तिशठ एवेति अवांतरभेद भवत्येवेत्यन्वयात् दक्षिणत्वायोगव्यवच्छेद एवकारार्थः अन्यथा दक्षिणस्यापि मानित्वात् ध्यवतादसंगति
प्रसंगादिति याचक्षुः नचैवं मानिनो दक्षिणत्वानुपपत्तेः मानिनः शठ एवांतर्भावश्चाप्ययोगव्यवच्छेदपरत्वे वक्रशठत्वमेवता
योगव्यवच्छेदपरत्वमिति वैषम्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् अर्थानुरोधात् दगम्यात स्यप्रज्ञानात् नव दक्षिणस्यापि नायिकया
विप्रियकारित्वेन ज्ञायमानत्वदशायां मानित्वसंभवत्येवेति वाच्यं असंभवेपि तस्याप्रयोजकत्वात् विप्रियमप्यत्र शृङ्गारमावर्त
तीत्यादिना वक्रगर्भेस्यैव लक्षणत्वात् नव विप्रियावरणेपि नायिकया तदज्ञानदशायां शठत्वव्यवहारविरहात् विप्रियका
रित्वेन तया ज्ञायमानत्वमेव लक्षणमिति वाच्यम् नायिकामात्रविदितविप्रियकारीत्यादिप्राचीनलक्षणविरोधात् स्वभावभेदे
न नायकभेदो न तत्त्वस्याभेदेनेति ग्रंथकारेणैव वक्ष्यमाणतयात द्विरोधाच्चेति वहूहनीयम् वाचोति वचः पत्यातः कालो न वेव
ने अथ नैवागमिष्यामीत्यादिरूपमिति केचित् तत्र प्रातरित्यस्यानंतरव्यवहितत्वात् प्रातःकार्यमित्याद्यादिति केचित् तद
प्यसत् पूर्वार्द्धशेषैकपदस्यांतराद्वंगतापत्तेः एतेन प्रातः प्रस्थिते सतीत्यपि केषांचिद्व्याख्यानमपास्तं पाश्चात्त्याः शेषे वितपरा
क्रांतप्रेमत्वत्रयपरायणं तद्दोषत्वपर्यालोचनमात्रेणापि प्रीतिः प्रकाश्यते परमार्थतोन्यत्रैव तत्सत्त्वात् तदाह वक्रेति महिष
कानुरागरहितस्वरूपकाठिन्यवत्वात् अत्र सामान्यपनेतरकालत्वे स्पष्टम् इमांउक्तरूपां नायिकायावावेक्षता विनयमन्वनयं

श्री० रस० मं०टी० ७५ 75

अपाससतो निहन्ति शाखेति यावत् यासां किं विकार्थ्यकपदाद्दहि: केलिगृहात्यास्मिन्गते उपेक्षायाः प्रशमकालत्वात् प्रातर्द्वि
तीयदिनाद्यारंभे वीते तत्कं विलोकनेन नायिकाविषयकदर्शनेयेन एतेन आलापोपि व्याख्यातः न केवलमौदासीन्यं किंतु उपेक्षा
पीत्याह विहृतानने निरूपणादीनाः यडक्तं अथ स्वेलोत्तरपुटाङ्कुत्र नागजलविला मेदसे वारिणीरादिभिर्नेत्रपरिकीर्तिता
तथा च सहृतनायकयत्नाख्यानानन्यतापात्कोऽथ निहन्ति वेगपाततत्स्मरतरूपभोगमेलस्मं तमस्त इति दिनवारणायनिशापाद इति
राहो: शिरइतिवद्भेदे षष्ठी सुल्लवारणायत्नमस्तिवनलसहूर्मायजत्वात् इति हरितोदिशां अंतराले अत्यकेनेन दिग्भागानवबोध
स्वनम् अवस्थाने सदायानपेक्षणात् निर्गतायाः इति मार्गसमरमेनगतनिषेधायत्नद इति भयहेतुमप्याह निकट इति स्व
पेक्षामध्ये वारणायशातोदरीति तथा च नदीतटनिकुंजे अहं प्रथमं गमिष्यामि वेशावंस्य समागमनायकस्य नेदमुदाहरणं
उक्तम् नायिकावेष्टयैवात्र समागमकालप्रतीतेर्वैपरीत्यादिति मेवेनहि तत्राहमेव सदायोभविष्यामीति भावः कांते इति
कनकमयेजवीराकारे फले किमपि केन चित्यकारेण कौडादिमिषेण करे कुर्वति स्थापयति सति स्तनस्पर्शाभिप्रायेणेति भावः
गृहलिविते भानौ इडमणाखी नायिकाविंडं प्रत्याख्यात स्तबके ददौ स्पर्शास्तमये आवयोः संगमो भविष्यतीति भावः मानौ सूर्ये
विंडेकले कन्नायकेतेन वेशोदयः संकेतकालइत्यन्ये स्यादेतत् वेष्टावंस्य समागमनायकस्य नेदमुदाहरणं उक्तं नायिका
वेष्टयैवात्र समागमकालप्रतीतेर्वैपरीत्यादिति मेवम् नहि वेष्टावंस्य तेसमयविशेषणं किंतु समागमस्यैव स्तवकनकजे ७५

वीरकमेकर[illegible]ग्रहणादेव लभ्यते नायिकावयवकुचतादात्म्याध्यवसितस्तबकावयवकरसंयोगेन द्वयोः समागमस्याक्षेपात् तत
श्च नायिकातत्समयपरिच्छेदं जनेष्विनदात्तिः प्रोषित इति यत्तादयं स्वयोपि प्रोषितभामवतीत्यर्थः यत उषदाहे इत्यस्य प्रोषित इति रू
पे उपसर्गवशादर्थान्तरमिति केनचिदुक्तम् तच्चासम्यक् यतो निष्ठायां संप्रसारणेन रूपस्य स्फुटत्वात् उरु इति उरुपदमेकवचनान्त
मेव व्याख्येयं उपमानोपमेययोर्वचनैकस्य संभवे तत्यागायोगात् पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे इत्यमरः केशार्थक
शब्दोत्तरवर्तिनः पाशादयः शब्दाः कवरीवाचका इत्यर्थः हन्तवदेहं स्वसितत्वरूपमाधुर्यं सत्यम् नगाभीरभावाः तिर्यक्प्रसारोह
णक्रमेण सर्वैश्च साधारणमत्रैशैत्यमिति विवेकः यस्मात्तस्य सर्वत्रान्वयः सावेडरसि हृदये नास्ति न हि तापशान्तिः कथं भवत
कारणाभावे कार्यानुदयस्य युक्तत्वात् यद्वासावेडरसि स्यात् हि तापशान्तिः कुतो न स्यादित्याह तिपरतया योज्यम् अप्या
दकस्य स्वतोऽसिद्धत्वनियमात् तस्या हृदयगतत्वाभावप्रयुक्तो मे तापशान्त इति प्रोषितत्वं सिद्धम् नायिकायाः स्वीयानतात्य
र्थ्यागमनम् पोतावा इति सलिलकेलिः जलक्रीडायकुतूहलंस्यन्नभवितामित्यर्थः आजगमनेनस्यपतिलाभः केचित्तु वा
मदर्शनव्याजात्स्त्रीरूपेणैत्याहुः श्वेतसूं स्मितद्युतिर्यत्रेति क्रियाविशेषणं यद्वास्मितद्युतिभिश्चमत्कृतैर्मेनोर्हरिभिर्दर्शा
तरंगैर्विदेयविशेषैः किमपि पार्श्ववर्तिजनान्तरत्वानविषयत्वे यथा न स्यात् अंगीकृतमदुपभोगीनमतिं स्मरामि इति
प्रोषितत्वस्य वने अश्रुतेति स्थितस्य धारणत्वेन हेतुत्वात् वेयोग्रंथिः मर्षितः वोरितो नकारोपन्यासात् द्वारणासहितस्यात्

श्री॰ रस॰ मं॰टी॰ ७९ 78

मविवतपदंतात् दशास्थलेनकारप्रयोगप्रसक्तिसूचनार्थम् एवकोनायकमात्रोपेक्षयावैमुख्यहीनो दृष्टिपातोयत्रतदपिम
खेतात् एकदंहसितंयत्रकिंचिडूहतत्वात् उक्तंतद्घोरदृष्टिमहीनं आस्यविंबमाखमंडलंयत्र लज्जाविरहेसर्वत्रहेतुः पुर
सदृशोवेशपाया स्मरवेष्टितं स्मरतसमयव्यापारंस्मरामीति संस्काराणांबोधकत्वादनुभवात्मकज्ञानविषयत्वंव्यज्यते अनभि
ज्ञइति कामिनीहृदयाभिप्रायज्ञानसूचनसमर्थः नायकवदाभासतेनायकाभासः उक्तमेतेनतत्सदृशत्वतीतेः एवकारेणनाय
कत्वाभावसूचनार्थः अभिन्नसेवात्रनायकमार्गीकारात् एतत्सत्यनायकभेदेष्वपरिगणनान्नमन्तव्यमित्यर्थः तमुदाहरति
अन्यइति एतेनइत्यर्हस्यानलाभः एकवेष्टायावासंगादपित्तानेनस्यादयोवह्नविधेति वस्तुतः कामिनीजितत्वासायासान
मात्रप्रतिबंधकत्वात् एकमेगीत्वाभावेप्यनभिज्ञत्वं उत्तरीयान्ततत्कर्षइतिभावः गृहेजनांतरगमनशंकयातेनतवेष्टितमत्वा
तथापेक्षतेस्यादित्यतआह वनेतिइति कार्यान्तरार्थगतजनसंचारवत्वाद्वनेपिप्रकाशभीतेः संभवात्तद्ध्यानेनस्यादतआह
निर्जनइति निर्गतेभावेक्तप्रत्ययः तत्रापिसत्वेनायकोदेशेनगमनेशंकास्यादतआह अग्रेइति अनेनतरेहस्यस्वीकृताः त
द्विषयकेस्यानुरागमस्यत्तापयितमित्यर्थः अनमयास्सिद्धांतवेष्टामाह नोन्नुलेति कामशास्त्रे नोनूलाग्रुपयुक्तवस्त्रपुरतो
धृत्वेप्रियस्यस्वयमिति यक्तोवेति तडकेतदर्पणे कांचीकुंडलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः कंडूमूलस्तनौनाभिपंकजंदर्शयेत्
स्फुटं । कांच्यादिस्थलेबाहुमूलादिप्रकाशनस्यैवानुरागव्यंजकत्वं अत्रतनोन्नुलानयनस्यापीतिविशेषः स्फुटमन्यत् ननु ७९

त्वादयो भेदा नायकस्यापि भवेयुरित्याशंक्यते नचेति अवस्थाभेदेनेति व्याख्यानम् अनन्यत्वादिभिः स्वभावनियतै
र्वैषाधिभिर्नायकस्य भेदः नत्ववस्थाभेदेनेत्यर्थः स्वभावाद्भिन्नस्यापि अवस्थाभेदस्तु न भेदो भिन्नत्वमत आह तल्पेति अन्यसंभो
गचिह्निता नायका यस्य गृहसमीपमायाति सा खण्डिता इत्यादिरीत्या तद्दोषपरामर्शेन नायिकाया अन्यविषयकरतिवर्णनस्यानौचित्या
पत्तेः तदुक्तं ध्वनिकृता अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणं प्रसिद्धौचित्यबंधो हि रसस्योपनिषत् परेति अत्र केचित्
अनौचित्यप्रसंजकभेदानंगीकारे प्रमाणाभावः अत एव प्रोषितत्वं स्वयमेवोक्तमिति तदसत् प्रोषितप्रियाकत्वस्यैव प्रोषि
तभर्तृकास्थानीयत्वात्स्ववाचाप्यनुक्तत्वात् एतेन विरहोत्कण्ठितत्वमपि अनौचित्यादेव निरस्तम् स्वाधीनप्रियाकत्वमपि न
युक्तम् प्रियायाः स्वाधीनत्वे रसाभासत्वस्यैव प्रसंगात् कलहान्तरितत्वमपि तथा कृतापराधा नायिका प्रत्युक्तानुनयापेक्षा
याविनापि यायाअप्रसंगमनुपपत्तेः तथा च विधा नायकः एषां नायिकानुकूलने पीठमर्द विट विदूषकाः सहायाः किंविदू
नः पीठमर्दः शठविशेषो विटः स्मृतः संधानचतुरः सोहीहास्यस्यापि विदूषकः १ दर्पणेतु दूरानुवर्तिनी स्यात्तस्य प्रासंगिकेतिवृ
त्ते किंचित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः १ एषां रामादीनां सुग्रीवादयः शृंगारेस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्यु :
भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभंजनाः शुद्धाः १ आदिना मालाकाररजकताम्बूलिकगांधिकादयः संभोगहीनसंप
द्विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः २ वेश्योपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्यां चेटः प्रसिद्धः कुसुमवसंतायभिधः कर्म

एतेन वासकसज्जास्थानीयभेदोपि प्रत्युक्तम् ८ ॥

श्री॰
रस॰
मं॰टी॰
७७
77

वपुर्वेषभाषाद्यैः ३ हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः पीठमर्दसखकल्पितवाग्मिः सखियेसमाधने ४ विटस्तु का
मशास्त्रैकोपाये नेति भेदः अस्य कोपमिति अमितिसिद्धिनिरासः विधिविस्तार्थाग्निलाभः करुणागर्भीतर्गतायस्यतत् गर्भेय
स्येति केचित् नायकविषयकानुग्रहस्य काशांकेत्यादित्यावत् पीयूषेति माधुर्यार्द्रवेति सुवतिकल्पगम्यते वाहिनीमविच्छेदो वि
लासस्येति चंगम् परिसमंतात् लसैः संवेदैः आमोदिनीसंदेश्य मधुलक्ष्मा आमोदो गंधहर्षयोरिति विश्वः मोदिनीपदं जनप
देशसंगादस्यादीनामपि भावगंभीरवचनविशेषाकर्णेनेन कृतार्थत्वं भवतीति भावः आसांविल्पत्रकोपइति केचित् मउ
क्तमिस्मन्नेकोपसागर इति विरहस्यम् वदयमाणारीत्या कोपस्थापिमध्यादेवे प्रसादस्यकावार्तैतिनापर्यात् स्पष्टं हि मशस्तो
विप्रालभ्यरागस्यजनकत्वात् तेन शुद्धकोपस्य निरासः आवर्तयंतीकोपादिविषयानवाभिमतीकृतमप्यनुरागवशात् पुनः
प्रियाभिमुखेन यंतीत्यर्थः केचित् तु पापराध्यरूपेणानावृत्ताकृष्टमिवाकलात् ततः परावर्तयंतीत्याहुः यस्मै इति नायकप
रेवरूपरमिति केचित् तयोर्हेदानीं त्वनेकसकृतलभ्यसखमनम् आपात इति कुसुमदेस्वरस्येद्धः आपातः उदितः सर्वेषामीश्वरः
प्राणनयतात् सर्वत्र कामविकारहेतुत्वतया प्रतिष्ठ्यहृरहितत्वात्व भैरवो विरहिणांडः सहः तथा चोद्दीपनविभावसद्भावउक्तः
वेइवेदनयेलंवरताकादीपनेमत्तमिस्त्रकेः तथापि नायकस्यानननयपराङ्मुखत्वेन कोपएव स्यादतआह नेतिकांतः सर्वदा
तत्यमाराकोलितयापरिसरयत्यतिष्ठतीतिभावः सिद्धउत्कर्षविशिष्टतया स्वरूपेणावस्थित्योरसः शृंगारो येभ्यस्ते नायक ७७

सविषयतया रत्नमतोर्वेद्रादीनां वनतडत्करैर्हेतत्वात् अथवकु सुदेश्वरभैरवप्राणेश्वराख्याः सिद्धा रोगा रोगनाशकत्वेन नियताश्चेतेर
साश्चेतिकर्मधारयः अनवद्येषु द्रानुत्सवः कार्योसमरोरभोपसेतिकेचित् मानद्रुपोव्याधिः शरीरसंतापहेतुत्वात् सेति तत्र
हृदयस्थस्थानभवगुणागणानीशेशोपायरतानयवक्रूहायेत्यामेयं समंगोपि पुत्र्याऽरमत्त्रदेत्यादिवत् प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थकतत्र
द्रोयव्याहानपेक्षत्वनिकाव्यप्रकाशेस्पष्टं देवपदं फलोपधानस्तूयनार्थमस्मेकेतामावपरमितिकेचित् अतस्पदार्थेषु अवसर
मर्येतरात्मनिवेत्समरः कर्णोवेद्धः सहेयतेन्नयीष्मम्यादत्रयसंकेतकालः पिपासोपपत्त्रिश्रवंभिता प्रतिस्यनतत्वात् सम
वप्रविम्भस्वरतान्मनेपदं पत्काम शासम् तोत्रलस्यप्रदानेनकमलानिःसारणेनव सखीनिर्वासयेद्दासभवनाद्याजतोयवा
तापत्वभावप्रत्नीयोभयोः कुसुमनतोपनमिति आनीयेति अनेननवोक्तॉक्तस्तु वितनम् तदुक्तं अपिसामीप्यरांभीकं भवेत्
फोसत्रिधिनयेत् विश्वासकृप्रनाशणाछालिंगनात्पाजयेद्वयं २ विश्वस्तायाः स्त्रियः कार्यमेत्रप्रसंगभवोत्तरं अन्यथा क्रियमाणे
तेतडहेगायजायते २ अतएवाह कुचेत्यादि अत्र कुचपदं व्यर्थमितिकेचित् कंचुकेनायिकासंबंधितलाभार्थमित्यन्ये वस्तुतस्तु
कुचयोर्मीलगणेनैवसमासः तादर्थ्यसंबंधः अश्वघासादिवत् तद्गुणेति स्वरसस्पंदेष्वसत्त्वनम् कंठपदमप्रयोजनकमितिके
चित् सात्विकानयाहरस्तंभइति अत्ररसतरंगिण्यामनशाहस्य प्राणिवाचकत्वादत्र मतेजीवशरीरवृत्तस्यधर्माः सात्विकाः तथाच
शरीरत्वात्त्वंभादयः सात्विकाभावा इत्यभिधीयते स्यापिनेत्रयमिवारिण्यभावान् शरीरधर्मा इतिव्याख्यातम् एवंच सतोकटेम

श्री॰ रस॰ ज॰टी॰ ७८

78

नसियेप्रभवंति भावास्ते सात्त्विकानि गदिताः कविभिः गुणाणीति अत्र मनसि सत्त्वाख्यविकारोद्रेके सति ये प्रभवंति इति सति सभा
प्यावाख्येयम् ननु अधिकरणे सप्तम्या नित्रदोषः गतिनिरोधस्तंभः ननु निद्रामस्मारादावितिव्याप्तिः शरीरधर्मत्वे सतीति वाच्य
त्वात् प्रलयभावे तु न गतेर्निरोधोऽपितु चेष्टायाः वपुषि सलिलोद्गमः स्वेदः स्पष्टार्थः विकारेण रोमाञ्चास्यानेरोमाञ्चः गद्गदत्व
प्रयोजकस्य स्वरस्य भाववैजात्ये स्वरभंगः भावे सति शरीरस्पंदो वेपथुः अनिष्टत्वक्संदाहादिवारणाय सत्त्वे न त्वक्शरीरावय
वकंटे ऽव्याप्तिः शरीरपदस्य चेष्टाश्रयमात्रपरत्वात् विकारप्रभवः प्रकृतवाणीन्यथाभावो वैवर्ण्यं विकारजनितमुक्तिसलिल
मश्रु शरीरस्ते सति चेष्टाविरोधः प्रलयः निद्रादिवारणाय सत्त्वे न अयं च शरीरधर्मः नाट्यशास्त्रे दादिसाहचर्यात् अत एव चेष्टाप
दं शरीरक्रियाविशेषपरं मनसस्तु कर्मैव भवति न तु चेष्टा अत एव चेष्टाश्रयः शरीरमिति शास्त्रकाराः इति रसतरंगिण्यां स
हम् अत्र भरतः तत्र क्रोधभयहर्षलज्जादुःखश्रमरोगतापाघातव्यायामक्लमधर्मात् तेषां संभावनार्थं च हर्षभयविषादरोगवि
स्मयविषादमदरोषसंभवस्तंभः शीतभयहर्षरोगस्पर्शजरासंभवः कंपः आनंदामर्षाभ्यां धूमाजनजृंभणाद्भयाच्छोकात् अति
मेषप्रेक्षणात् शीताद्रोगाद्वैवर्ण्यं शीतक्रोधभयश्रमरोगक्लमतापजं च वैवर्ण्यम् स्पर्शभयशीतहर्षक्रोधाद्रोगाच्च रोमांचः
स्वरभेदो भयहर्षक्रोधजरादौर्बल्यरोगमदजनितः श्रममूर्च्छामदनिद्राघाताभिघातादिभिः प्रलयः एवमेते तु येस्तैर्याः भावा ह्यष्टौ हि
सात्त्विकाः कर्मचैषां प्रवक्ष्यामि सहभावानुभावकम् व्यजनग्रहणाद्वायोः स्वेदापनयनेन च स्वेदस्याभिनयो योज्यस्तथा ७८

वानामिटलाषतः निश्चेष्टो निःप्रकंपश्वासितस्तून्यजडाकृतिः ७ निःशेषं स्खलद्ग्रात्रश्लथस्तंभैरत्वमिनयेद्बुधः वेपनात्स्मर
णात्कंपादेपश्चुसंप्रयोजयेत् ८ स्वरभेदस्तथावैवमभिनयेद्गद्गदविस्वरैः मडुःकटकितत्वेनतथारोमांचवेनेनव ९ नेत्रसंमा
र्जनैर्वापैरश्रूणामभिनयेद्बुधः सुखवैवर्ण्यपराहत्यानाडीपीडनयोगतः १० वैवर्ण्यमभिनेतव्यं प्रयत्नेरगासंश्रये निःश्चे
ष्टोनिःप्रकंपश्वासितःशून्यजडाकृतिः ११ महीनिपतनाद्वापि प्रलयमभिनयोभवेत् भेदइति कुचस्थलतटेऽग्रभागे
स्वेदस्तेनस्वमादिहेतुकावनिरासः तस्यावयवांतरस्याधारणात् तदालिंगनविषयकौत्सुक्यैराप्लनतदावच्छेदेनस्वेदो
त्पत्तिसंभवात् वर्णोच्चारणानुकूलाधरकंपस्यवारणाय प्रशाहुः तद्भुवनेच्छयाधरस्येदइतिभावः पांडुत्वेनहिरहकृतवै
वर्ण्यम् पुलकितत्वेदर्शनकृतानंदवत्वात् अतएवविप्रलंभव्यंजने तस्याङ्गःखसंभिन्नरतिरूपत्वात् नीलंमनइतिप्र
लयः वल्लवतत्रालस्येनयनश्रियइत्येवप्रलयः तस्यशरीरधर्मत्वपारमत्वरंगिणीयांग्रंथकृतैवोक्तत्वात् लीनंमनस्त्विह
तीतितडपदोपादकमात्रविषयांतरदर्शनेच्छाशून्यत्वात् यद्वा शरीरधर्मत्वपदेपिलीनेमनइत्यनेनशारीरभावेस्यादित्या
शंकातयाबालस्यनयनश्रियइतिजृंभास्तवनेउज्जृंभाननमङ्गलस्तव्कवगुणमितिशृंगाररतिलकादिसंवादाजृंभमामःसा
त्विकभावइतितरंगिणीमेवनिरूपितत्वात्तेनसात्विकप्रस्तावेव्यभिचारिणाबालस्यस्यकथमुक्तिरितिशंकानिरस्ता
केचित् नयनश्रियस्यागनकारीत्यर्थकंमनोविशेषणमेनदित्याहुः तत्रअस्यतत्ववहितत्वादेयघ्नीय एवंविभावादित्ति

श्री॰
रस॰
ज॰टी॰
७५
79

रूपश्शृङ्गारं निरूपयति रतीति रतिरूपः स्थायीभावो यत्र यद्वत्तः रतिस्थायीभावप्रभवः शृङ्गार इति रतिर्मनोनुकूलेर्थे मनस :
प्रवणायितम् इति दर्पणः स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालेवनप्रेमाख्यः चित्तवृत्तिविशेषो रतिरिति रसगङ्गाधरः इति नाम आत्मा
नात्मिकोभयवृत्तिभरतः अयमर्थः आत्मानात्मनोर्भवि आत्मात्मिकः अध्यात्मकादेशकृतिगणनावत् समवायवि
षयः तान्यामभयनिरूप्यत्वात् यदा अनात्मरूपे आत्मभवः यस्माध्यात्मवत् विषयतादिति भावः तथाच सर्वोक्तार्थय
वपर्यवसाने अन्यप्रवृत्तै केवलं रत्यर्थविषयाशालारतिरित्युपजायते सोम्पतामसिद्धेयास्य रात्रांपोपरि वेष्टितेति १
ननु रतेः चित्तवृत्तिरूपाया कथं स्थायित्वं तस्याश्चिरावस्थानानौचित्यात् अत्राहुः आसंवेसंविरुद्धाविरुद्धभावैः तिरस्कृतमित
सेतानपवस्थायीत्वम् तद्रूपतया वस्थानसंभवात् तदुक्तम् विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः आत्मभावं नयत्यन्यान्स
स्थायीलवणाकरः चिरंचमेवतिष्ठेते संबंध्यंतेनुबंधिभिः रसत्वेयप्रपद्यन्ते प्रसिद्धाः स्थायिनोत्र ते विरमन्तिव्यभिचारिवा
रणे अनुबंधिभिर्विभावादिभिः सजातीयैरतिरस्कृततन्निमान् यावद्देहं वर्तमानः स्थायीभावइत्याहुः अनुभावस्तु तद्विभा
वानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति तथाभिमन्यत्वमयादावाच्यमनेनानुभाविणा काव्यप्रकाशकृता व्याख्यातम् कारः
णान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः १ विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचा
रिणः व्यक्तः सतैर्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृतः २ अयमर्थः लोके तावत्प्रमदादयः पुरुषादिरतौ विषयतया कारणानि ७६

कटाक्षादयः कार्याणि निर्वेदादयः सहकारिणः इति परिपोषकत्वात् तथाच तत्प्रतीतिसामग्र्यावस्थादिविषयकानुमितेरभ्या
सवतां सहृदयानां स्थितो रत्यादिः काव्यादिभिरभिव्यज्यते प्राक्तनाभ्यासाभाविकीसंवासनावासनाविशेषोऽस्ति तेषामेव काव्ये रसो
द्बोधः श्रोत्रियादीनां तद्बोधाभावात् इदमेव सहृदयत्वमिति बोध्यम् तदुक्तम् सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् नि
र्वासनास्तु रंगान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः इत्येव मुक्तम् वासनायेन्न हेतुः स्यात् स्यान्मीमांसकादिषु तेन कश्चेत्प्रत्ययादौ
विभावानुभावव्यभिचारिसाहृदयपदेशः नव परिभाषाभेदमात्रम् किं विकल्पेनेति बोध्यम् विभावनानुभावनसंचारणरूपालौ
किकव्यापारभेदेन विशेषात् तेन ईषन्मुखरस्फुरणरूपकाशात्मपाः यथा वर्णकमेलनात् ... सामस्त्येन यथा ... विशेष
सत्त्विवैदिप्येण मणिवन्ते मणिपाषाणे तत्र तदुक्तं सामस्त्येन ततश्चापि सर्वो ते मणित्वं ... मतापि तदुक्तं विभा
वानुभावास्तन्मयैव व्यभिचारिणः प्रतीयमाना प्रथमं ... विशेषो न संविदन्तो ८ लोके हि कष्टत्वादि ... चमत्कारः
काव्येन काव्यार्थः बोधनेन तत्र चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धं तदुक्तं तथा कल्पनात् तथाहि लोके हि संवेद्योऽविशेषोपदेशेन कारणा
दीनां ग्रहणं काव्यादौ तु संवेदविशिष्टानालंबनेन साधारणेन भावे इत्यलौकिकानंदाभिव्यंजकत्वं विभावादित्वं अलौकिकत्वं च
इदमेव यत्तदार्थबोधसमये सीतारामादिविशेषणरूपेण ... नानाबाकार्थबोधकाले विशेषणत्यागस्तत्र ... इति गौडाः सोऽपि
लाक्षणिकसंबोधे संवेद्यो न विषयः किन्तु पदार्थस्मरणमयवेद्यमुक्तम् अनुभवविरोधात् काव्यकार्ये [illegible] बोधेऽपि सं

श्री॰
रस॰
ज॰टी॰
८०
80

वेधिविषयकत्वस्याऽनुभवसिद्धत्वात् येनरूपेण पदार्थस्मरणं तेनैव वाक्यार्थबोधनियमाच्च तस्मादस्मकस्यैवेत्यवधारणं विना॥
अस्मकस्यैवेत्यवधारणं विनातिप्रतीतिरेव साधारण्येन प्रतीतिः तेन स्त्रीपुंसासंसर्गग्रहप्रयोजन[illegible]॰ सिद्धिः अत एव काव्यप्रका-
शे ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते न ममैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते इति संबंधिविशेषस्वीकारपरिहारनियमानवसा-
यात्साधारण्येन प्रतीतैरित्युक्तं नियमांशमात्रानवभासस्यैव तदभिमतत्वात् अन्यथापरिहारानवसायादित्यस्य वैरूप्यात् इत्या-
द्यः एतेन शकुंतलादीनां सामाजिकैः संबंधाकथनेन तेषां रसोद्बोधः इति शंकापि निरस्ता सीतादौ तत्पदाश्रितात्वेन ज्ञानेन तदायारा-
ध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात्तत्र रसोदयः कांतात्वादिप्रकारकज्ञानेनानुभवस्यैवेत्यनुभवसिद्धत्वादत्र परिहृतविशेषा रसहेतव
इति भरतोक्तेश्च न च प्रागसिद्धरत्यादेः कथं प्रतीतिरिति वाच्यं वासनारूपतया तस्य स्थिरतामापन्नत्वात् अत एवांगतावाच्य-
तावात्मनस्य नरमत्वे किंतसेवारितमेवेति सिद्धांतः भरतः यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां गुरवो यथा तथैव सर्वभावाना-
नां स्थायीभावो महानिह स्यादेतत् विभावादीनां साधारण्येन प्रतीतिं विना विभावनाद्यनुपपत्त्या साधारण्यं स्यादपि त-
त्तत्तदात्मनितयास्वसंबंधितेनैव निश्चितत्वात् कथं तत् न च मास्तु तस्य साधारण्यमिति वाच्यम् परिमितत्वे रसात्मता-
नुपपत्तेः स्वगतत्वेन रत्यादिप्रतीतौ हि सभ्यानां व्रीडातंकादिः स्यात् परगतत्वे त्वरसनीयत्वं स्यात् तदुक्तम् पारिमित्याल्लौ-
किकत्वात्सांतरायतया तथा अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेदिति सत्यं विभावादिसाधारण्येन तदानीं प्रमातृविशे-

षनिष्टत्वस्यानवग्रहनात् तद्देशे सर्वेषां तेन पल्लवस्य विषयतयान्वयसंपर्केणावहितो व्यपरिमितो भावो रजतादेर्विसत्तादेशेन प्र-
सक्तास्सहृदयेन प्रमातृविशेषसंबंधपरिहारेण रजतादेरनुभवात्मकसंवादोपपत्तेः स्यादेतत् रजतादेरभिव्यक्त्याधिकय
मानोंदोऽङ्गीकार इति उच्यते विभावादिभिः स्थायिभावपरिव्यज्यमानेऽपि चैतन्यमानन्दस्वरूपमात्मा स्वयं भासते वेदान्तमते ज्ञानमात्रेत
ता ज्ञानस्वीकारात् सर्वस्य कल्पितत्वेन इदं रजतमित्यादिवदात्मचैतन्यस्य स्वाधिष्ठानाद्भेदविषयनियमात् अन्यथा अज्ञानस्ता
पकत्वरूपप्रामाण्यानुपपत्तेश्च तदुक्तं वार्त्तिकाचार्यैः अतोऽनुभवपदवैदिकी विषयीकृता न सदा लोकः आद्यादीनां स्वतःसिद्धोपपत्तेः
षां प्रमाणतानुभवः स्वरूपं आत्मेति यावत् तस्यैव विषयत्वे हेतुरज्ञानमिति अज्ञानविषयत्वस्यात्मन्येव स्वीकारात् जडस्य प्र
काशानुपपत्तेश्च एवं चेत्यात्मन्यनावृतानावरणविषयत्वकल्पनप्रयोजनाभावात् तथा च यत्राद्यवच्छिन्नस्वरूपं घटादिश्च भासते इ
ति घटादेर्विषयीभूतस्वरूपावच्छेदकमात्रं न तु विषयत्वमिति भावः स्वतःसिद्धानारोपितः आद्यादीनां वास्तवादिज्ञानानां
मध्ये इति यद्विषयकत्वेनेत्यर्थः भ्रमे मिथ्याभावः अवच्छिन्नचैतन्यविषयमज्ञानमनिर्वाच्यरजतोपादानेऽस्त्यधिष्ठानभूते यच्चैतन्ये
तत्तादात्म्यापन्नरजतत्वादिविषयकत्वेनेव बाधपूर्वप्रमात्वमवधार्यत इति भावः एवं सति काव्यश्रवणादिमहिम्ना यद्योकामि
व्यक्त्यात्मचैतन्यस्यानंदांशे आवरणभंगः क्रियते तथा च रत्याद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यावरणभंगादानंदरूपतया प्रकाशमानो र
सइति सिद्धे आवरणज्ञानमेव नचैवं घटादिज्ञानेपि स्यादिति वाच्यम् तत्र तद्देशावरणभंगाभावादानंदांशानभिव्यक्तेः त

श्री रघु० जगदी० ८२ ४१

उक्तम् वर्द्धमानेनैकत्वानित्यत्वर्द्धनेत्वानेदाशाभिव्यक्तिः तदभावाच्च विभावादिज्ञानाभावात् तदुक्तम् विभावादिजीवि
तावधिरिति प्रसंगवाभिव्यक्तौ लिंगिकवह्निभावादिविषयकत्वमप्यावश्यं स्यादः कार्य्यार्थं संभेदादात्मानेदसमङ्गवइतिग्रभि
प्रकोक्तेः तदेतदुक्तम् पावकरसन्योयेनवर्द्धमानेनेतितत्र श्रोतःकरणावच्छिन्नचैतन्यप्रमातृरसाद्यवच्छिन्नचैतन्यरसइति
चैतन्यांशमादायाभिन्नत्वात्कथंग्राह्यग्राहकभावइतिवाच्यं साकारवादिमतेज्ञानाकारस्यापि विषयस्यैतेयत्वतदुपपत्तेः त
दुक्तम् स्वकारइवाभिन्नोपियोगवशीकृतइति स्वस्यज्ञानस्याकारोविषयोज्ञानस्वरूपादभिन्नोपीत्यर्थः समवायेनकार्येः विभावा
दिज्ञानानांनाशेपिरसानुभवप्रसंगात् नचतन्नाशेरसानाशादेवनतथेतिवाच्यम् तेषांहितत्समवायसमवायितयोरनुपप
त्तानिमित्तकारणत्वमेववाच्यम् तन्नाशेनचकार्य्यनाशादर्शनात् नचचंदनस्पर्शनादिजन्यसुखस्यायेननिर्वाहः तत्रतत्स्प
र्शनाशेनसुखनाशानभ्युपगमात् कारणाभावादेवसुखोत्तरानुत्पत्तेः उत्पन्नसुखस्यचस्वानंतरज्ञानादिभिरेवनाश
त् नचात्रापितथास्यादितिवाच्यम् तत्राप्यवयवविभागादिक्रमेणसर्वेवह्निनाशेहेत्वभावाद्वस्त्रांतराद्यभावाद्वस्त्रांतरानुत्प
त्तिरितिसिद्धांतरात् नचाऽपेक्षाबुद्धिनाशेनद्वित्वनाशवद्भविष्यतीतिवाच्यम् द्वित्वादीनांजातिवस्यभट्टमतेऽभिव्यक्तेर्वास्वी
कारात् किंच विभावादिज्ञानध्वंसस्यरसस्याकारःस्यात् ज्ञाननिष्ठकार्य्यत्वनिरूपितज्ञाननिष्ठकारणतायाःसर्वे
वर्णितसैवापेक्षितत्वात् कार्य्यकालेविभावादिज्ञानाभावेविद्यतिविरहात् किंच रसाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यरसंत्वाकार्य्यत्वनशे ८२

केवलं संभवतीति विशेषणं शास्त्राभिव्यक्तेरुत्पत्तिविनाशाभ्यामेव रसेतद्व्यवहारात् भट्टमते व्यंजकध्वनिनिष्ठोत्पत्त्यादिना का-
कारउत्पन्न इत्यादिव्यवहारवत् नापिज्ञाप्यः विभावादिजनिताभिव्यक्तिविशिष्टस्यैव रसस्य दोरसत्वात् एवं तदभावात्सर्वेषां सि-
द्धस्यैव घटादेरलौकिकादिनाभिव्यक्तेः केचित् न ज्ञाप्यत्वस्य स्वसत्तनफलव्याप्यत्वसम्भवः भग्नावरणचित्संवेधितस्वरूपस्य घटादेः संभ-
वेपिचैतन्यस्वरूपेरसेः उपपन्नेः संवेद्यस्य भेदनैव्यसादिनाद्भः किंच ज्ञाप्यत्वे निर्विकल्पकेन सविकल्पकेनापि ग्राह्यत्वे रसग्राह-
केवलं निर्विकल्पकं विभावादिभिरेव रसे उपपन्नेः संवेद्यस्य भेदनैव्यसादिना परामर्शस्य तदजनकत्वात् नापि सविकल्पकं
धर्मिग्राहकमानेन रसस्य विभावादिसमूहालंबनज्ञानरूपतया सिद्धेः तेषां च परस्परसंवेधानवभासात् सविकल्पकत्वानुपपत्तेः
यद्वा स्वाभिन्नसविकल्पकग्राह्यत्वाभावात् चर्व्यमाणस्याऽलौकिकानंदमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् स्वाभिन्नसविकल्प-
कग्राह्यत्वेन ज्ञापकत्वव्यवहारात् न च सविकल्पकनिर्विकल्पकोभयविषयत्वाभावो बाधक इति वाच्यं लोकोत्तरत्वयात्तद्रू-
पत्वेऽदोषत्वात् इदं च युंजानयोगिज्ञानादिलक्षणं तत्स्वभेदावगाहित्वात् रसज्ञानेवस्यापि विभावादीनां भेदावगाहित्वात् यु-
क्तयोगिज्ञानादपि तथा तस्यात्ममात्रविषयकत्वात् रसस्य च विभावादिमेलकविषयकत्वात् लौकिकरसज्ञानादपि तथा
गुणालंकारावधिकविषयकत्वात् तिष्ठतु विस्तरः विभजते सचेति संभोग इति तदुक्तं यत्र रक्तौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विला-
सिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि संभोग उदाहृतः विप्रलंभश्चेति तदुक्तम् यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलंभोसाविति

तिद्धि१

श्री॰ रस॰ मंजरी॰ ८२ एवं च संभोगविप्रलंभौ न सामानाधिकरण्यापन्नकौ एकशयनेपि विप्रलंभव्यवहारात् किंतु संयुक्तौ वियुक्तौ स्यातामिति हि विशेषस्व
रूपाविति नयाः तत्र वियोगो जीवितनायकदशायां वैकल्ययोषितायां रतेरेव प्राधान्याद्विप्रलंभः वैकल्यं च संचारिमात्रं मृतनाय
केत्व रतियोषितस्य वैकल्यस्य प्राधान्यात्करुण एव रसः तत्रापि देवताप्रसादादिना पुनरुज्जीवनज्ञानेन संगमाशानुवृत्त्या विप्रले
भ एव स्यादालंबनस्यातितिकनिरासाभावात् यथा वा कादंबर्यां पुण्डरीकस्य पुनरुज्जीवननाशयां महाश्वेतायां तत्रापि आकाश
सरस्वतीभाषानंतरमेव यथा रघुवंशे अजकरुणप्रवेशे समभियुक्ताः तदुक्तं दर्पणे यूनोरेकतरस्मिन्गतवति लोकांतरं पुनर्लभ्ये विमना॰
यते यदेकस्तदा भवेत्करुणविप्रलंभाख्यः तत्र संभोगस्त्वेकविध एव गण्यते अवांतरभेदानां बहुत्वेन परिसंख्यातुमशक्य
त्वात् यदुक्तं यत्किंचित्कर्म संवलितं दर्शनीयं वा तत् शृंगारेणोपमीयत इति उपयुज्यते इत्यर्थः दर्पणे संख्यातुमश॰
क्यतया चुंबनपरिरंभणादिबहुभेदात् अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगशृंगारः तत्र स्यादृतुषट्कं चंद्रादित्योदयास्तमय
जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृति अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्चेति तत्र विपरीतरतिरूपसंभोगमु
दाहरति वियतीति जलदादिग्राह्याः साध्यवसानलक्षणया वीणापाशादिपराः वियतीति रतेर्वैपरीत्येनेव रूपे अनया केश
पाशसमृद्धिसंसृतपाश्चात्काशां विलोलतामुपैतिः वियुक्तिश्चेइ स्खलति सविक्रियापतनेरिति भावः कुंडलेनोन्मुखकादिरूपेण सव॰
लति इत्यत्रापि विपरीतरसान्वयः संकुचति लज्जाप्रदर्शनव्याजादानंदादिति भावः कपोतः कूजतीति सीत्कारउक्तः तारकान् ८२

त्तिः स्वेदबिंदुप्रउक्तिः केशाकला पक्कस्मरजोर्वी गंगावीविहरिः केवितेतारकापदेनैव सक्काफलानिख्याख्यायवीविपदं
त्रिवलिपरमित्याहुः अप्रकृतेननिगीर्णेसाध्यवसानाश्रयात्प्रकृतेऽस्येवमलंकारकास्त्व भोक्तरूपोऽक्तिातिशयोक्तभेदः वि
प्रलंभमाह प्रादुर्भूतइति नचेतिप्रागदर्शनात् भयातिशयहेतुत्वेजलधरेसुदीपकत्वेस्वरूपसतस्तदजनकत्वात् प्रादुरिति
प्रसत्तीकृताभिप्रायेतत्पथेनदागमनमार्गेद्रष्टुंकामोयेषांतेद्रष्टुंकामास्तंकाममनसोरपीतिप्रत्ययसंवेधिमकारलोपः द
त्तपदेपूर्वमेवमार्गदर्शनेनदृष्टेः श्रोतत्वस्तवनार्थम् ततस्थयथापरिजनेनकार्यानुपपादनेस्वामिनःस्वयंप्रहतिस्तथा
नेत्रव्यापारानंतरंप्राणानांतत्याधाम्येवतिहेमेप्राणाग्रहे श्रेयसेविवदमानावदत्सजगमरिमादिक्तौस्पष्टं दर्शनेच्छायांसर्वस्या
नस्यानुभवसिद्धत्वात् हृदयमपहायकंठमूलमायातिवरमदर्शनायाजातप्रायत्वेवेगेय सर्वविविधमिवेतस्यामितिसमासः
सर्वविसेवेच्छाविषयदर्शनविषयत्वात् रूपकसमासेत्वप्राधान्यापत्तेः दर्शनीयत्वलाभार्थत्वसाटप्रयोगादाने अन्यादृशाः
गमनेनफलानुपयोगात् उड्डयेति प्रतेनउक्तोत्कंठातिशयोव्यंग्यः उड्डयनस्यागतिविशेषत्वाद्रूत्वमित्यत्रयातः प्रत्ययसाधुत्वमाचार्यैः
नलिनीति सेनापोत्कर्षिपल्लवनम् पल्लवस्येतिषष्ठीसमासइत्येके समाहारद्वंद्वइत्येके तस्यावस्थाभेदानाह विप्रलंभे
वेति यद्गतः प्रथमेत्वभिलाषःस्याद्द्वितीयेचिंतनंभवेत् अनुस्मृतिस्तृतीयेतु चतुर्थेगुणकीर्तनम् १ उद्वेगः पंचमोप्रोक्तो
विलापःषष्ठउच्यते उन्मादःसप्तमेज्ञेयोभवेद्व्याधिस्तथाष्टमे २ नवमेजडताचैवमरणंदशमेभवेत् इतिविरहस्य नपीतिः प्रथं

श्री॰
रस॰
ज॰टी॰
८२
९३

चिंतासंगरस्ततोथसंकल्पः निद्राच्छेदस्तनुताविषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः १ उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः अतएव
वपुरुच्छलत्परागसदनुमनसोऽनत्यपरेनेति मालतीमाधवे अभिलाषं लक्षयति तत्रेति दशावस्थानां मध्ये इत्यर्थः यद्वत्नः
व्यवसायसमारब्धः संकल्पश्चाससमुद्भवः समागमोपायकृतः सोभिलाषः प्रकीर्तितः १ निर्याति विशति चमद्गः करोति
व्याकारमेवदेनस्य तिष्ठति वदर्शनपथे प्रथमस्थानस्थिते कामे २ इच्छायाः समुद्भवः इति समासः विषयसमवायिनी इच्छेव द्वेष
योरर्थ्योल्लाभः समुद्भवेतीच्छेति यावत् इच्छायाम् अनन्तरविशेषणमस्यैव यथार्थम् धारावाहिकत्वे पर्यवसानम् तत्र तात्पर्य
ग्राहकं संकल्पपदं इदं च विप्रलंभतानुपपादकेच्छायां व्यभिचारी अतस्त्वाह समागमेति संगमोपायः कृतो येन तदुपायप्र
वृत्तिप्रयोजक इति यावत् इदं च काव्यादिहेतुकविप्रलंभकालीनेच्छायां गतं फलेच्छायैवोपायप्रवृत्तेरत आह व्यवसायेति
व्यवसीयते विषयीक्रियते इति व्यवसायः कर्मणि घञ् समागम इति यावत् समारब्धो येन स विनिरूपितं प्रियसमागमध्वं
सस्य समानकालीन इति यावत् तत्र तत्पूर्वं संगमस्यापि ज्ञाततया अव्यभिचारः तथा च स्वनिरूपित तद्व्यक्तिसमागमध्वंससमाग
मकालीनतदुपायप्रवृत्तिप्रयोजिका धारावाहिकेच्छा प्रकृताभिलाष इति पर्यवसन्नम् तस्यामिति स्थानमुक्तस्वार्थकस्तक्
हृः स्तनत्रपायां सरस्यां सरसत्वात् स्वेदवत्त्वादिति तत्पेदाम् सरसी तु महासरः इति शाश्वतार्णवः दक्षिणापथे हि महान्ति सरां
सि सरस्य इत्युच्यंते इति भावः निःपततिमिति चक्षुषः प्राप्यकारितया साक्षात्तत्संयोगात् मनसस्तु तत्संयुक्तचक्षुःसंयुक्ततेन परं ८२

परयानत्संयोगात् गुरुत्वे उत्कंठारागात्वेमज्जनप्रयोजकोगुणविशेषश्च यत सर्वेंद्रियग्रहणमिति तत्रप्रकृतानुपयोगात् निमज्ज
नेविषयांतरव्यावृत्तिः पद्येस्पष्टं लघुत्वेशीघ्रगामित्वेविशिष्टगुणानामभावाच्च एतेनसारस्त्वीनत्वमपास्तम् सर्वतः सर्वांगीणत्वंदर्शन
एववद्धषडुपयोगात् अथच गुरोर्मज्जनेलघोःप्लवनेचयुक्तमेवेतिभावः अथचवयस्यद्वयस्यमज्जनेभवति तत्रास्थितस्यद्रव्यांतर
स्यापीतिलोकेदृष्टं यथानावानावारूढस्यपुरुषादेः प्रकृतेतस्यात्तात्संयुक्तनेत्रेननिमग्नेतत्संयुक्तंतन्मनोनिमग्नमित्याशयमिति
रहस्यार्थः चिंतालतयति दर्शनेति केनोपायेनसंयामः कथंवासमभवेन्मम इतीनिवेदितेभावैरितिचिंतांविनिर्दिशेत् १ आके
कणार्द्धेविप्रेदितानिरसनावलेयपरामर्शः नीवीनाभ्योर्संदर्शनेवकार्य्ये द्वितीयेत इदंपुरुषव्यापारस्य[illegible]उपलक्षणम् उदा
हरतिमयेति श्रीकृष्णस्यमत्वायंप्रयुक्तिः सकलकृतस्यानाकर्णनशंकया मुहुरिति कुंजाभ्यंतरावस्थानेनतदृष्टिविषयत्वमा
त्मनोनस्यादतः उपकंठेति कलकंठःकोकिलःपिकइतिहलायुधः कलहंसेतिपाठइतिकेचित् कादंबःकलहंसस्यादित्यमरः
मधोरिति कोकिलकूजितस्यवसंतत्वनियमात् हंसशब्दस्यतननतथात्वमितिविशेषः नववियदलिमलिनांबुगर्भमेघमधुक
रकोकिलकूजितैर्दिशोश्रीः धरणिरभिनवांकुरांकटंकाप्रणतिपरेदयितेप्रसीदमुग्धे इत्यादिदर्शनात्कोकिलकूजितस्यापिनतथा
त्वमितिवाच्यं तेषांविजिगीषुत्वात् केषांचित्कोकिलानांवर्षास्वपिमदइतिप्रकाशव्याख्यातत्वाभिरुक्तत्वात् भाइतिचिंतायांनिपातः
कुर्वीतेयांशमापोलिङः केचित्तु भावहंतीइतियोजयंतीनत्विंतम् धारणार्थत्वानुपपत्तेः तेडःखबाधामनसावहंतियेप्रसरे

श्री: रस: मंजरी: ८४ ८५

निधियसंगतानामित्यादौ प्राड्. एवंस्मवहते: करोतीत्यर्थकत्वं नास्तीति वामनादिभिरुक्तत्वात् प्रियेति यद्वा रत: स्नहस्वेदनि
ष्पत्तिर्मनोरथविवर्द्धनै: प्रहेषाह्वानकार्याणाम नस्क्रूर्तिरुदाहृता १ नैवासनेन शयनेधृतिमुपलभते स्वकर्मणि विहस्ता
तचिन्तापगतत्वात् तृतीयमेवं प्रश्नेजीतरामइतिमदीयड: (खिन्नानेलक्षणस्यापिड: (खिन्नादिति शंकावकिनोतस्यार्थ: अथावैदे
हीविनयलेभजनोऽभ्यायाजनादि: करणेषत्तदनभावकनि: श्वासादिनिरोध: तदेवाह श्वाससमिति नजहातिननिर्गमयती
त्यर्थ: एवंचोत्तरेवस्तेभितस्यड: (खेवेगस्यड: (खेवेगस्यड: सहतरत्नमाह वातेतिविवर्तमानोतेनयथादेशांतरावच्छेदेनना
ग्निसंयोग: किंतत्देशावच्छेदेनैवत्तथेतिध्वंस: वाताभावेदीपस्यकर्षाभावाद्धानेति देशांतरसंयोगवारणाय श्वावर्तेतितद्व
तत्कूरेड: सहैरिवपमानानिसामानवचनेरितिसमास: विदेहस्तत्रानोभ्यादेहात्मबुद्धिहीन: विदेहराजोमैथिल: स्मरत्रि
तिलक्षणेशानृप्रत्यय: स्मरणएवासक्तइत्यर्थ: विरहेति संभोगकालीनगुणकीर्तनवारणाय विरहकालीनेति नवकाला
नितिरन्प्रत्ययेकालिकेऽभेवकृतेकालिकसंबंध कालिकीव्याप्तिरित्यादिव्यवहारनिवाचम् समानकालीनेत्यादित्वभियुक्तप्र
योगाभावाद्युक्तत्वात् कालादितियोगविभजनाद्वप्रत्ययेचानवर्तव्याख्येयत्वात् वतिसत्रकालादित्वन्नकृताकालिकेत्यादिनामपिप्रसि
द्ध: एतेनस्वात्मन: समकालीनमावहेहेतुवेधरेतिविलक्षणधर्मप्रयोगोपिव्याख्यात: यद्वारत: श्रृंगारप्रसंगलीलाभिर्वाकवेणादति
तेक्षणै: नास्त्यन्य: सदृशोऽस्तेनेस्तितत्स्याद्गुणकीर्तनम् । एतच्च गुणश्रेशामावोपलक्षणं स्पर्शइति स्वत्रस्पर्शांतरोद्देशेनक्रु ८४

तदेवकुप्यीरत्वं तेमुहूर्गाभिनयन च५

चतटस्पर्शास्तावन्नविधेयः प्रकृतानुपयोगात् येन देउवानुरक्तवानितिवद्विधेयतावच्छेदकांशे अधिकधर्मावगाहिनः शाब्
दोपपत्तिः स्यात् किंतु चतटस्पर्शोद्देशेन स्पर्शत्वमवाउपपन्नः उद्देश्यविधेययोरैक्यात् अतः स्पर्शपदं भावविशेषजन
कत्वेलक्षयति स्पर्शान्तरवैलक्षण्यं वक्ष्यंपम् एवमन्यत्रापीति बोध्यम् कामक्रोशेति निःश्वासनित्यवस्त्वविवेकजन्यहेयता
ज्ञानवारणाय जनितेति भरतः आसने शयने वापि न तिष्ठति न हृष्यति नित्यमेवोत्सुकात स्याउद्वेगस्थानमेवतत् १
चिन्तानिश्वाससंवेदनहृदाहाभिनयेन च २ गरलेति लोके स्तुगरले विषं इत्यमरः केदस्य पर्याकुमारंभकत्वं तथा चेद्गा
स्पदः स्वारंभकत्वमिति सूचनाय कुमारेत्युक्तं पत्रापयेक्षया क्लेशाधिकारहेतुत्वं तल्लाभाय केवलमिति करुणा यो वा विजनादा
त्मारोपाद्भवतेतेनचेद्युन्मलकत्वयेतोरात्मारोपश्चतिपरंपरितरूपकमेतत् तथा च उद्वेगस्याउत्पत्तिनिर्देश्यत्वे लभ्यते अ
प्रहितसामर्थ्यसूचनाय भूपतेरिति पविमाणतोऽस्यनलाभाय कृपाणीतिस्त्रीत्वे प्रियेतिरतिविषयाविषयकत्वम
र्थः अत विक्षेपश्चिन्तानवस्थानेऽभ्रलक्षणावाक् प्रलापः स्यादित्यस्मात्प्रमाणात् भृशं इति दर्शनात् उत्कण्ठालक्षणं कुवल
यानेदाह्रावुपमस्ते सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते तत्याकीर्णोन्मदसेकलाम्रुत्कण्ठा कवयो विदुः अथ भरतः
हहास्थितहहासीनं हह वापगतोऽमया इतिते स्मैर्विलपितैर्विलापं संप्रयोजयेत् १ उद्दिश्यात्मीयमात्मकादरस्याविला
पिनी ननस्तत्त्वभ्रमतिविलापस्थानमाश्रिता २ अद्रीति नवियतेऽद्वयोः संवादलण्यपस्य न जोत्त्वयानो वा वाचो वाचात्

रयदलोपश्चेतिबहुव्रीहिः हि दर्शनाभावश्चनोभयदर्शनाभावप्रयुक्तः किंतु नद्विजदर्शनाभावप्रयुक्तस्तस्यैव प्रकृतेनोपयोगितात् तथाव
तदन्यदर्शनाभावमात्रेणानर्थोत्पत्तिम् एवमन्तरवाक्येयं तथावक्ताहशापि प्रियविरहे कथं निर्वाहो भावीति भावः इदं च संगमपूर्वकविप्र
लंभाभिप्राये भवतवाक्यस्यतत्साधारणपादत एवजीवीहरणेश्यादि विजदर्शनमपि संगमोत्तरविप्रलंभकालीनमेव दर्शयिष्यते
किंचित् अर्द्धसंमीलितेचक्षुरित्यादिरर्द्धपदघटितः पाठः तत्रतदर्शनकाले अर्द्धमकुलितत्वेबोध्यं मनसोपिसम्यकतदालो
कनस्पर्शादावप्रवर्तकत्वादर्द्धसंमीलितत्वोपचारः पाणेरपिकिंचिद्व्याजेनस्पर्शार्थं तदीयपदिगाभिमुख्येनपमर्द्धसंस्पर्शनत
वाच्यं यं अत्र तत्समागमानन्तरविप्रलंभावस्थापरत्वमप्युपपन्नम् श्रौत्सुक्येति कारितोत्तरविपर्यासे समस्यानेचव्यापारेवि
प्रोषणे विपर्यासोव्याकुलत्वं उन्मादस्यापरिच्छेदस्तेनतावेतनेष्वपीति दर्पणः यदुक्तं तत्संप्रयोकथाउक्तेः सर्वोवि
वस्याअगतापिहि प्रदेहिवायरात्मेसौयत्रोन्मादःसउच्यते १ निश्वसितिमिव हृदिदीर्घं निश्वसितिगच्छतीतिध्यानम्
रोदितिविरहकालेमायमिदंस्यात्तथोन्मादे २ प्रतिफलमितिमानवादिदोषांतिसंभवोपिकरस्पर्शाद्यसंभवात्प्रतिफलमि
ति रत्नमित्यादिगतमित्यर्थः अकृतोऽपदेवाद्यषात्मकस्वभ्रमयोग्यतार्थंस्वमितिज्ञानादित्यर्थः यद्यप्युद्यतेक्षदिति
वोक्ते तथापिपरिहासवाक्यप्रयोगोप्यत्रविवक्षितः अन्यथाऽत्ररागादौसंगतेः परिहासेकृतेपिनवदतीतिज्ञानादेवमात्र
शंकासंभवात् स्पृशतीति वदनस्पर्शनस्याप्यनुनयहेतुत्वात् भ्रांतिमदलंकारः मुग्धत्ववारणाय शिथिलितत्वावहति ८५

ता
पूर्वंपरिहासकरणस्यानुभूतत्वात् किंरेइति हीनसंबोधनेनरेइतिकोपाविइसनीचवंश्यम् रेवंइकिमस्तीतिवंइस्याक्षे
पः एतेनामर्षलाभः अदितीयस्वमिन्वनिहृष्यसाहश्यप्रतियोगिताश्रयतोभयाभाववदित्यर्थाद्गर्वलाभः कंदर्प्पदर्प्पासिवा
रेवारवेदनाजननादित्यस्तया दशगेबुजंतस्यानन्यद्विलक्षणमेवेतिहर्षः अतिशयोक्तिभेदः प्रस्तुतस्यपदन्यस्तमितिप्रका
शोक्तेः हेभृंगडकारेश्रवणमर्षनिविशेषे अवहसिकरोषीतिविषादः अन्यसंबोधिनीतन्वस्ताहकतदीयतन्वतस्यानेतितद
लाभादेकेन्समोगिणतद्विरहजनकानिधिकनिधानीतिनिर्वेदः ईदृशोदर्शनीये पुनः केनोत्सुकामितिभावः शबल
त्वमलंकारः अवांतरवाक्यार्थोपरस्परमनाकांक्षतानाडन्मादः केचित्तु चेइस्यतन्मत्वेहत्तिसाहश्यप्रतियोगित्व ज्ञानज
मदर्प्यत्वेडनायमृगहशइत्यादि किंदर्प्पसीतितत्राप्यनुषंगात् कामस्याप्यहमुन्मादकइतिज्ञानादरविंदत्वपवारणाव
तात्तानाहाजातदर्पभंगार्थे दशगेबुजमित्यादि तदेवोन्मादकेअरविंदादधिकेवेत्यर्थः भंगस्यापिविशिष्टशरीराभावादात्मपः
त्वदीयातन्वस्ताहकविशिनेत्यर्थात् तत्संवादेनिंदतिकर्मीणांधिगिति कामिनीदर्शनोतरायहेतुत्वादित्याहुः मदनेति
हेतेतरजन्यतहारणाय स्वबुशोभिलाषादिरवारणायविशेष्ये व्याधिस्तदीर्घनिश्वासपांडुताकृशतादयइति दर्प्पणः भर
तोप्याह सामदानादिसंयोगैः कामेः संप्रेषणैरपि सर्वैर्निराशीकरणाद्व्याधिः समुपजायते १ गच्छतिहृदयेक्वापि
प्रयातिशिरस्विस्वेदनातीव्रा नधृतिक्वाप्युपलभते ह्यष्टमभिवतभितपति २ कोदंडमिमिति कानस्यतावत्कामंकेवा

णोममेमोनित्रूपत्वासस्यानेचेतित्रयंप्रसिद्धं तस्या अपितत्स्थानीयेष्वूरयोर्गमेगोभवन्मनोरूपत्वासस्यानेचेतित्रयंसंपन्नं केचित्तु
श्री. वहीनयनेचलमितिसमाहारद्वंद्वमित्याहुः तत्रप्रयोजनविरहात् अस्येतिप्रकारेणतेनकामनापिकयोः साम्यविधोसाद
रस. प्यविधानेप्रभवति सिद्धेति स्वामिनीति तयोस्तत्स्वाधीनत्वेवोपपन्नम् तथाहि हः क्रियतांयथातत्तत्कार्यं कुमारनलनावि
मं.टी. लावयंती एतेनतत्तत्ताभिशयस्थनम् अतस्तांशरीरविरहेनगच्छति उत्तरोत्तरमधययविभागेषुवेयतायास्ततिद्विरहेदपारीर
८९ विलयस्यैवसंभावितत्वात् अयवसाहप्यसज्जातत्वादतत्तत्तादात्म्यमपिसंभावितमित्यर्थः केचित्तु स्वसाम्यक्रोधात्कामस्तस्या
८६ प्राणापहरणोयममानतोतिशीततत्यातिवेधः क्रियतामित्याहुः यत्तपत्तस्याप्यनेगतेनत्वहायः प्रसिद्धानगाः किंपंती विरहिवा
धोजननपिप्रतीति तच्चिंत्यम् अतत्तामिमितदस्वारस्यात् सामसाम्यसहनेनतादात्म्यसंपादनार्थमहत्यनुपपत्तेः तवप्रभृती
तिपाठांतरम् तत्रतदीयमूलेत्रभंगयोनायकसंबंधितेउक्ताकामसाम्यम् तस्यामनसितेवामस्थतियोज्यम् वस्तुतस्तवा
धिकेपिउक्तधर्माश्रयस्यूक्तसाम्यविवक्षायामित्यर्थकतयाविधिपदसार्थकम् एवंचपुत्रयोःसाम्येनस्याअनवतादूष्यंतद
पकर्षपर्यवसायीतितत्प्रतिवेधोविधेयइतिभावः यत्तु तस्यास्त्वल्लीनयनेचलमनोस्थितमेणकासधनवीणावासस्सलानितव १२
तस्यामनसिवासोपि अपिरेवकारार्थेतयोर्वसतोरित्यर्थः तथाच अन्नेत्रभंगयोःकामसमात्रसंबंधाद्रूपेत्वेपि मनसस्तवा
पिवासस्यालानितवतस्यामनसिवासोपि अपरेवकारार्थेतयोर्वसतोरित्यर्थः ततयोपेत्वानर्हत्वात् समागमस्तेकेनदाङ्का ८९

दनीयमितितदयुक्तम् चन्द्रहितानयनात् विरहस्येतिसप्तमम् जडताहीनवेष्टतमेयानांमनसस्तथेतिदर्पणः भरतः ए
ष्टानकिंचिद्वदतेनशृणोतिनपश्यति हाकष्टवाक्यतूष्णीकाजडतायांगतःस्मृतिः १ सकोपदेतदंकाशतस्थाचाशीथिलांग
का श्वासयत्नाननावैवजडताभिनयेभवेत् २ पाणिरिति वलयानांनिरवतेहस्तवेष्टाविरहेणपरस्पराभिवातानन्दयात् स्त
नांशुकस्यकंपाभावःश्वासानांकंठमात्रहतितात् एतेनदशमीदशापिजातप्रायेत्युक्तं साक्षात्मरणस्यस्थानुगुणविरहेणर
सदशातामाभावात् तदुक्तंदर्पणे रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणंसौनेववर्ण्यते जातप्रायंतुतद्वाच्यंतेनसाकांक्षितेतथा भरतोप्याह
सर्वैःकृतैःप्रतीकारैर्यदिनास्तिसमागमः कामाग्निनाप्रदीप्तायाजायतेमरणंततः २ एवंस्थानानिकार्याणिकामतंत्रप
रीत्या प्रप्राप्तीततिकामस्यवर्जयितात्तेनेषषे २ कामस्यरतिविषयस्यनापकस्यनायकायावेत्यर्थः तारकायानिश्च
विषयत्वं लत्वं विषयाऽभिमुख्याभावात् तिलोत्तमपदंप्रतियोगिनःसमन्ताद्दृष्टायांमनोहरत्वस्तवनार्थंभवन्नाम श्रवणजन्यरोमांचद
र्शनादेवजीवनात्तामित्यात्रतत्कार्येनायिकायाश्चित्रार्पितत्वतिकृतत्पेदत्याभेदप्रतीयतत्रत्तनराङ्गाङ्गैः विशापितयास्तस्मेभेद
स्त्यत्रप्रतियोगितस्यैवसहपदेनोक्तत्वात् दर्पणे श्रवणादर्शनाद्वापिमिथःसंरूढरागयोः दशाविशेषोयोप्राप्तःपूर्वरा
गःसउच्यते १ श्रवणंतुभवेत्तत्रदूतवंदिसखीमुखात् इंद्रजालेचचित्रेचसाक्षात्स्वप्नेचदर्शनम् २ तत्रस्वप्नदर्शनमाह स्व
प्नेति एतेनपुष्टतेवंगपे हारेति महार्घ्यतेति सत्रिकृष्टनलाभार्थ्ये जावेति चारामैचारमोरपनार्थ्येगिरेरिति अनमितेनत

श्री· रस· ज·टी· ८७

67

त्वदेकपानवद्बोधादनुपादानमित्यत आह कंकणमिति दुर्बलेन पुरःस्थितस्य डःखमोदनीयस्य कंकणस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादा
ह कर्णादिति स्वर्णस्य सर्वैरुपादेयत्वज्ञानात् स्पष्टतोपि स्थितत्वात्स्वरूपहारसंभवादित्यर्थः स्वप्नेनिद्रासमये तस्य विषयानु
भवस्थ्यय इति दर्पणः सुवर्णेपि भाववत्त्वलाभाय कुलेति मनोहरत्वे कुंजनिवासप्रियत्वे वापम् संदधानो धारयन्नित्याह ः
वसन्तो मत्कर्णे योजयन्नित्यर्थः सेषा हृत्स्वरसात्तथा च तद्दशायां कर्णे भर्णीय हारस्य संभावितस्य संगतिः हृदयस्यांतर्गत
स्याः सन्निकृष्टस्यापि मूर्तस्य वा परिहाराशक्यत्वं पदे त्वमात्रविषयकज्ञानवत्त्वसंपादमेवाः पहारः तन्वीति सखीति संबुद्धिः
तवीरेनप्रतिमः सेनादिनानतनीमः समागमोपाय पृष्टैतत्प्रकारकविषयत्वाः प्रेदितत्वादितिभावः इंद्रजालदर्शनमप्य
त्रैकीतमेतमिति विवदितम् तदंतिचन्द्रः संयोगानयेतत्तस्य साधारण्यात् विज्ञस्य वलेश्वाविशेषरूपतया तस्य च संयोगावि·
शेषरूपतया प्रत्यक्षभावोपपत्तेः नीविमिति हरेदित्यादावाशंकायां निङ्हरणे उत्तमोवने विलिखित्सत्तेकुप्यांतेन काठिन्य
सूचनम् ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदो दशनवाससी इत्यमरः दशेनव्रणयेत् प्रकस्मादिति मदनुत्पन्नव्यतिरेकेणापीत्यर्थः इमे
एवं रूपो विहारशंकाकेलिमयपुरे वसान्तादर्शनसमयइवकेवितपुरे वेत्तस्य नीवी हरेदित्यादावन्वयस्त्वाहः तत्र इत्यमिति·
वितास्वरूपपरामर्षकेणायवहितस्यतत्स्वितास्वरूपवत्कैः समन्वययानुपपत्तेः बालेति शंकार्हत्वसूचनम् सा चासौ प्रियावि
त्रयोरत्येतमाद्रूप्येणाभेदानवलाहृतेनात्पर्यम् साचादिति यद्विषयकोनुरागस्तद्विषयकमित्यर्थः वेत्ति इति ज्ञानमात्रहे ८७

ततश्चाप्रथमनिर्देशः चंचलतामिति तस्यातीन्द्रियसंयोगेवत्वः संयोगाभावे वा दूषणमनुपपन्नमेवेत्यत आह वीडेति
नपीडयनत्संयोगानुकूलं चलत्वं व्यापारविमुखीमाकार्षीरित्यर्थः प्रियसखीति सदा साहचर्यात् तथा च प्रियसं
योगसमये सख्याः अवसरदानं तत्राप्यसमरणमेव युक्तमिति भावः तथापि प्रतिबंधकसत्वे कार्यानुत्पत्तिरेवातो नाप्रा
त्तरित्यादि तेनसखाबाधानेक्याचेरपा आदित्यपद्मयोः संयोगहेतुः कर्मविशेषो निमेष इति उदयनाचार्याः ननु काम
स्य दर्शनेच्छाजनकत्वाधायकतया प्रकृतानुकूलमेवेति चेत् सत्यम् मूर्छादिदूषणादर्शमाहृत्याइत्यनेन दर्शप्रार्थनौवि
त्यात् लोचनगोचरत्वं नेत्रजन्यज्ञानविषयत्वात् दर्शनीयत्वप्रयोजकमाह सेदरइतितेन न समासघनपतत्वशंका
तदनेन शृंगाराधिदैवतभगवत्संकीर्तनेन ग्रंथेति मंगलमप्याचरितं तदुक्तं महाभाष्ये मंगलादीनि मंगलमध्यानि
मंगलांतानि शास्त्राणि प्रथन्ते आयुष्मत्पुरुषाणि भवंत्यध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति माधीकेति माधुर्यपरमेत
त् स्पंदपदे प्रसादस्तवके सर्वांवच्छेदेन तल्लाभाय संदोहेति पक्वस्य माधीकं मकरंदः तस्य स्पंदः प्रसरः प्रस्यंदमाने माधी
कमितियावत् तेन सुंदरीरमणीया सुंदरप्राहस्सगोरादित्वात् ङीष् केचित्तु माधीकस्पंदस्य संदोहो यस्यां सा इति वहुव्रीहि
सर्वासौ सुंदरी चेति कर्मधारयस्तस्याः कावयः सुहृदयाः ममेति विषयत्वे षष्ठ्यर्थः मद्विषयकरूपेत्यर्थः विनयप्रदर्श
नार्थंचैतत् उपादेयत्वप्रयोजकरूपस्य सर्वोत्कर्षाभिहितत्वात् मत्वापि मंजरीगुणाभिज्ञैः कर्णावतंसीक्रियतामिति भावः

तातइति पितृसद्भावमात्रस्य सर्वसाधारण्येन प्रतिष्ठानावहत्वदाह कवीति काव्यकर्तृपंडितोभयरूपं यत्किंचिदपेक्षोत्क
र्षमात्रवारणाय कुलेति वस्तुतउत्कर्षे पितृद्वेनप्रसिद्धत्वेनस्यादिति शंकावारणाय अलंकारेति रूढादिपदेनस्वरूपयो
ग्यतामात्रलाभात् धारणाभावदशायामपितद्व्यवहारसत्वात् देशोत्कर्षार्थमाह विदेहेति जनकोहवैदेहोवहुदक्षिणे
नयज्ञेनेजेइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धइत्यर्थः स्वरसरिद्गंगातस्याः कल्लोलैर्महातरंगैः किर्मीरिताविचित्रिताः स्वकीयरूपेणपरं
परयातत्रतद्रूपांतरवत्तासंपादनात् देशांतरापेक्षयोत्कर्षाधानाच्च तथाचमहाभारते देशाश्चाभ्राजनपदाआश्रमाश्चपर्व
ताः येषांभागीरथीगंगामध्येयातिसरिद्वरा १ पद्येनेत्येकत्वेनाभिप्रायं उदाहरणानांग्रंथांतरीयत्ववारणाय स्वकृतेनेति
पित्रुत्कर्षमात्रेणग्रंथगौरवहेतुत्वतः कविनेति श्रीपदंविद्याजनकैश्वर्यविशेषपरंतद्वत्त्वेनत्यर्थः तदुक्तंभट्टपादैः सौंदर्यं
लावण्यमितिस्त्रीविषयंह्येतत् विद्यांतपदवाक्यप्रमाणेष्वाविसृत्वं शोभतइति ग्रंथांतराद्विशेषमाह वाग्देवीति शब्द
स्येंद्रियांतरेणावगम्यत्वात् श्रुतीतिसर्वफलप्रदत्वंजनायपारिजातेति मृदुत्वस्तबनायकुसुमेति स्पर्द्धांचैककार्य्यं
कारित्वात् कृतेहेतुताश्लेष्यानुलोमे विनिटप्रत्ययः मंजरीत्येकदेशोपादानमितिशिवम् श्रीमन्महीमहितनंदसीम
श्रीमत्कहृष्णतागोकुलनभोगतधन्यताकः लक्ष्मीधरप्रमदभूतमदंप्रभूतो विश्वेश्वरस्यकृतिरस्यविरस्यलोके गजानभ
कवेगवशांगुशशीमितेके शाके हिरण्यगतवोवहुलेतपस्ये तिथ्यामहर्गुरुदिनेव मम जगसाख्यंटीकांलिलिखहरिवल्ल

॥ छ छ छ छ